

НАЗАР ЭШОНҚУЛ

МАЙМУН ЕТАКЛАГАН ОДАМ

Қиссалар ва ҳикоялар

-Тошкент
«Янги аср авлоди»
2004

Назар Эшонқул ўнлаб ҳикоялар, қиссалар ва бир роман муаллифи. «Маймун етаклаган одам» тўпламига кирган қисса ва ҳикоялар адабиётимизда ўзига хос янги йўналишдаги асарлар сифатида эътироф этилган. Ёзувчи бу тўпламида инсоннинг ички дунёсини, нозик руҳий қатламларини очиб беради ҳамда сизни тасаввур ва руҳий оламнинг турли бурчакларига саёҳат қилдиради.

«Қора китоб» қиссасида ёзувчи бир зиёли тазарруси орқали яқин ўтмишимиздаги инсон ва ботин фожеасини очиб беради. «Тун панжаралари» қиссасида эса ёзувчи инсоннинг жамиятдаги ўрнини муҳокама қилади. Дастлаб маймунни ўрмондан етаклаб чиққан, лекин замон талотўпларида ағашиб кетиб, маймун одамни ўрмонга етаклаб кетаётган сурат, шаҳарни тобут шаклида қурган меъмор, ҶЗИ яратган қаҳрамонларнинг қурбони бўлган кекса ёзувчи, инсонга зулм қилиб, завқ олувчи профессор сизни яна бир бор инсон умрининг моҳияти ва мақсади ҳақида мулоҳаза қилишга чорлайди.

Нашрга тайёрловчи: Жаббор ЭШОНҚУЛ

ISBN 5-633-01658-0

© Назар Эшонқул. «Маймун етаклаган одам».
«Янги аср авлоди», 2004 йил.

НАЗАРНИНГ УМИДБАХШ КЕМАЛАРИ

1989 йилнинг 6 январ куни замонавий ўзбек насри тарихида фавқулодда воқеа юз берди: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида Назар Эшонқулнинг «Маймун етаклаган одам» ҳикояси эълон қилинди! Битта ҳикоя бир асрлик тажрибага эга бўлган миллий наср тарихида қандай қилиб фавқулодда воқеа бўлиши мумкин? Унинг фавқулодгалиги нимага эди?

XX аср ўзбек адабиётида «ҳикоя — қисқа, лўнда ва ихчам жанр» деган тушунча кўп йиллар мобайнида ардоқланиб келди. Бу тушунча анъанавий ақидага айланди. Ваҳоланки, бадиий ижодда ҳар қандай анъананинг ақида тусини олиши депсинишга айланади. Ижодда эса депсинишнинг ортга чекинишдан фарқи катта эмас.

«Маймун етаклаган одам» шу маънода ноанъанавий эди. Ҳикоя ҳажман тўрт-беш қороздан каттароқ, қисқа ва лўнда ҳам ёзилмаган, айниқса, ундаги мунгли-вазмин оҳанг кўп йиллар мобайнида ёзувчиларимиз кўниктирилган ясама кўтаринкиликдан мутлақо фарқланарди. Ҳикоя қаҳрамонининг аянчли тақдири тасвирини айтмайсизми?!

Омадсиз ва мавҳум қисмат эгалари образи шўро адабиёти саҳнасидан батамом қувиб чиқарилган, бундай қаҳрамонлар тимсолига қўл уруш адабий беодоблик саналиши қон-қонимизга сингиб кетган бир пайтда «Маймун етаклаган одам» қаҳрамони бўлмиш рассом чол чизган «суратларга қандайдир мавҳумлик ёпирилиб кираётган эди, бу мавҳумликни суратма-сурат ортиб бориши... Мавҳумлик тасвирда ҳам, бўёқда ҳам сезиларди». Чолнинг «кўзлари ҳиссиз ва ифодасиз», уни кўрган одамнинг юраги вай тортади, кўнгли беҳузур бўлади, кайфияти бузилади. Яшаб турган уйдан фақат чиркин ва шалтоқ ис аңқийди. Ҳикояда руҳий ҳолатни кучайтирувчи тимсоллар кўп, уларнинг ҳеч

бири беваж ишлатилмайди, балки муаллиф кўзда тутган бош мақсад — рассом чол фожиасини чуқурроқ ва бўрттириб роқ ифода этишга хизмат қилади. Бадиий ишора ва тимсолларга эътибор қаратилса, чол қисматида 70 йиллик шўро мафкураси, эътиқодининг аянчли қисмати мужассам топгани кўринади.

Назар ана шу биргина ҳикояси билан умр шомини бошдан кечираётган кавша бир тузум устидан ўзининг бадиий ҳукмини ўқиган эди. Унинг тили бешафқат, баъзан меъдага тегадиган даражада қора бўёқларга бой, лекин ифодалар бешафқатлиги, қора рангнинг қуюқлиги замирида бедог тузум туфайли барбод бўлган умрга, умрларга нисбатан раҳм-шафқат тўла эди.

Хуллас, Н.Эшонқул дастлабки ҳикоялари билан адабиётга ҳаваскор-бошловчи қаламкаш эмас, профессионал малакадаги адиб сифатида кириб келди. У оз, лекин соз ёзди. Адабий жамоатчилик, кенг мухлислар оммаси унинг ҳикояларини кутиб юрадиган бўлишди.

Шундай бир пайтда «Тобут» ҳикояси чоп этилди. Мазкур ҳикоя ҳам мазмунан, ҳам мантқиқан «Маймун етаклаган одам»нинг давомидек ўқилади. Ҳатто «Тобут»даги бош меъмор аввалги ҳикоядаги рассом чолнинг ўзи. Рассом чолнинг вужудидан, истиқомат қилаётган ўйидан уфунат аримаса, бош меъмор харитасини чизган шаҳардан ўликхонанинг қўланса иси тарқамайди.

Дарвоқе, Назарнинг даярли барча асарларида қўланса ис қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини бўрттириб тасвирлашда ўзига хос воситага айланади. Эҳтимол, айрим ўринларда ёзувчи қора бўёқни ҳаддан ташқари қуюқлаштириб юборгандек туюлар, лекин бу, тасодифий эмас, Назарнинг тасвирларида тасодифийлик, ноаниқлик, ноқерак ташбеҳлар учрамайди, зеро, у сўзни ниҳоятда нозик ҳис этади, бошқача айтганда, Н.Эшонқул ўз сўзига жавоб берадиган ёзувчилар сирасига киради. Мисол учун «Тун панжаралари» қиссасидаги қуйидаги жумлага кўз югуртирайлик: «Мен бу аёлнинг эшикни ёпмай ҳам, оғирлигидан майишиб кетган сим тўшакда хур-хур ухлаб ётганини кўрсам, ҳамиша кўз олдимга ботқоқда ҳузур қилиб ухлаб ётган семиз чўчка келади». Китобхон шундай тасвир, аёлга нисбатан бу қадар

беписандлик шартми, зарурми деган хаёлга келган заҳоти муаллифнинг, «Йўқ, одам ҳақида бундай фикрлаш ярамайди, бундай нафрат билан сўзлаш керак эмаслигини мен ҳам биламан» деган сўзларини ўқийди. Демак, ёзувчининг диққат-назарига тушаётган ҳолат-воқеликнинг ўзи муаллифдан шундай ифодаларни танлашни тақозо этади. Қисса ва ҳикоялар номланишига эътибор берайлик, улардаги тун, қора, хароба, зулмат, тобут, ўлик, оғриқ сифатлари умумлашиб, Н.Эшонқул бадиий тафаккури ўқ чизигини ташкил этади, ёзувчининг эркисизлик, мустабидлик, ёвузлик ва разолату қабоҳатга бўлган чексиз нафратидан, мана шундай гайринсоний ҳолатлар туғдирадиган уфунатли, қўланса ва шикаста қисматларнинг аламидан келиб чиқадиган фарёд ва нидолар сифатида ўқилади. Бир асарда бошланган фарёд ва нидо кейингисига тасвирланган норизо ва бўйсунмас исёнда давом этади. Назарнинг барча асарларида қадимий вазмин ва маънос мусиқа янглиф сақланиб келаётган бирдек таниш оҳанг китобхонларимизни ҳам гоятда таъсирчан, сирли ва мушоҳадакор ўйларга толдиради.

Назарнинг қисса ва ҳикояларида ҳаг-ҳудудсиз баҳримухит сафарига чиққан гоҳ хароба, гоҳ адашган кема тасвири турфа тимсолий маънолар ташийдиги. Лекин, ҳар қандай шароитда ҳам мазкур тимсол-кемалар олис-олисларда жимирлаб кўринаётган маёқ сари интилаётган, сузаётган бўлади.

Ана шу интилиш кўнгилда ҳаётбахш умидлар туғдиради...

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

ТУН ПАНЖАРЛАРИ

Бошимга, кўрки,
не тун келтурубсен...
Алишер НАВОЙЙ

«...Сен юксак-юксакларда, одам игроки ҳам, онги ҳам етмас юксак-юксакларда учиб юрасан. Сен энди ҳеч қачон ерга қайтиб тушмайсан; сенинг борлигинга одамлар фақат тонг пайти ёки ёмғирдан сўнг кечки шафақнинг шаффоф нурлари уфқни чўмилтирганда ёки тўлин ой чиққандагина гувоҳ бўладилар, сенга сифнадилар, сенга атаб қўшиқлар тўқийдилар, сенинг ерга тушишингни ялиниб-ёлвориб сўрайдилар, сен эса ҳаммасидан беҳабар юксак-юксакларда учиб юраверасан. Мен сенсиз мазмуни қолмаган бу саҳройи биебонни сарсон-саргашта кезиб юраман: кимга тавоф қилишни, кимга сифинишни, кимни севишни, кимдан нафратланишни билмайман. Сен эса юксак-юксакларда учиб юраверасан, энди ҳеч қачон ерга тушмайсан, ҳеч қачон, ҳеч қачон...»

Мана тун. Тунда менинг бошқаларникига ўхшамайдиган умрим бошланади. Тунда мен ўтган кунларим ва келажаким билан учрашаман: улар худди сўнаётган юлдузлардай кўз олдимдан бир-бир учиб ўтади.

Дераза ёнида қурбақа қурилади, унинг нармасидан беҳос чўчиб тушдим, сўнг қуриллоқ секин сўнди ва нариги бинонинг юқори қаватларидан қандайдир бола чинқириб йиғлаб юборди. Изидан аёл кишининг зардали овози эшитилди. Бола эса алламаҳалгача ўксиб-ўксиб йиғлаб ётди. Шунда менинг хаёлимга — балки бола узоқларда, менинг ўтмишимда йиғлаётгандир, деган ўй келиб қолди. Ким билди, шундай бўлиши ҳам мумкин-ку; бу азим тун қўйнида ўксиб-ўксиб йиғлаётган балки менинг болалигимдир? Бал-

ки ҳеч қачон тутанмас бу тун мени болалик билан юзма-юз қилмоқчи бўлгандир. Агар шундай бўлган тақдирда ҳам болалик билан менинг ҳозирги ўттиз бир ёшим орасида жуда катта жар бор. Бу жарлик, менимча, энди ҳеч қачон йўқолмайди. Мен болалик олмасининг айнагани, бузилган томониман. Олмани ейишар экан, одамлар ҳамиша чириган жойини кесиб ташлашади. Агар энди мен яна нимагадир ярашимни ҳис қилганимда ҳам бу умр олмасининг чириган қисмини кесиб ташлашим керак.

Мен ҳозир бахт ва бахтсизлик ҳақида гапирмоқчиман. Одам ҳаётда ўз ўрнини билиши учун бу саволларга жавоб топиши зарур деб биламан. Лекин негадир менинг бу саволим кўпларнинг кулгисини қистатди, улар ошкора ва яширин менинг устимдан кулдилар. Шундай бўлса ҳам мен бугун бахт ҳақида гаплашишга аҳд қилдим. Балким, шунда ўз умримни, ҳаётдан нима излаётганимни ва нимага эришганимни оз бўлса ҳам тушунтириб берарман.

Тун гулзори ҳам бир-бир очила бошлади. Афтидан, тун ўзининг улурворлиги ва гўзаллигини билса керак — мен мана шундай оқшомлари кимнидир интиқ бўлиб кутаман.

Тун шоҳона либосда аста-секин ҳамма нарсани ўз измига бўйсундирмоқда.

Тун хушбўй сиёҳранг атиргулга ўхшайди. Бу гулни ким узиб кўк қўйнига қўйиб кетди экан, мен билмайман.

Шайтон ҳам хонамда мана шундай ёз кечаларининг бирида, ҳали Сулаймон билан танишмасдан олдин, журналдан ишдан кетган, бекорчиликдан кун бўйи шишиб ухлаб, кечаларни эса ё кўча кезиб, ё китоб ўқиб ёки шунчаки шифтга тикилганча, туш бўлиб тушга, ўнг бўлиб ўнгга ўхшамайдиган алоқ-чалок хаёллар билан ўтказадиган, китобларда жуда келиштириб ёзилгандек, «беором ўтган» тунларда пайдо бўлган эди. Мен ҳанузгача тушунолмайман. Шайтоннинг нимага ишқи тушди экан? Тунлари «беором» бўлишимни айтмаса, бошқалардан ажралиб турадиган жойим йўқ эди. Аксинча, тенгдошларимнинг ичида энг омадсизи мен эдим. Афтидан, шайтонларнинг бизнинг ақлимиз етмайдиган ўз одатлари ва қонунлари бўлса керак. Мени унинг ташрифи

хайратга солгани йўқ, мен ўша пайтлари ҳеч нарсадан ҳайратланмай қўйган, унинг ташрифини ҳатто олдиндан сезиб юргандай ҳам эдим; мени ҳайратга солган нарса, худди Нитше тасвирлагандек, сочининг малла тусдалиги бўлди, у жуда ҳам сурбет ҳамда бутун вужудидан, ҳатто ичак-чавоғидан ҳам шубҳа уфуриб турарди; у ҳамма нарсадан шубҳа ва ишончсизлик изларди; бироқ эътироф этиш керак, у жуда ақли ва маккор эди. Баъзан унинг сочларида оқиш шуъла порлаб кетарди. Бошқа бир кеча мен Шайтон билан уларнинг қароргоҳига қараб кетар эканман, баъзан тун пардасини йиртиб-йиртиб, атрофимда шохли ва думли шайтонларнинг тантанавор рақс тушаётганини кўриб қолгандай бўлардим — шундай лаҳзада мен бирдан даҳшатга тушар, назаримда тун қиёфасида мени қандайдир ёвузлик салтанати ўраб тургандай бўларди. Балки менинг хаёлимга шундай кўрингандир, бундай ҳолатларни табиблар қаттиқ асабийлашгандан ёки руҳий чарчоқдан деб ҳисоблашади, билмадим, балки ростдан ҳам шундайдир, лекин ўша тундан менинг хотирамда — худди булутлар орасида бир кўриниб, бир кўринмай учаётган тайёрадай биз ёруғликка чиққанда лип этиб кўзга ташланадиган ва дарров ўзини қоронғулик қаърига урадиган, атрофимда тинмай рақсга тушиб бораётган шарпалар ва уларнинг жазавали ҳансирашлари ҳамда мени гилай кўзлари билан зимдан кузатиб бораётган шайтоннинг юзидаги ролибона табассумигина сақланиб қолган.

Ҳозир аниқ эсимда йўқ; етими-саккиз ёшимда шунчаки қизиқ туюлганидан кун узори тўшакдан жилмасдан, неларнидир пичирлаб ўтирадиган момомга қўшилиб бизни ҳамиша кузатиб турадиган кўзга кўринмас қудратдан кўрқанимдан мен ҳам рўза тутардим. Узук-юлуқ гапларга қараганда, момом тириклигида бобомга кун бермаган экан ва энди қариб қолганда ўша гуноҳларига тавба қилаяпти, дейишарди. Момом сабр-тоқатли ва соғлом кампир эди. Лекин мен кун ярмига етмасдан оч қолар ва жуда чанқардим. Онам момомдан яшириб, бир бўлак нон билан учта қайнаган тухумни қорозга ўраб берар, молхонага кириб еб ол, ҳеч ким, ҳатто худо ҳам кўрмай қолади дерди. Мен қорозни

қўлтиғимга уриб, молхонага югурар, ичидан тамбалаб, ўша — ҳар нарсани кўрувчи, ҳар нарсага қудрати етувчи нигоҳ мени кўрмасин дея эшик тирқишларига ва туйнукка эски-туски латта тиқиб, туйнукнинг яхшилаб сувалмаган пан-жараси орқали секингина оқиб кираётган хирагина нур-дан ўзимни яшириб, охурнинг ичига кирганча, нон ва ту-хумни паққос туширар эдим. Орадан шунча йиллар ўтса ҳам гўё ҳеч нарса ўзгармагандай, гўё ҳамон ёруғликдан яшириниб, ўша хира туйнук остида тургандайман.

Баъзида туйнукдан оқиб кирган ва охурнинг четини зўрға ёритган нур менга кимнингдир ўткир нигоҳидай бўлиб ту-юларди. Бу нурнинг зулматни парчинлаб ташлашга ўша пайти кучи етмаган эди, энди эса мутлақо етмайди.

Бизда бу нарсалар ҳақида ёзиш одобдан эмас, бироқ бу аслида бор гап. Биз ундан қанчалик кўз юмайлик, у худди найзадек танамизга чуқурроқ кириб бораверади. Хуллас, ўзини севмай туриб, баданни севиб бўлмайди. Чиройли ба-данлар — шўр балиқдай гап. Агар гўзаллик қалбга кўчмаса, тез баъдга уради ва узоқ вақтгача бу лаззатли хўрақдан кўнглинг айниб юради. Чиройли таналар бир ёниб ўчган гулханга ўхшайди. Бундай гулханлар лов этиб иситади-ю, сўнг тафтсиз чўғ қолдириб сўнади — бу чўғ муҳаббат оло-вини ёқолмайди. Мабодо шундай бўлган тақдирда ҳам бу тасодиф ёки ўзини-ўзи овунтиришдан бошқа нарса эмас. Муҳаббат ҳам одамга омадини синаб кўриш учун умр каби бир марта берилади. Ундан олдин ёки кейин содир бўлади-ган туйғулар бу сирли юртга бориш ёки ундан қайтиш йўллари, холос. Биринчи ёки шунчаки муҳаббат дейишлар яна севиб қолармикинман дея ўзини овунтириб яшашдан бошқа нарса эмас. Агар одамнинг омади шу бир марта берилган ҳақиқий ҳиссиётда чопмаса, бошқасида унинг ўзи бу ҳисларга эрмак бўлиб қолади. Мен ҳам Ҳосилани йўқот-гандан сўнг узоқ йиллар ўзимни овутиб юрдим. Кимгадир кўнги қўйиб қолармикинман деган умидда яна кўп қиз-ларга қалб эшигимни очиб бердим. Бироқ бу эшик уларни ичкари киритмади ёки уларнинг эшигидан мен киролма-дим. Мен шундагина Ҳосила етиб бўлмас орзуга айланган-нини англадим... У сен билан ҳамини ёнма-ён, бир шаҳар-

да, деярли бир кўчада яшайди. Баъзан трамвайда кетаётиб уни бекатда, шаҳар узра чўзилиб ётган йўллар дарахтининг бир шохига қўниб турганини кўриб қоласан. Баъзан ўз ёлғизлигининг яшириш учун шундоқ ён кўчадан шовқин-суронли бозорга борганинда такаббуруна ва масхараомуз қараши билан сени яна ўтмишнинг жирканч ботқоғига улоқтирадиган ва кўксингга нафрат соатини солиб қўядиган, унинг ўзидан бўйи пастроқ ва озғинроқ эри билан бозорўчар қилиб юрганига кўзинг тушади. Баъзан унинг ёнингда, сен турадиган хонада, ўзинг билан бирга яшаётганини, сен ётган тўшақда ётиб тураётганини ҳис этасан. У сен билан ойлаб бирга яшайди-ю, бироқ барибир қўл етмас орзулигича қолаверади. Шундоқ ёнгинангда, қўл узатсанг етқудай жойда, бироқ олис юлдузнинг шуъласидек узоқ, олис юлдузнинг тафтидек совуқлигича тураверади. Шунда сенинг кўнглинг дилбар, латиф, орзуманд туйғулар билан тўлади ва ҳаётининг бошқатдан бошлагинг, кўз олдиндаги рўёдай омонат умидсизлик панжараларини парча-парча қилиб ташлагинг келиб қолади. Яна қайтадан севиб қолишга сенда ғира-шира ишонч уйғонади. Кўнглинг муаззам бўлади. Кўзининг юмишинг билан ўзининг кумуш денгизда қалқиб турган олтин елканли кемада кўрасан. Ёнингда эса кема чамбарагини сен билан бирга айлантираётган оппоқ либосли бир қиз ҳам бўлади. Узоқдан бу қиз ҳилолга, яқиндан эса у сенинг кўп йиллик орзуингга ўхшаб кетади. Кема тўлқинлар узра сакрар экан, унинг майин сочлари сени кўмиб юборади ва шунда қизнинг киприкларидан ўзингга қараб отилаётган сон-саноқсиз, тим қора шафқат ва муҳаббат ўқларини кўриб қоласан...

Уят. Ўттиз бир ёшга кирган одамнинг бундай бемаъни хаёлларга толиши уят. Ўсмирлик даврлари бўлса ҳам майли эди. Энди катта одам. Нуфузли журналнинг собиқ ходими. Гарчи елканлари йиртилган, эшаклари синган бўлса ҳам денгизда кеманг сузиб юрибди. Уят. Улкан ишлар ҳақида ўйлайдиган одамнинг бўлмағур нарсаларни хаёл қилиши уят.

Аммо мен қачон ўша олтин елканли кемадаги қизни хаёлан тасаввур қилсам, у ҳамиша Ҳосиладан бошқа қиз бўлиб чиқади. Юз тузилишлари, кулгилари, табассуми, ҳатто кўзла-

ри ҳам менинг хотирамда қотиб қолган илк учрашувдаги Ҳосиланикидай, бироқ у бошқа қиз бўлади. Балки, у бу дунёда Ҳосила деган қиз борлигини мутлақо билмас ва менинг у ҳақидаги ҳикоямни берилиб эшитар?! Балким Ҳосиладан энди буткул умид узганим учун ҳам шундай хаёл қиларман. Балки Ҳосила билан кечган кунларим бир вақтлар кезиб чиққан янтоқзор каби олисларда қолгани учун ҳам уни ўзим билан ёнма-ён туришини тасаввур қилолмасман. Лекин, ҳар қалай, у қиз бошқа бўлади. Балким, мени тушунадиган ёлғиз ўша қиз бўлар? Мен ўттиз бир йил ичида биронта содиқ дўст орттиролмаган бўлсам ҳам, одамнинг одамга дўст бўлишини эътироф этаман. Ҳатто ўртада садоқат ҳам бўлиши мумкин. Аммо ҳамдам бўлолмайди. Эркак киши учун бирдан-бир ҳамдам аёл бўлиши мумкин. Мен шаҳват маъносида айтмоқчи эмасман. Инсондаги шаҳватпарастлик, гарчи табиат қонуни бўлса ҳам, одамнинг ҳайвоний қиёфасини намоён этувчи хусусиятдир. Мен кўнгли маъносида айтаяпман. Кўнглингиз ёлғизлик зардобига тўлганда, бу зардобни фақат аёл даволай олиши мумкин. Аёл ва эркак асида бир бутуннинг икки қисми. Бахт бутун бўлиши учун аввало мана шу икки қисм бутун бўлиши зарур. Бироқ бунинг учун аёлни севиш керак. Бизнинг бутун умримиз ана шундай аёлни кутиш билан ўтади. Афсуски, бундай аёллар ҳам ҳар бир одамга кейинчалик бир умр соғиниб ўтиши учун бир марта берилади, холос. Улар ҳам қимор ўйинига ўхшайди. Ютуқди картани топсангиз, хўп-хўп, тополмасангиз, кейин излаб ўтирманг, бошқа ҳеч қачон тополмайсиз. Бундан буён умрингиз — чириш, инқироз сари юз тутиш. Мен Ҳосиладан айрилган кундан бери оёғи куйган чумчуқдек шохма-шох учиб-қўниб юрибман. Кўнглим зардобланиб-зардобланиб, охири қуртлаб кетди. Қуртлар у ердаги ҳаётдан нишона бўлган ҳамма нарсани суриб чиқарди. Энди гуллай бошлаган орзу дарахтимни кўз ўнгимда еб битирди, ўзимни эса мана шу кимсасиз тунги хилватга олиб келиб ташлади. Мен асида бу балчиққа Ҳосилага севиб қолганимни айтган кунимдан бота бошлаганман. Кейин бутунлай ботиб бўлганимда эса, Ҳосила чиққан кема алақачон мен турган қирғоқдан жўнаб кетган эди. У мени бу ўпқонга ташлаб, ўзи

бахт излаб жўнаб кетди. Мен ўпқонда олтин елканли кема-ни мен билан бирга бошқараётган қизни хаёл қилганча қолавердим. Ўпқонга ботган сайин шунга ўхшаш нарсалар ҳақида кўпроқ ўйлайвердим. Бу хаёллар худди ўлик устида чарх ураётган қузғундек бошим узра тинмай айланиб юрди, мени ҳалокатли йўлларга бошлади, кўпларнинг олдида кулги қилди, худди масхарабоздай турли куйларга солди, охири мана шу тун панжаралари остига олиб келиб ташлади.

Мана мен тўшақдан шифтга қараб ётганча, олтин елканли кема ҳақида, тун каби гўзал қиз ҳақида, бахт ва бахтсизлик ҳақида хаёл суриб ётибман. Нариги хоналарда чи-роқ ўчган. Дераза орқали хонамга тун селлари оқиб киряпти. Тун ромга кўкракларини қўйиб, қора кийган кампирдек менга синовчан тикилиб ўтирибди. Фақат тунгина бепоён ва мангудир. Мен мана шу бепоёнлик ичра учган юлдуздай лаҳзаман, холос. Худди болаликни, ўсмирликни ва Ҳосила-га телбаларча ошиқ бўлиб юрган дамларимни суриб ту-шургандай, вақти келиб, тун мени ҳам қанотидан ҳайдаб тушуради, ўзи эса мангу ва бепоёнлигича қолаверади.

Йўқ, мен тўсатдан шундай, ҳамма нарсадан совиган хил-ват одамига айланганим йўқ. Мен ўзимни тушунадиган би-ронга дўст излаб турли давраларга суқилиб киришга ҳара-кат қилдим. Лекин ҳамиша қандайдир бешафқат куч мени улар орасидан суриб чиқариб ташлайверди. Бу давралар ва умуман мен болаликда орзу қилган ҳаёт — пўлат деворлар билан тўсилган сирли қўрғон эди. Йўқ, мен бу қўрғонга ёриб кира олмадим. Аксинча, улар мени тор-мор этилган қўшиндай ҳавойи хаёллар мамлакатига улоқтириб ташлай-вердилар. Болалигимда орзу қилган, мени эртақлар дунё-сига олиб борадиган оқ тулпорлар ҳам фақат болалик тул-порлари бўлиб қолди. Ҳозир ҳам ўша оқ отлар ҳақида ўйлар эканман, баъзан уйқу аралаш бошим узра қандайдир тул-пор кишнаб юборганини эшитиб қоламан. Баъзан тушимга уфқларни тўлдириб, бемақсад саросар чопиб юрган қиз-ғиш тусдаги тулпорлар уюри киради. Мен туш аралаш бу тулпорларда болаликдаги орзуларимнинг уюри ва шидда-тини кўриб қоламан.

Хотирам кемасидан аллақачон тушиб қолган, сувга тушган шишадек узоқ-узоқларга оқиб кетган Робия ва унинг жамалак сочи баъзан йиллар қаъридан хотирам кўзгусига қалқиб чиқади. Биз у билан Терсота сойига қўзи боққани борардик. Сойда бизни ҳамиша қароқчилар маконидек қўрқинчли юлғунзор кутиб оларди. Мен ўзимнинг кекса, тўсатдан тажовуз қилиб қоладигандек ҳурпайиб олган, эгри, бадбуруш, найзаларини кўкка дарғазаб тираб-турган юлғунлардан қўрқмаслигимни исботлаш учун унинг ичига кириб олар ва қанотли тулпор ҳақидаги эртагимни бошлардим. Гарчи мен, кўпинча, ўзим тўқисам ҳам, Робия менинг оқтулпор билан қилган саргузаштларимни ҳайрат билан эшитар, чапак чалиб, қийқириб юборар, менга эса бу ёқар, уни синган тишлари хунук кўрсатиб турса ҳам, шундай пайтларда у жуда ёқимли бўлиб қоларди. Мен уни ҳамон мана шу ҳолатда, менинг ялморизлар ва аждаҳолар устидан қилган галабамдан қувониб, гулдай яйраб турган ҳолатда тасаввур қиламан. Тушларимга ҳам худди менинг ҳозирги ҳаётимдан кулаётгандек, болалик каби маъсум ва беғубор кулгилари кириб чиқади.

Менинг эртақларим қўйнида Робия ростдан ҳам гул бўлиб очилди ва дунёнинг мудҳиш кучларидан қочиб, менинг кўксимга келиб яширинди. Мен эса бу гулни аввал худбинларча эзгиладим, баргларини пуфлаб сўлитдим, сўнг кўксимдан юлиб олиб, Терс отадан чиқаверишдаги катта тошйўлга бир умрга ташлаб келдим. Эҳтимол, бу менинг ҳаётимда очилган биринчи ва охириги беғубор гулдир. Ҳар қалай, мен, ҳозир шундай ўйлайман. Назаримда, мен уни ҳеч қачон бошқача тасаввур қилолмайман. Робия ҳамон йўл бўйида дуррачасини силкитиб, менга оқ йўл тилаб турганга ўхшайди.

Кимдир «одам — тилсимдир» деган.

Менга болалик ҳаётим балки мана шундай тилсимли бўлгани учун ҳам сирли ва мафтункор туюлар? Балким, ўша пайтларда мен ҳаётга худди тилсимга қарагандай шайдо бўлиб қараганим учун шундай туюлгандир? Ҳозир ҳаёт менга ўқиб бўлинган китобдай шавқсиз. Энди мен эртага нима содир бўлишини билмасам ҳам, ҳар қалай, бахтли

тасодиф юз бермаслигига ишонаман. Мен кетаётган арава ҳеч қачон у водийга қараб бурилмайди. Мен баъзан учу-қуйруқсиз хаёлга ғарқ бўлганча Робияни — анвойигина қоқигулини, ўша узоқ йиллар қаъридан, у ҳамон дуррачасини силкитиб турган ўша йўл ёқасидан узиб олиб, қулоғимга қистириб қўйсам дейман.

Кимки мен билан дўстлашган бўлса, ота-онасининг ёки шанги аёлдай уззу-кун жағи тинмайдиган ўқитувчисининг, ўзидек нозик тарбия кўрган дўстларининг панду насиҳатларидан мисқол-мисқоллаб йиққан бутун сиру синоатини, барча фазилатларини олти ой ёки ундан ҳам кам вақт ичида ўқувсиз қиморбоздай ёки бозорга келиб қолган молпараст хотиндай барини бирварақай сарфлаб қўярди. Мен унинг юзидаги ниҳоятда усталик билан оҳорланган қават-қават пардаларни сура-сура, ниҳоят унинг ҳақиқий — қиличнинг тиғидай қаққайиб турган, қўрқоқлик ва бефаҳмлиқ чуллаган юзини кўриб қолардим.

Даҳшат! Дунёдаги ҳеч нарсадан ҳайратланмай қўйиш даҳшат!

Агар сен сизгиниб, эътиқод қўйиб келган нарсанг бир куни пуч ва сохта нарса бўлиб чиқса, бу — даҳшат! Унда ҳаётда мазмун қолмайди. Нимага қўл урма, ҳаммаси таназзулдан даракчи бўлиб туюлаверади, ҳамма нарсадан кўнглинг совийди. Энг мудҳиши — ҳамма нарсанинг ясама жимжима эканлигини англайсан, кўз олдиндаги жамики мўъжиза кўзбойлагичнинг макридай бўлиб қолади. Сен бу ёлрон ва сохта нарсалардан қочиб, ўзингни тун қўйнига, хилват-хилватларга яширасан.

Баъзан мен хаёлимда бошқа бир дунёнинг сувратини чизаман. Бу дунё аланечук сирли, мўъжизали бўлиб кўрилади. Бу дунёдагилар оқ тулпор ҳақидаги, ҳеч қачон етишиб бўлмайдиган оппоқ либосли қиз ҳақидаги ва бошқа эртақларга худди эрталаб тонг отишига ишонгандай ишонишади. Бу дунёда ҳеч қачон зулм ҳам, зўрлик ҳам, ёлғизлик ҳам бўлмайди. Одамлари фавқулодда жўшқин, содда, самимий, ҳар бир фикрга ҳурмат ва эҳтиром билан қаров-

чи кишилар бўлади. Худди Аловиддиннинг сеҳрли ҷироғидай, мўъжиза улар учун одатий воқеага ўхшайди. Ҳеч ким ваҳимага тушмайди, ҳеч ким сенга ишончсизлик билан қармайди. Аловиддин бир кечада гаройиб қаср қургани каби сенинг ҳар бир сўзинг бу ерда мўъжизалар яратаверади, оғзингдан камалақдай товланиб чиқаверади. Муҳими, қалбинг тўлиб юради, сени ҳеч ким алдамайди, сен ҳам ҳеч кимни алдашга эҳтиёж сезмайсан.

Мудҳиш! Атрофингда ғуж-ғуж, лангар-лангар одамлар бўлса-ю, оддийгина «чарчадим» деган сўзни айтишга муносиб киши топилмаса — саҳрода қўққайиб турган ёлғиз дарахтдай бу зим-зиё, ҳувиллаган тунда чор-атрофингда сенга бир оғиз тасалли берадиган ҳеч ким бўлмаса, нақадар мудҳиш!

Эсимда, муҳаррир туш ҳақидаги ҳикояларимни ўқир экан, афти ғазаб ва масхарадан кўкариб кетганди. У охириги варақни ўқиб бўлгач, мени энди кўраётгандай, ётсираб тикилди-да:

— Нега кучингизни бетайин нарсаларга сарф қилиб юрибсиз? — деди нафрат билан.

«Сенга менинг бу оҳу воҳларим етмайди. Сен хаёллар ҳам етиб боролмайдиган сирли фалак қалъасига яширингансан. Сен менинг илтижоларимни қабул эт, муборақ жамолингни кўрсат, орзуйим қушларини олис-олисларга учир.

...Сенинг нурдан тикилган кўйлагингга кўзларимни суртайин, сенинг муборақ оёғингга йиқилайин — мени жаҳолат ўтида куйдирма. Мени гумроҳ этма. Мен сенга қараб миллион йиллардан бери кечани-кеча, кундузни-кундуз деммай кетиб боряпман. Сенга етиш машаққатли бўлса ҳам умид билан сенга талпинаман.

Орадаги сени тўсиб турган бу хурофот тоғини кеча-ю кундуз руҳим тирноқлари билан кўпориб сенга томон йўл очаяпман. Агар мана шу машаққат тоғини кўпора-кўпора кўйингга ҳалок бўлсам, менинг суякларимдан Фарҳод яса-ю улар ҳам шу тоғни қаза-қаза сен томон йўл олсинлар ёхуд суякларимни тоғ устига қалаб, улкан гулхан ёқ — бошқалар сенга борадиган йўлларни бир лаҳза бўлса ҳам кўриб олсинлар... сенга интилсинлар, тавба қилсинлар!»

Ҳосила ҳақида мен деярли ҳар кеча ўйлайман. Уни ўйлашим билан кўз олдимга биринчи бор учратган андак ҳур-как, андак шаддод, андак ўйчан, лекин кўзлари доимо мавжланиб, сочидан умид ва бахтнинг иси анқиб турадиган навниҳол қиз келади. Ҳозирги Ҳосила билан ўн йил олдинги Ҳосила ўзга-ўзга дунёдаги бошқа-бошқа қизлардай бўлиб туюлади. Ёки одам улғайган сайин айниб боради деганлари ростмикан? Аввалги Ҳосила эндигина очилаётган гунчага, ҳозиргиси эса сўлиб қолган гулга ўхшайди. Билмадим, қайси биримиз бахтли эканмиз? Нимани орзу қилган бўлса, ҳаммасига эришган, фаровон ва бекаму кўст яшаш учун ҳамма нарсага эга, менга ўхшаб эртага қандай кун кечиришни ёки ижара ҳақини қандай тўлашни ўйлаб, ваҳимага тушиб юриш нималигини билмайдиган ва дунёда чақалар ҳисобига яшайдиганлар борлигини хаёлига ҳам келтирмайдиган киши бахтлими ёки ҳеч нарсадан омади кулмаган одамми? Мен бахтнинг қандай бўлишини тасаввур қилолмайман. Ҳар қалай, мен кўпроқ бахтсиз бўлсам керак. Шу сабабли ҳаммадан ҳам мен бошқачароқ яшашни ва турли хил эртақларни, ҳеч қачон содир бўлмайдиган воқеаларни, одамлари ҳар куни мўъжиза билан яшайдиган ўзга дунёни, гулни узганлари учун қатл этиладиган мамлакатни орзу қилсам керак. Шу сабабли умримнинг энг бахтли лаҳзалари бўлиб туюладиган орда қолган болалик уйининг туйнугидан ичкарига — Робияга томон тез-тез мўралаб турсам керак.

Ҳосилага ўша куни нима учун унга — барча ярамас одамлар каби у ҳам ўша пайтларда олифта, шўх-шаддод ва шакаргуфторликнинг ҳамма кўчасидан бир-бир ўтиб чиққан, гаплашганда орзидан қизил боғичсимон ваъдалар боғланган даста-даста гуллар тўкиладиган хуштакалуф йигит эди — бўлажак куёвига тарсаки туширганимни тушунтириб бераман деб, барча воқеани яна ҳам чалкаштириб юборгандим: ўртадаги муносабатларимизга ва таниш-билишларимиз қизиқиб ўқишган, бироқ ўзимиз учун қизиғи бўлмаган бизнинг чигал ва можаробоп қиссамизга, — гарчи биз кейинчалик ҳам бир-биримиздан кўзларимиздаги нафрат

ва таънани яшириб, номигагина учрашиб юрган бўлсак ҳам — ўша учрашув сўнгги нуқта қўйган, маълум манзилгача бирга келиб, сўнг иккови икки йўлдан кетган икки йўловчидек биз ҳам биргалиқда босишимиз зарур бўлган манзилни босиб ўтган ва ўша кундан бошлаб, буни очиқ эътироф этгимиз келмаса-да, мутлақо қарама-қарши томонларга — у ўзи орзу қилган бахт ўлкаси томон, мен эса ўзим ҳам билмаган ҳолда мана шу тун панжарасига қараб йўл олган, ҳаёт ё мамот жангига кирган қадим массагетлар маликаси янглиғ юзи ва авзойига ҳар қандай ўтинчу-илтижолар ўтмайдиган совут кийиб олган Ҳосила ўша куни хонасига ва кўзларига тишларини қайраб ётган нафрат аждаҳосини борлаб қўйган эди: уни кўрган кундан чирқиллаб сайрай бошлаган ва унга томон бесару-пой учиб жўнаган, бироқ манзилларига етмай дайди ва Ҳосиланинг илтифотсиз кўзларидан отилган ўқлардан бир-бир ҳалок бўлган кўнглим қушларининг қалашиб ётган мурдалари билан лиқ тўлган кўксимдаги бесаришта хонага эса ўзи кетгандан сўнг ҳам қалбимни пора-пора қилиш, уни эслаган онларим кўкрак қафасларимни ёриб ташлаш учун қутуриб кетиб, ҳамма нарсани синдириб, парчалаб ташлайдиган ярадор бир шерни — беҳудуд ва ҳеч қачон жавоби топилмайдиган саволларни борлаб кетган эди. Билмадим, у ёрур кунларга чиқиб олдим, йўқми, лекин мен иккаламиз илк бор учрашган ва ётоқхонада чироқ ўчиб қолиб, энди бир умр барча бахту бахтсизликларни бир елкада кўтаришга аҳд қилгандек, беихтиёр бир-биримизнинг қўлларимизни ушлаб олган ва унинг сочидан шушбўй гул ҳиди келиб турган тунда бир умр қолиб кетдим.

У ростдан ҳам бозорда менга ўзини юлдузи ярақлаб тургандек кўрсатгани каби бахтлимикин? Билмадим. Бироқ мен уни баъзан трамвайда, баъзан ишхона тагидаги ошхонада учратиб қолган пайтларим унинг кўзларида бахт истаб чарақлаб турган бир жуфт юлдуз осмонни бир зум тилимлаб, сўнг сўнган дайди юлдуздек изсиз сўнганини кўриб қоламан.

Олти ойча олдин мен ҳаётнинг ўзи узундан узоқ давом этувчи, ҳам бемаъни, ҳам энг гўзал туш деб ўйлар эдим.

Шунинг учун ҳам туш ҳақидаги ҳикояларимга ҳам «Тун эртаклари» деб ном қўйгандим. Мен бунда ҳеч қандай мақсадни кўзлаганим йўқ ёки сарлавҳа остига бирон ўткир ташбеҳ ҳам яширганим йўқ, фақат ўз кучимни синаб кўрмоқчи, мен ҳис этган нарсаларни бошқалар ҳам ҳис этармикин, мендаин бетаин хаёлларга бошқалар ҳам борармикин, улар мени тушунармикин деб ўйлаган эдим. Бироқ муҳаррир уни тушунмади. Ҳикоя унчалик мураккаб эмас эди. Лекин у тушунмади. Ҳозир бу ҳикояни келтириш мақсадга мувофиқми ёки йўқми, билмайман. Лекин келтириш зарур деб, биламан. Балки шу йўл билан мен нима учун бу арзи ҳолни «Тун панжаралари» деб атаганимни тушунтириб берарман.

Биринчи ҳикоямнинг қаҳрамони қандайдир китобдан қабилани қириб ташлаган сирли босқинчилар йўқотиб қўйган, қабиланинг номи битилган битик тошнинг асрлар аро изсиз ғойиб бўлгани тўғрисида ўқиб қолади ва бу унга қаттиқ таъсир қилади. Тушида ҳам ўша тошни кўради, сўнг уйғонса, тош унинг хонасида, тўшаги ёнида ётган бўлади. У тош ҳақида танишларига ҳикоя қилиб беради ва ҳамма унга ишонади: унинг хонаси ҳар куни одамлар билан лиқ тўлади, ҳатто хориждан сайёҳлар ҳам тошни кўриш учун атайлаб кела бошлайди. Қаҳрамоним эса уларга тош ҳақидаги ўзи тўқиган ҳикояни айтиб беради. У ҳикоя қилган нарса мутлақо ҳақиқатга зид тушга ўхшаш алоқ-чалоқ бўлса ҳам, ҳамма шундай бўлганига ишонади, гўё ҳикоядаги воқеа қачонлардир бўлиб ўтгандек уни берилиб тинглашади.

Иккинчи ҳикоямнинг қаҳрамони эса бир куни эрталаб уйғониб, кўчага чиқади-ю, ҳайратдан шамдай қотиб қолади қараса, ҳамма нарса ўзгарган: у билган дунёдан асар ҳам қолмаган, у ухлагану бошқа бир дунёда кўз очган. Ҳамма томон гул билан бурканган, одамлар фавқулодда қувноқ, шодхуррам, бахтли. Қаҳрамоним кун узоғи шаҳар кўчаларини айланиб, ҳамма ерда гулларни ва шод-хуррам одамларни кўради; уларга қараб ўзини ҳам негадир бахтлиман деб ҳисоблай бошлайди. У айланиб-айланиб, оломон тўпланиб турган қандайдир майдондан чиқиб қолади. Қараса, ўртада қатлгоҳ. Учта соқчи қандайдир кишини қатл сари етаклаб боришяпти. Маҳбуснинг қўл-оёғида ўта хавfli жиноятчиларга со-

линадиган кишан; ҳамма уни нафрат ва ваҳима билан кузатишади. Оёқларидаги ва қўлларидаги кишанларнинг оғирлигидан маҳбуснинг бели букчайиб қолган. Қилган мудҳиш жинояти учун уни ўлим жазосига ҳукм қилишган. Бир неча дақиқадан сўнг у бу дунё билан хайрлашиши керак. Аслида, унчалик катта жиноят ҳам қилмаган. Бор-йўғи гулзордан билмасдан бир дона гулни узиб қўйган. Уни мана шу жинояти учун қатлга ҳукм қилишган. Бу мамлакатда гулни узганлар ҳам қотиллар қатори суд қилинади ва жазоланади. Маҳбус оғир ва сўнгсиз қайғуга чўккан. Тантана билан унинг кўзларини борлашади, энгаштиришади, жаллод ойболтани зарб билан тушира бошлайди. Бир маҳал қараса, маҳбуснинг ўрнида қаҳрамонининг ўзи ўтирибди. Ойболта унинг бошига зувиллаб тушаяпти. Бир зум кўз олди қоронғилашиб, қилич кўтарганча ўзига қараб чоғиб келаётган ўлим элчисини аниқ кўради. Шунда бутун майдонни ларзага солиб, у додлаб юборади. Ўридан ирғиб туради-ю, шартта қочиб жўнайди: югуриб бораётиб пешонасини нимагадир уриб олади. Сал ҳушига келиб, атрофига қўрқа-писа назар ташласа, ўз хонасида ўтирибди, пешонаси билан эшикка ёпишиб қолган. У ўридан туради, юрак ҳовучлаб секин эшикни очиб ташқарига қарайди ва эшик олдидан оқиб ўтаётган тутунча ва турли рўзгор халталари кўтариб олган ҳамишаги ўзгармас оломонни ва ўзгармас оламини кўради.

Тўғри, бу ҳикоялар ҳар жиҳатдан тарқоқ, асосланмаган, қурилмаси ҳам сунъий. Лекин ўша пайтлари аниқ феъллару, аниқ воқеалар шўр сувдай меъдамга теккан эди. Мен «ҳаётий воқеаларни» шунчалик ёмон кўриб қолган эдимки, бу ҳикояларни ҳам ана шу ўта даражадаги аниқликка қарши ўзим учун ёзгандим. Билмадим, ҳикоя ўзини оқладими, йўқми? Бу билан заррача қизиққанам йўқ. Мен ёзган воқеа сал ғайритабиий, болаларнинг чўпчагига ўхшаш сал ралати бўлса, бўлди эди. Кейинчалик менда бу ҳикояни бошқаларга ҳам ўқиб бериш истаги туғилди. Лекин мен озроқ ҳурмат қиладиган биринчи ўқувчиёқ бунини тушунишни истамади. Йўқ, менинг бу ҳикояларим муҳаррир разабланганчалик мудҳиш эмас, балки атрофингдаги шунча оломон ичида «чарчадим» деган сўзни айтишга арзийдиган одамни тополмаслигининг мудҳишдир.

Адабиёт инсоннинг оғриқларидир. Бу тўнкалар мана шу оддийгина нарсани ҳам эътироф этгилари келмайди. Адабиёт, гарчи Чехов шундай ҳисобласа ҳам, ҳеч қачон ўйнаш бўлмаган. Қачонлардир уни бир-бирларига юракларидаги оғриқларни айтиш ва ибрат қилиб кўрсатиш учун ўйлаб топишган. Бир вақтлар Румий жондор, тулки, арслонни учраштириб, янги ташбеҳ топган. Мён эса қанча уринмай бутун арслонда ҳеч қандай ташбеҳ кўрмайман. Ёки ундан ташбеҳ излашга менинг қувватим етмайди: ҳайвонлар шоҳи менинг сўзимни яқинига ҳам йўлатмайди, унга қанча яқинлашсам, шунча фош бўлаётгандаймиз. Биз айтаётган сўзлар арслоннинг эмас, чиябўриларнинг сўзига ўхшайди.

Азоб тутаган жойда фаолиятсизлик бошланади: худбинлик, хиёнат, лоқайдлик бошланади. Йўқ, бундайларни кўришга кўзим йўқ. Ё улар одамларни ҳеч қачон севмаган ёки одамлар уларни севишмаган. Одамзодга бу сўзлардан ҳам ортиқроқ фалокат йўқ. Буларнинг қалби минглаб ана шундай сип-силлиқ ва жарангдор сўзлар билан қуршаб олинган. Таналарига мана шундай қўланса сўзлар уя қурган. Уларга қарши бирон нарса деб кўр-чи, бу қушлар бирдан оч қарғалар каби қағиллаб, сенга ташланишади. Сен ҳеч қачон бу сўзларнинг устидан зафар қозонолмайсан: йўқ, кўришга кўзим йўқ. Бундай кишилар инсониятнинг душмани. Булар юзлаб, минглаб қалбларнинг кўзларини сўқир қилиб қўядилар. Бу сўзларнинг остида лоқайд ва бефаҳм яшашга яширин хитоб бор.

«...Сен нега мени бу хилватга, бу зулматга ташлаб кетдинг? Нега қалбимдаги имон чироқларини ўчирдинг? Ахир сендан буни кутмагандим-ку? Мана шу кичкина кўримсиз юрагимда муҳаббатинг кемалари сузиб юрарди-ку? Сен нега мени ёлғизликнинг йиртқич қузғунларига ташлаб кетдинг? Қайси гуноҳларим учун қалбимдаги умид ва ишончини, орзу ва даъватни ўғирладинг? Нега ажру салтанатингга учиб борадиган қанотимни қирқиб олдинг? Нега мени умидсизликнинг оч айиқларига ет қилиб ташлаб кетдинг? Ахир сендан буни сўрамагандим-ку? Сен, эй, менинг мушфиқ жонимга раҳм этсанг бўлмасмиди? Ҳеч қурса вужудим бо-

нида сайраб турган қушларни ўлдирмасанг бўлмасмиги? Ўзим босиб, бу рафлат уйқусидан ўзим уйғониш учун мени ақалли чақиртиканакка ёки тонгги шабнамга айлантирсанг нетарди?!»

Икки йилча олдин, мен ҳали журналдан ишдан кетмаган пайтлар Ҳаққул деган қирқларга яқинлашган, турмушдан ҳеч омади чопмаган, бу ҳаётнинг аянчлилиги ва бешафқатлиги чириган анордай гезариб турадиган юзида шундай кўриниб турган сўққабош ўқитувчи сафсатага ўхшаган ҳикоялар кўтариб келарди. Унинг афти ёмғир остида қолиб, ёзуви ўчиб кетган қоғоздай ифодасиз эди. Менга номаълум бўлган ва кетма-кет ёзилган маломат ва кулфатлар унинг юзидан ҳаёт шавқининг ёзувларини буткул ўчириб ташлаганди. Унинг савияси, тан олиш керак, ҳозирги ҳар қандай тирик ёзувчиникидан баланд ва диди нозик эди.

У жуда кўп ўқиганди. Лекин ҳикояларида бу нарса сезилмас, ёзганлари калаванинг учини топаман, деб баттар чигаллаштириб юборган, бироқ буни тан олгиси келмай, калавани янаям чувалатиб ўтирган одамнинг кайфиятига ўхшар ва ҳатто ҳикояларига ҳам аламзадалиқ ҳиди ўрнашиб қолганди.

Биз соатлаб гаплашар, лекин ҳеч қачон бирон нарса ҳақида бирон тўхтамга келмай тарқалардик. Мен баъзан унинг ҳафсаласизлик касали билан ўзини-ўзи адо қилган фавқулодда заковат эгаси эканлигини сезиб қолардим. Уни даҳо ёзувчилардаги шафқатсиз улугворлик ўзларининг етиб бўлмас манзилларига олиб борадиган сўқмоқлардан бирига осиб ташлаб кетишган эди. Мен уни саҳродаги саробнинг жимжимасига қараб югурган, лекин ярим йўлда жарга қулаб тушиб, ундан чиқолмай, жон ҳолатда типирчилаб ётган эси паст болага ўхшатгандим. Худди қора чимматининг пардасини кўтариб, юрагингизни ўрташ учун сизга бир қараб қўйган гўзал форс қизи янглиғ унинг мавҳум, ҳалқалари бир-бирини зўрға ушлаб турган занжирдай узундан-узун жумлаларининг юзидаги ниқоби остидан баъзан менга улуг ёзувчиларнинг бадбахт чеҳралари кўриниб кетарди.

У ўзининг омад аравасидан қолиб кетганини яширмасди. Бир куни у косовдай қора ва шанғи хотини билан гижиллашиб турганда, эшиги олдида бир арава тўхтайтиди ва

эшик уч марта тақиллайди. Бироқ у ақдан озгандек тутоқиб кетиб, хотинига гап уқтириш билан овора бўлиб, тақиллашга аввал эътибор бермайди. Сўнг югуриб ташқарига чиқади. У югуриб чиқадию, муюлишда бурилиб кетаётган араванинг нақшинкор гилдирагини кўриб қолади: «Бу — омад араваси эди, — деб айтганди у менга, — тоғ ортига қуёш сингиб кетгандай у арава ҳам умримнинг уфқига сингиб кетди». У ҳамон эшик олдида ўша араванинг қайтишини кутиб ўтираркан. У тўққиз йилдан бери сўққабош яшарди. Мен уч мартача уникида бўлгандим. У ниҳоятда кўп гапирар, гаплари жуда ҳам қўланса эди. У ҳамма нарсага, ҳатто эртага тонг отишига ҳам шубҳа билан қарар эди. Унинг бит кўзларида мағлуб бўлган орзу ва армонларнинг тўп-тўп уюмини, бутун вужудига уя қуриб олган ялқовлик ва танбаллик қузғунлари тилка-пора қилиб ташлаган изсиз ва ҳеч бир ралабасиз ўтаётган мурданикидай мазмунсиз умрини кўриш мумкин эди. Унинг ҳикояларида қандайдир мудҳишлик дунёси ҳукм суради. Қаҳрамонлари қандай яшашни эмас, қандай ўлишни орзу қилар ва ҳаммаси умридан уч-тўрт куни қолган касалманд одамлар эди.

Бир кун унга «Тун эртаклари» деган туркум ҳикояларимнинг бирини ўқиб бергандим. Ҳикояда деярли ҳеч нарса йўқ эди. У қандайдир ташландиқ уй ва бир парча осмон кўриниб турган дераза ҳақида эди. Уй эски, хароба, ичини ўт-ўлан босган, зах ва бадбўй ҳид тутиб кетганди. Мен кўприқдан ўтишдан чўчиб, бир жойда депсиниб турган отдай ташландиқ уй ва кичкина деразани қайта-қайта ва рақлар саҳнасига тортиб чиқавергандим. Дераза доим очиқ турарди, ундан баъзан дарё бўйида жойлашган боғ ва қушлар кўриниб қоларди.

— Уйингизга бирон нарса деёлмайман, албатта, бу ерда яхшигина ишора бор, яна тасвирингиз жуда нафис, лекин очиқ деразани нима учун бунча берилиб тасвирлагансиз, ҳеч ақлим етмади, — деди Ҳаққул пешонасини тириштириб, ҳикояни ўқиб бўлгач, шундай тутуруқсиз нарсалар ёзиб юрганимдан менга ачингандек кўз ташларкан. Унинг юзида мен кутган ифода йўқ эди. Шу пайт у ҳикояларимни бемаъни нарсалар деб ҳисоблаган муҳаррирга жуда ўхшаб кетганди. Муҳаррир бу ҳикояларни кимларгадир, албатта,

бошқа юртликларга, масалан, модернистларга тақлид қилиш деб тушунганди. Ҳаққул эса ундан ўзининг ҳикояларига ўхшаш ташбеҳлар кутганди.

Ичимга эса қишки изғирин ёпирилиб кирганга ўхшарди, мен унга нафрат билан тикилиб қолдим.

— Бу ерда ҳеч қандай ишора йўқ, — дедим унга заҳар-ҳандалик билан, — бу ерда ақл етмайдиган нарсанинг ўзи ҳам йўқ! Мен бу эски, таназзули муқаррар уйдаги биқиқ муносабатлар ва сийқа мунозаралардан тўйиб кетганман. Очиқ деразани уйга қурувчилар эмас, мен қурганман. Мен биз ҳар куни кўриб, билиб турган, бизга бутун олам шу, деб кўрсатишаётган нарсалардан бошқачароқ нарсаларни, бошқачароқ манзараларни кўришни истайман. Бу дераза — менинг орзуим. Мен бу дераза орқали осмонга, юдузларга, қуёшга ва бошқа дунёларга қарашни истайман. Бу дераза эмас, мана шу эски ва чиркин уй ичидаги орзуманд юрагимнинг бир бўлаги — ҳали ўзим ҳам билмайдиган, лекин мени интиқлик билан кутаётган олис оламга мен очмоқчи бўлаётган йўл бу! Мана нима у!

Ҳаққул эътироз билдирмади, шунингдек, унинг менинг фикрларимга кўшилмагани шундоқ юзидан кўриниб турарди. Ҳа, у дунёни бошқача кўриш ёшидан ўтганди, энди унга дунёни бошқачароқ кўриш эмас, кўпроқ уни ўзгартириб бўлмаслиги тўғрисидаги ўзи етишган хулоса муҳим эди. Мен унинг қисматида ўзимнинг келажагимни кўрган ва ногаҳон даҳшатга тушгандим...

Мен у билан тезда алоқани уздим. Ҳозир баъзи-баъзида кўришиб қолсак, у ўзининг бадбўй фалсафасини тинимсиз чайнайди. Уни эшитиб, қон бўлиб кетасан. У билан учрашиб қолгандан сўнг мен икки-уч ҳафта заҳарланиб қолган вужудимни тозалаш билан овора бўламан. Фаройиб қисмат. Уч кун ўтириб гаплашсанг, тўртинчи куни томирларинг ёрилиб ўлишинг ҳеч гап эмас. Буларнинг заҳри қора қурт-никидан ҳам кучлироқ. Булар ҳаёт мевасининг айниб, сасий бошлаган қисми. Булар кетаётган кўчанинг боши берк. Мен кейинчалик унга ўхшаш одамларнинг ўша — меникига келиб турадиган шайтондан ҳеч қандай фарқлари йўқлигини англагандим. Аксинча, гарчи ёздиғи ёвузлик бўлса ҳам, шайтон уларга қараганда фаолиятлироқ эди.

Шайтон ёз оқшомларининг бирида (ёз эканлиги аниқ эсимда, чунки дераза очиқ эди ва мен уни деразадан кирган бўлса керак, деб гумон қилгандим) ўша кунлардаги руҳиятимдек пачоқ оромкурсида мудраб ўтирганимда тўсатдан пайдо бўлганди. У жуда оҳорли шим, оқ кўйлак кийган, вилай кўзларига ярашмаса ҳам, энсизгина қора галстук тақиб олган эди. Бошида эса соябони кенг қўққайган шляпа, қанча яширишга тиришмасин, шимининг тор балоридан ўйноқлаб турадиган сарғиш, жундор думи кўриниб турарди. Шляпаси тагида эса текис ва силлиқ қилиб таралган олтин сочлари ялтирарди.

Нариги хонада қарганинг қағиллашига ўхшаш шанғиллаш эшитилди. Уй бекаси, афтидан, уйқу олдидан яна қизи билан жанжаллашяпти. Улар кун бўйи бир неча марта жиқиллашмаса, томоқларидан овқат ўтмайди. Уларни ўйла-сам, ҳамиша аламдан тишларим ғижирлаб кетади. Қани буларга бахт ва бахтсизлик ҳақидаги эртақларингни айтиб берчи, иштонини ҳўл қилиб қўйган боланинг устидан кулгандай сенинг устингдан ҳам фаҳмсизлик ёпишиб олган қоринларини силкилатиб, мириқиб кулишади, сени ғирт аҳмоққа чиқаришади. Бахт ҳақида улар ҳеч қачон ўйлаб ҳам кўришмаган. Кун бўйи бир-бирини энг сассиқ сўзлар билан ҳақорат қилишга вақтлари ҳамиша етарли бўлади, бироқ бахт ҳақида ўйлашга бўш пайтлари топилмайди. Бекорчилик ва лоқайдлик одамни нималар қилмайди, нақ сўйиш учун боқилаётган қўйга айлангириб қўяди.

Она-бола беўхшов қилиб ёзилган «Ф» ҳарфига қуйиб қўйгандек ўхшайди, гўё «Ф» ҳарфини улардан андоза олишгандай. Улар менга ўхшаб бировга фойдаси тегмаётгани ва умуман тегмаслиги ҳақида эзилиб ўйлаб ўтирмайдилар, лекин чироқни белгиланган вақтдан ортиқчароқ ёқиб юборсанг, бошингда туриб олиб, қарғадай қағиллашни жуда яхши билишади. Уйда ифлос, бесаришта бир ҳолат ҳукм суради, менинг улар билан ҳатто қўшилиб чой ичгим ҳам келмайди; нодонлик ва анқовлик ўтириб қолган юзларига қараб, тоқат қилиб туролмайсан. Шу сабабли улар мени ёмон кўришади — умуман улар тушлиқдан бошқа яна нимани яхши кўришаркан? Мен улардан каталақдай, шифти жуда паст хона-

ни сотиб олганман. Бу ер менинг ватаним. Чунки бу хонага ҳозирча мен хўжайинман.

Баъзан ижара ҳақи ўз вақтида тўланмаган пайтлар она-бола менинг мана шу кўримсиз ватанимга ҳам тўсатдан бостириб киришади. Ошқозони катта одамларнинг мияси кичик бўлса керак. Улар менинг хушомадим тагидаги мас-харани сираям тушунишмайди, анқовланиб, таҳдид солиб туришади-ю, сўнг чойлари совиб қолгани эсларига тушиб, хонамдан шоша-пиша ўзларидек ялқов ва исқирт қўшинларини олиб чиқиб кетишади. Буларда ҳавас қиладиган ҳеч нарса йўқ. Ҳатто уй ҳам каламушнинг катагига ўхшайди — ёз пайтлари бадбўй ҳид билан тўлиб кетади. Бечоралар — онаси овсарроқ, қизи қувроқ. Онаси чироқни ёқади, қизи изидан ўчириб юради; у онасига нисбатан ақллироқ — чироқ пулга ёқилишини билади, умрларининг мазмуни қаердадир ҳафтасига икки марта сомса пишириб сотиш-у яна мана шу бир-бирини шанги сўзлар билан ражиб ётишдан иборат. Йўқ, агар улар ҳақида ўйласанг, инсон зотидан жирканиб кетасан, йўқ, яхшиси ўйламаган маъқул. Мен бундай хонадонларга бахт ҳам, бахтсизлик ҳам ёпирилиб кирмаса керак, деб ўйлайман. Бахт ва бахтсизлик қушлари ҳар бир қадамини минг хил мулоҳаза билан ташлайдиган одамларнинг дарахтларигагина қўнади.

Мен бу аёлнинг эшикни ёпмай ҳам, оғирлигидан майишиб кетган сим тўшақда хур-хур ухлаб ётганини кўрсам ҳамиша кўз олдимга ботқоқда ҳузур қилиб ухлаб ётган семиз чўчқа келади. Йўқ, одам ҳақида бундай фикрлаш ярамайди, бундай нафрат билан сўзлаш керак эмаслигини мен ҳам биламан. Лекин бекани кўришим билан худди торозининг иккинчи палласидай хаёлимда чўчқа ҳам лип этиб пайдо бўлади. Мен хаёлимни банд этган бадбўй ташбеҳлардан жирканиб, бошимни девор тарафга бураман.

Тун менинг хилват бошпанам. Балки ёлғиз манзилим ҳам шу ердир. Мен фақат тун қўйнидагина, мана шу кичкина қоронғу бурчагимдагина ўзимни эркин ҳис этаман, кўнглимдаги ўйларни, сирларни унга айтаман. У ҳам мени тушунгандай атрофимда гирдикапалак бўлади, айланиб-ўргилади. Ўзига сирдош топилганидан баъзан қурбақанинг, баъ-

зан чигиртканинг тилида шодон гўлдираб қўяди, хонамда секин ўрмалаб юради, юзимни силаб-сийпалайди. Мен унга ўзимнинг эртакларимни айтар эканман, у афтини масха-раомуз бужмайтмайди. Мен унинг нафасини, эртакларим-дан ҳаяжонланиб кетганда худди Робиядек пиш-пиш этиб, хўрсиниб қўйганини сезиб қоламан.

Шундай пайтларда тун назаримда ўша мен хаёлимда яратган олтин кемадаги қизга ўхшаб кетади ва мен унинг қора либосли тиззасига бош қўйиб ухлаб ётгандай бўламан. Юзимда, бўйнимда ва кафтимда унинг бармоқларини сезиб қоламан. Баъзан у менга ўзининг жимир-жимир этаётган миллионлаб кўзлари билан дераза орқали тикилиб турганга ўхшайди. Қиш ва баҳор пайтлари Герард Гонтрастнинг¹ расмларига ўхшаб сирли ва бир оз кўрқинчли туюлади. Тун қаърига тикилиб қарасанг, кипқизил ёғду оқиб ётгандай бўлади. Бироқ Герард Гонтраст тунда машғалани кўрган. Машғалани кўрган киши эртаси нима бўлишини тасаввур қила олади, мен эса эртага нима бўлишини ҳам билмайман. Худди панжара тагидагилар эртанги куни нима бўлишини билмаганларидек. Балки вақти келиб, қандайдир рассом ўзининг улурвор мўйқалами билан мени ҳам бу тун ойнасидан буткул артиб ташлар ва худди Герард Гонтрастга ўхшаб бу бепоён ва сирли тун қўйнида ақл ва эркнинг машғалини ёқиб қўяр? Ана шунда бу чоҳга тушиб қолганлар менга ўхшаб бутун умр ўлим ҳиди анқиб турган зим-зиё горни айла-ниб ўтмайдилар, улар машғала ёруғида ўз йўлларини осонгина топиб олишади. Мен эса хонамдаги суратда машғалани эслатувчи биронта ишора кўрмайман — бу суратдаги манзара менга машғаладан кўра кўпроқ чўри сўниб қолган ўчоқни эслотади. Шунинг учун суратга тикилиб ўтирар эканман, худди ўзимни ўзим кузатиб ўтиргандай туюлади менга. Эҳтимол, ростдан ҳам мен яратган ҳафсаласизлик билан чизган шунчаки, бир суратдирман. Лекин мен ёлғиз қолдим дегунча суратга тикилиб ўтиришни яхши кўраман.

---

¹ Герард Гонтраст — голланд муаллифи, фақат тун манзараларини чизган.

Бу сурат хонамда қачон пайдо бўлди, қайдан келиб қолди, тўғриси, ҳозир аниқ эслаёлмайман, лекин мен бу суратни кўчадан, хиёбон бурчагига ўтириб олиб, ўтган-кетгандан садақа сўраётгандек ўзининг чизганларини арзонгаровга сотиб ўтирадиган арвоҳдай озғин ва серсоқол қандайдир қашшоқ, рассомдан сотиб олган бўлсам керак деб ўзимни овунтираман; нега айнан қашшоқ, серсоқол, тўғриси, буни ҳам билмайман, балким қачонлардир соқол кўйишни орзу қилганим учундир? Сурат кўпол ва дағал дид билан чизилган, бўёқлар палапартиш чаплаб ташланганди: гўё рассом суратларни ўзининг кийимидан андоза олиб чизгандай уларга ҳам унинг кўриниши каби умидсизлик ва тушкунлик ранглари ўтириб қолган эди.

Суратда ҳали меъёрига етмаган хира бўёқлар фониди вайронага айланган шаҳар бурдаланган жасаддек бўрттириб тасвирланганди. Суратдаги бирдан-бир менга ёқадиган манзара ҳам аслида мана шу хароба эди: бу шаҳарни ким вайронага айлантирган, ким уни ёқиб кул қилган, буни ҳам билмасдим, эҳтимол, рассомнинг ўзи ҳам билмагандир. У бозорбоп ва одамларнинг эътиборини тортиш учун шунчаки хаёлига келган харобани чизиб ташлаган, таъсир ҳамда ваҳм бағишлаш учун манзарага кўнғир ва сариқ бўёқларни роса чаплагандир? Шаҳарнинг кўчалари ростдан ҳам шунчалик таҳликали тасвирлангандики, суратга қараб туриб, ҳозир мен турган хонага ҳам шаҳарни вайрон этган босқинчилар бостириб келса-чи, деган хавотирга тушиб қолардингиз: суратга қараган сайин сизни бошингизга тушиб келаётган қиличдек бир ваҳима чулғар, худди қиш бўйи оч қолган саёқ итлар каби палапартиш манзараларни кўтариб турган кўнғир бўёқлар тўсатдан юзингиздан қоғиб оларди. Дуд буркаган кўчаларни вайрона бинолар босиб қолган, у ер, бу ерда ҳали ўчмаган аланганинг тутуни осмону фалакка ўрларди. Кўнғилни раш қиладиган бу таҳлика ва таназзул билан бирга юракни орзиқтирадиган, қараган сайин яна қарайверадиган қандайдир мавҳум маҳлиёлик сизнинг қалбингизнинг эшигини тинмай қоқиб турарди. Мен хона бўйлаб кезарканман, баъзан мана шу хароба шаҳар кўчаларида кезиб юргандай ҳис этардим ўзимни. Ростдан ҳам ўша пайтдаги аҳволу руҳиям билан бу хароба шаҳар ўрта-

сида қандайдир ўхшашлик борлигини билардим, фақат бу қандай ўхшашлик эканлигини, тўғриси, тушунмасдим. Мен суратдаги вайрона шаҳарга ўзимча Турсория деб ном қўйиб олгандим; нега айнан Турсория, буни ҳам ҳозир изоҳлашим қийин, эҳтимол, бу номда ҳеч қандай маъно йўқдир ва бу ном хотирамнинг қайсидир бурчагида тун қўйнида лип этиб ёнган аланга каби ўз-ўзидан туғилгандир.

Турсорияни қай мақсадда харобага айлантиришган, нега унда тирикликдан дарак берувчи бирон гиёҳ ҳам қолдиришмаган, буни ҳам билмасдим. Мен фақат шаҳарнинг айнан Турсория деб аталишини жуда ҳам истардим. Қачонлардир гўзал ва улғувор бўлган бу шаҳар атайлаб харобага айлантирилган деган шубҳа бойўрлиси дамо-дам менинг юрагимга келиб қўнарди. Аста-секин бу шаҳар мени буткул лол қилиб олди. Мен энди эртаю кеч фақат шаҳар ҳақида ўйлардим ва тушларимга кириб чиқарди бу шаҳар.

Суратга қараб туриб, доимо дуд ва қон ҳидини туярдим: балким, менга шундай туюлгандир, аммо бу оддий тутуннинг ҳиди эмасди, мен бундай ачимсиқ ҳидни кўп йиллар аввал қишлоғимизга ёввойи айиқ қувлаб юриб келиб қолган бир гуруҳ овчиларнинг қурум босган милтиғида ҳис этган эдим ва суратдаги ҳид ҳақиқатан ҳам ҳозиргина портлаган қуйқум ҳидига ўхшарди: эҳтимол, бу ҳид менинг димоғимда шаҳар ақл бовар қилмас хиёнат ва сотқинликдан сўнг вайрон этилган, деб ўйлай бошлагач пайдо бўлгандир?

Нима бўлганда ҳам Турсория бир қарашда кўнгилга ғулу солиб қўярди, бироқ бўёқлар оқимига тикилиб қарасангиз, шаҳарнинг тош деворлари бориб туташган тепалик узра қорачиқдай қизғиш шуълани кўришингиз мумкин эди: балки, рассом эҳтиётсизлик қилиб бу қорамтир ранглар ора бир томчи қизил рангни билмасдан тўкиб юборгандир, лекин суратни илк бор кўрганимда менга бу ранг энди отаётган тонгнинг илк шуъласи бўлиб туюлганди. Харобага қараб қанчалик таҳликага тушсангиз ва ўзингизни ўпирилиб тушаётган гор ичида қолгандек ҳис этсангиз-да, бироқ барибир кўнглингизнинг бир четида бояги қизил рангдан пайдо бўлган бир тотли ҳис сизни бир муддат хушбахт қилиб қўярди. Суратда мени яна бир нарса ҳайратга солганди —

харобалар ичра қурумга ботган уада харсанглар ортида кўзга зўрға ташланар-ташланмас бўлиб шунча ёнғину ал-ров-далғовдан сўнг ҳам ҳали бус-бутлигича тўхтаб қолган тегирмон парраги кўринарди: паррак ҳали мустаҳкам эди ва бу ўлик шаҳарга фақат шу парраккина умид бағишлаб тургандай эди. Тегирмоннинг эшиги, ён девори қулаб тушганди. Мен хона бўйлаб кезарканман, дафъатан сурат қаршисида тўхтар ва бирдан тегирмон паррагини айлантириб юборишни, шаҳарга оз бўлса-да ҳаёт бағишлашни жуда ҳам истаб қолардим.

Шаҳарнинг кенг тош кўчасида эса ранглар тўполони ора қоришиб қандайдир галати, таҳдидли улкан оёқ излари қолган эди. Суратга қараб турган одам издаги тажовузкорликдан сесканиб кетарди, гўё қандайдир, нозик ҳисларга тўла қалбни бир бетайин гап ёки ошкора ҳақорат билан топтаб, янчиб ўтганидек, бу излар ҳам шаҳарни бошдан охир атайин топтаб ўтганди: тўғрироғи, худди ярадор шерни кишанлаб қўйгандек асорат ёки истибдоднинг излари каби кўнгилга талваса соладиган бу излар шаҳарни бошдан-оёқ занжирлаб қўйганди. Бу кимнинг оёғининг излари, қандайин юраги тош одам қолдирган бу изларни, кўзи тушганларнинг кўнгилларида бир умр ҳилпираб турсин дея ким бу ўлик шаҳарнинг кўчаларига ваҳм ва қўрқув яловларини илиб чиқди, буни ҳам мен билмасдим, лекин қачон изларга кўзим тушса, эгим жимирлаб жунжикиб кетарди ва шаҳарни рорат қилгани каби бу оёқ ҳар қандай қалбни ўйламай-нетмай топтаб ташлаши мумкинлигини ҳис этардим. Бу ишлар шу даражада дарғал ҳамда қўпол эдики, оёқларнинг эгаси қанчалар сурбет ва жоҳил эканлигини билиш учун изларга бир қараб қўйишнинг ўзи кифоя эди — гўё бу оёқ излари эмас, шаҳарга раҳна солган ёвуз кучининг зуғум ва таназзуддан дарак берувчи дарғағали муҳри эди. Бу излар ажал ва ўлим истаб изриб юрган қўшиндек вайрона узра намойишкорона чўзилиб ётарди. Бу оёқлар бир силкишда минглаб одамларни янчиб ташлашга, ўнлаб шаҳарларни вайрон қилишга қодир эканлиги шундоқ ботиқ ва зардали излардан кўриниб турарди. Кўчанинг четидаги қизғиш кўлмақда эса хийла катта, чорсидай байроқ тўшалиб ётар, бу — байроқдан кўра кўпроқ фоҳишанинг наҳс

босган исқирт тўшагига ўхшарди: байроқни ҳам эҳтимол, бу ерларга изнинг эгаси кўтариб келгандир? Балким Турсорияни айнан мана шу оёқ излари вайрон этгандир? Дарвоқе, Турсория орзуим ва хаёлимнинг олис, мафтункор манзилига айланган, мен кун-тун Турсория деган юртнинг кўчаларини саросар кезиш билан овора эдим.

Турсория мени қанчалик қизиқтирса, бошқаларни шунчалик ажаблантирарди. Улар тайинсиз бир рассомнинг фазлу иродаси билан вайрон этилган қандайдир Турсорияни деб ташвиш чекиб юришим сабабини тушунмасдилар ва буни шунчаки олифтагарчилик деб ўйлашар ёхуд ғирт сафсатага йўйишарди. Мен уларга Турсория ҳақида, унинг яшил боғлари, зангор осмони, туман қоплаган тош кўчалари, одамзотнинг қудратини намойиш этиш учун қурилган миноралари, шаҳардан узоқларда ҳам ҳиди уфуриб турадиган, худди қизлари каби дуркун ва нафис гуллари, қирмизи тулпорлар миниб юрадиган йигитлари, хаёлни кўйлак қилиб кийган аёллари, ҳилол билан бирга ҳилпирайдиган туғлари, саҳар чоғлари хўрозлардан ҳам олдин одамларни уйротадиган азонлари ҳамда боланинг кўзлари каби тиниқ ва маъсум дарёлари ҳақида гапириб берар ва буларни Турсория бошқаларнинг ҳам эътиборини тортсин дея кўпинча ўзим тўқирдим. Бироқ менинг бу тажрибасиз ва тарқоқ кўшиним — болаларча чўпчакларим билан одамларнинг бефаҳмлиқ ва лоқайдлик деворлари ўраб олган, ҳеч нарса билан забт этиб бўлмас, тошдек қотиб қолган қалб кўрғонларини ҳеч қачон забт этолмасдим, аксинча, менинг юрагимдан сўзларга кўшилиб чопиб чиққан ҳаяжон ва умид оҳулари уларнинг бефарқлик кўпчиган кўзларининг тойғоқ қояларидан сакраб ўтолмай бир-бир қулаб тушарди. Ҳамиша гапларим уларнинг энсасини қотирарди. Мен танишларимни ҳеч қачон Турсорияга қизиқтира олмадим: бири иши кўплигини, бири бундай жумбоқларни излайдиган ёшдан ўтганини, бири Турсориядан ҳам муҳимроқ ташвишлари борлигини айтиб жўнаб қолар ёки мени хафа қилмаслик учунгина бош силкиб, бепарво тинглашар ва номига лунж шишириб қўйишарди. Уларнинг ҳаммаси менда Турсорияни билмай ўтаётганликлари учун ҳам бутун умр рафлат ўрмонини саргашта кезиб юрган саргардон одамлардек та-

ассурот қолдирарди. Мен уларнинг кўзларида, юзларида гофил ва тушкун яшашга маҳқум этилганларни кўрардим. Улар тирикликнинг мангу ва абадий қароқчиларидан қоча-қоча мана шу лоқайдлик ва танбаллик салтанатидан паноҳ топгандилар: улар қочиб кирган бошпаналардан ҳам ўзлари каби омонатлик ва харобалик уфуноти анқирди. Одамларнинг Турсорияни билмаслиги мени кўпинча ғазабга соларди. Шундай пайтларда мен умидсизликка фарқ бўлганча ичкиликка ружу қўярдим — кўчада ярим маст ҳолда кезиб юрарканман ҳаётнинг ташвишлари парчинлаб ташлаган бу одамлар кўзимга яна ҳам аянчлироқ, ғариброқ кўриниб кетарди, нега улар ўзларидан қолаётган, юзларида лов-лов ёниб турган харобани кўрмаяптилар деб ҳайқиргим келарди.

Жуда катта шов-шув билан бошланган сайлов олди учрашувларининг бирида муносиб номзод саналган таниқли ва кекса шоирдан ҳам тўсатдан Турсория ҳақида сўраб қолгандим. Саволим шу даражада ғайритабиий чиқдики, бутун зал бир зум сувга чўккандай жимиб қолди, сўнгра ўзаро шивир-шивир бошланди. Минбарда турган ишончли вакиллар менга ғазаб билан тикилиб туришарди, уларнинг юзларида саросималик кемалари суза бошлаган эди, йиғилганлар мени номзодни атайлаб обрўсизлантириш учун шундай бемаъни савол берди деб ўйлашаётганди. Бироқ шоир саросимага тушмади, у менга тик боққанча бироз нописандлик билан:

— Мен, тарих билан етарли даражада шуғулланган одам, сизни бемалол ишонтириб айтишим мумкинки, ҳеч қаерда ҳеч қачон Турсория деган юрт бўлмаган ва у вайрон ҳам этилмаган. Бу чўпчак ва уйдирмадир, — деди.

Зал гулдурос қарсак ичида қолди: менинг ноўрин саволимга жуда муносиб жавоб берилганди, яъни залдагиларнинг назарида шоир мени жангга кирмасданоқ тор-мор қилиб қўя қолганди. Аммо залда ўтирганларнинг ичида фақат менгина ўзимни мағлубиятга учраган деб ҳисоблай олмасдим ва кейинги пайтда мен қайлардадир Турсория деган юрт борлигига заррача шубҳа қилмай қўйгандим. Бўрон кутилаётган денгиз устида учиб юрган оқ чарлоқ каби мен ҳам вақт қуши билан мавжланаётган хаёлларим денгизи

устида саргашта учиб юрардим, гоҳи қайсидир томонлардан — ёвуз шамоллардан қочиб келган муштипаргина ёз ёмғири менинг хаёлпараст кунларимнинг устидан томчилаб ўтиб, уларни абадият сари етаклаб кетарди.

Иттифоқо, у ҳам гарчи тушунмайди деб ўйласам-да, таваккал қилиб, Турсория ҳақида илмий раҳбарим бўлмиш профессорга гапириб бергандим. Бироқ профессор ҳеч бир ажабланмади, ҳатто менга бошқалардек синовчан тикилиб ҳам қўймади, юмшоқ оромкурсига чўкканча қон қўлчий бошлаган ҳорғин кўзларини тикди.

— Ҳа, — деди у бироз жимликдан сўнг мутлақо мен кутмаган хайрихоҳ оҳангда. — Менинг ҳам қачонлардир шундай суратга кўзим тушганди, мени ҳам шунга ўхшаш сурат ўзига ром этиб олганди, — у худди алвасти хотинга ўхшайди, сени мафтун қилиб қўяди-ю, ўзини кўрсатмай устингдан кулиб юраверади. Лекин мен тезда бу касалдан кутилиб олдим ва шундан сўнг ҳаётимда бирон марта ҳам керак бўлганини эслай олмайман, сизга ҳам шуни айтмоқчиманки, ўз ишингиз билан шуғулланинг, бу суратни унутинг, қасам ичиб айтаманки, Турсория сизга ҳаётингизда ҳечам керак бўлмайди, аксинча турсория-пурсорияларсиз яшаш осон ва қулай.

Профессорнинг ҳам қачонлардир мени қийнаган саволлар қийнагани ва у ҳам Турсория каби унут шаҳарни излагани мен учун янгилик эди, бироқ мен унинг хулосаларидан даҳшатга тушдим; наҳотки Турсориясиз яшаш мумкин бўлса? Профессор шунча вақтдан бери Турсориясиз қандай яшаб юрибди? Мен унинг юзига ялт этиб қарадим ва профессорнинг юзида ҳам хонамдаги суратда ҳис этган хароба шаҳарнинг аксини кўриб, бир зум тошдай қотиб қолдим. Йўқ, бу ерда ҳеч қандай рўё йўқ эди, профессорнинг қисилган нурсиз кўзларида, ажин босган қаримсиқ юзида, аламзадалик ва иззатпарастлик акс этган лабларида мен бу харобани аниқ кўргандек бўлдим. Унинг ҳаёти давомида эришган барча муваффақияти, жилд-жилд китоблари, мукофоту ёрликлари, шуҳрати-ю, шавкати — ҳар бири бу харобани тасдиқловчи рад этиб бўлмас далолатлар эди. У ҳаёти давомида орқа-олдига қарамай қуриб кетаверган ва бир куни ўзи яратган шаҳарни кўриш, у ерда

бирпас тин олиш учун изига бурилса, фақат ваҳмли мунгайиб турган харобаларнигина кўрган. Менинг назаримда, у асли ўз умр шахрини қурмаган, аксинча, вайронага айлангирган эди, бу нақадар даҳшат деб ўйлагандим мен профессорнинг олови ўчган ўчоқдек тафтсиз кўзларига қараб туриб. Излаган нарсасини тополмаган, охири асли мен ҳеч нарса изламаганман, дея ўзига-ўзи тасалли бера бошлаган, бироқ бу тасаллидан кўнглининг жуда катта қирлари ва кўронлари ўпирилиб тушаётганини билган, умри хазонлик сари юз тутган одамнинг юзигина ана шундай кўказак ва жиззаки бўлади. Унинг қатъий ва совуқ хулосаси мени бир зум сархуш қилиб қўйди, гўё бу хулосага ўткир афюн нави сингдирилган-у, у мени карахт қилиб ташлаган эди.

Профессор менга илмий ишимга оид кўпгина йўл-йўриқлар ва янги чиққан адабиётлар рўйхатини берди ҳамда мени ҳар доимгидай бекатгача кузатиб қўйди. У серилтифот, мулойим, қувноқ эди ва менинг Турсорияни унутиб юборишимга, бу шунчаки ёшлиқда бўладиган қизамикдай ўткинчи касаллик эканлигига, ҳамма нарсани унутиб, шу ой ичида илмий ишимни тахт қилиб, қўлига топширишимга заррача шубҳа қилмасди. Бироқ мен унинг гап-сўзларига ва хатти-ҳаракатларига қараб туриб, яна бир нарсани англаган эдим: у ўзининг бой берилган умри билан мени Турсория сари чорларди. Унинг нурсиз кўзларида ва қорачуғларида ўзи боролмаган, йироқ сафарга жўнаб кетаётган ўглининг изидан тикилиб қолган отанинг нигоҳи ёки янги саргузаштлар излаб олис саёҳатга жўнаётган кеманинг энди ҳилпирай бошлаган елкани янглир бир умидбахш чорлов акс этган эди: у менга саф-саф қўшин билан дунёни забт этаман деб кетиб, орадан йиллар ўтгач, ёлғиз ўзи тушкун ва умидсиз қайтиб келган мағлуб қўмондонни эслатганди. Хонамга келиб хароба шаҳар сурати билан профессорнинг умрини қиёслагач, мен бунга яна ҳам кўпроқ амин бўлдим ва ҳамма нарсани — профессорнинг ўтитини ҳам, ўзини ҳам унутдим. Гўё суратдан қандайдир довул кўтарилиб чиққандию, профессор менинг миямдаги торларга ишонч билан илиб қўйган, рози кетган кўйлақдек яроқсиз бўлиб қолган ўтитлар ва насиҳатларни қайларгадир учириб кетганди.

Шундан сўнг мен профессор билан бошқа кўришмас-ликка, унинг юзидаги харобаликни кўриб кўнглимни яна бузмасликка аҳд қилдим. Мен энди фақат сурат ва ўзимнинг Турсория ҳақидаги хаёлларим билан ёлғиз қолган эдим. Бу сурат нима ўзи, нега у менинг ақлу шууримни банд этиб олди? Эҳтимол, бу сурат бузилган ва ёвузлашган дунёдан мен каби бир мазмун, бир маъно излаб ўтган одамнинг самарасиз умр ҳақидаги ўкинчларидир? Эҳтимол, умр қалъасининг бузилган деворлари ичра тутаб ётган юракнинг аламноқ дудларидир?! Ким билади, шундай ҳам бўлиши мумкин-ку! Суратга қараб турар эканман, мени дафъатан бир ҳис қоплаб олди: ростдан ҳам бу суратни қандайдир ёт бир рассом чизганмиди ёки уни менинг ўзим чизиб, ўзим сиғиниб, ўзим ваҳимага тушиб юрдимми: Ва суратдаги шаҳарни ҳам менинг ўзим вайрон этдимми?!

Бу шубҳани менда биринчи марта рўзномачи дўстим уйротганди. У билан кечки пайт учрашиб қолиб, бизникита келган ва ҳар хил нарсалар ҳақида гапира туриб, унинг кўзлари бирдан суратга тушиб қолганди. Суратни кўчадан сотиб олганимни айтдим. У менга бир зум синовчан тикилиб турди.

— Яширмай қўя қол, бу суратни сенинг ўзинг чизгансан, тасвирда сенинг услубинг кўриниб турибди, — деди. — Чунки фақат сенгина дунёни мана шундай аянчли манзаралар ичида кўрасан. Одам қандай ўйласа, шундай ёзади, аслида ҳам ҳар бир одам ўз умрининг рассомидир. Бу суратда сенинг умринг акс этиб турибди.

Унинг гап оҳангида бироз масхара бор эди, у ҳамиша мен билан бир поғона юқори туриб гаплашарди. У менинг ўттиз ёшга кириб ҳам бирон тайин ишнинг бошидан тутмаганимга, кўпроқ омадсизлигимга ишора қилаётган эди: ўзи ҳеч қачон омадсизлик кўчасидан ўтмаганди — ёзганлари узлуксиз босилиб турар, баъзан унга мукофот ҳам бериб қолишар, рўзномачилар уни энг қобилиятли ва жасоратли ёшлардан деб ҳисоблардилар. У билан тортишиб ўтирмадим ва унга Турсория ҳақида гапириб бердим.

— Нега бошқалар бу нарсага эътибор беришмайди, ҳайронман, — дедим гапимнинг охирида. — Аслида бу ҳаммага кўриниб турган ҳақиқат. Кимга Турсория ҳақида гапирсам, елка қисиб менга насиҳат қилиб жўнайди.

— Бу ҳам манови суратга ўхшаган нарса, — деди дўстим яна шартга гапимни бўлиб, менга ачинган кўзларини тикиб бошини чайқаб қўяркан. — Сен хонангдан манави бузғунчи суратни чиқариб ташла. Шу сурат таъсирида ҳамма нарсани кимдир ва нималардир вайрон этган деган хаёлга борадиган бўлиб қолибсан. Мен жуда катта тарихчи олимлар билан танишман, лекин улар оғзидан бирон марта ҳам Турсория ҳақида эшитмаганман. Аслида ҳам Турсория сенинг хаёлингдан бошқа ҳеч жойда йўқ бўлса керак. Сен кейинги пайтларда восвос бўлиб қолибсан. Яхшиси, менинг олдимга кўчиб ўт, ҳар қалай, икки киши бўлиб яшаса кўнгил ёзилади.

Мен ғазабдан унга бақириб юборишдан ўзимни зўрға ушлаб қолдим. Уни бекатгача кузатиб қўйдим. Ўша кечаси Турсорияни излаб топмасам бўлмаслигини англадим. Уни мана буларга, менинг устимдан кулганларга, таниқли шoirга, машҳур профессорга оламда Турсория деган юрт борлигини билмай яшаб келаётганларга ўчма-ўч излаб топишим керак, деб ўйладим. Мен Турсориясиз яшаётган профессорга ҳам, рўзномачи йигитга ҳам ачиниб кетдим: назаримда, осмон қуёшсиз яшай олмагани каби одам Турсориясиз яшаши мумкин эмас эди.

Турсория мени яна ҳам кўпроқ қизиқтира бошлади ва мен жилд-жилд китоблар ёзган, лекин умри бир варақ қоғозга жо бўладиган профессорнинг ўғитлари, газетасини ёлгон-яшиқ уйдирмалар билан тўлдириб юрадиган рўзномачи дўстимнинг таъналаридан сўнг Турсорияни қаердан излашни билардим: афтидан, Турсория профессор умри давомида четлаб ўтган соҳилда қолиб кетгани ва менинг бундан буёнги ҳаётим Турсорияни излаб топишимга боғлиқ эди.

Яна бир нарсани билардимки, Турсория мен ҳали дунёга келмасдан бурун вайрон этилган ва мен бу дунёга ташриф буюрган кунимдан бошлаб мана шу хароба шаҳарда яшашга, унинг вайрона кўчаларида сарсону саргардон кезишга мажбур бўлгандим.

Турсория менга ҳеч тинчлик бермай қўйди; денгизда адашиб юрган кемани олис-олисларда кўринган маёқ ўзига чорлагани каби у ҳам мени ўзига чорларди. Гўё умримнинг

муқаддас туғидай у ҳар тонг ва ҳар кеч бошим узра ҳилпираб турар, китоблар, одамлар, шубҳалар, гумонлар, таъналар, ўғитлар, умидсизлик, тушкунлик билан бўлган ҳамда бўлажак жангларга мени руҳлантирар, узоқ айрилиқдан сўнг сизни кутиб олиш учун йўлга чиққан ва сизни узоқдан кўриб дуррачасини силкитаётган қиз каби харобалар орасидан менга қараб қўлларини силкитарди.

Бир вақтлар бахт ва истиқбол йўлида ҳижрат этганларидек мен ҳам юрагимнинг руҳсиз санамлари, маъбудлари қалашиб ётган водийсидан қалбимнинг ул олис водийсига ҳижрат этишим, кўчаларида ваҳима, қўрқинч увилаб ётган, худди ақлу идрокнинг вайронасидек юрагим деворида осирлиқ турган бу хароба шаҳарни эртанги кунимни яратганим каби қайта тиклашим, тўхтаб қолган тегирмон паррагини юрдириб юборишим керак эди...

* * *

Мен ростдан ҳам азал-азалдан одамлар яшаб келган ва энди ташлаб кетишган уйга ўхшайман. Уйнинг деразасини ёриб чиқиб, зулматга найзасини қадаб турадиган чироқ ҳам менинг кўксимда алақачон ўчган. Бу чироқни ўзим ўчирдимми ёки бошқа бировми — уни ҳозиргача билмайман. Турсория ҳақидаги хаёлларим ана шу кайфият ҳосиласи, холос.

Мен ўзимни ахтариб тақдирнинг бесаноқ кўчаларига тарикдек сочилиб кетдим, гўё вужудимдан ҳам сон-саноксиз «мен»лар чиқиб, шаҳарнинг юҳо кўчаларига кириб ғойиб бўлгандай. Лекин рўзномачи дўстим ҳам, профессор ҳам ҳақ эди: бу кўчалардан мен ўзимни тополмадим...

Ҳар йили икки-уч марта қишлоққа бораман ва ҳар сафар у ердан яна ҳам ҳафсалам пир бўлиб қайтаман, — уларни кўрсам, кўнглим баттар оғрийди. Ўзимни кераксиз ва ҳеч нарсага иложи етмайдиган, дарёда сапчиб-сапчиб оқиб бораётган чумолидай ҳис қиламан. Шомурод арқон ҳар борганимда бир тўда қороз кўтариб келади. Мен унга йўл-йўриқ кўрсатишга ожиз эканлигимни айтолмайман. Уларнинг орасида ҳам менга жой йўқ. Улар, ҳар қалай,

нимагадир ишониб, умид билан яшашади. Мен эса қишлоққа қачонлардир қайтишимга умид ҳам қилмайман, шу сабабли бутун умри мағлубиятдан иборат бўлган Шомурод арқонга ҳам, гарчи менинг йўл-йўригимсиз ҳам ёзажагини, ҳаммасини фош қиламан деб ўзининг бошига балолар ёғилишини, бу ёзгани ҳам унинг навбатдаги мағлубияти бўлишини билсам ҳам, бирор нима деб маслаҳат беролмайман. Фақат унинг сароб ниятлар билан ўтиб бораётган умрига, ароқ дийдасини бўш қилиб ташлаган кўзларига, кир-чир, асабий юзига қараб ачинаман. Мен бу одамнинг қайсар феълу атворига қараб, балки бу ғаройиб оламда мағлубият ҳам бахтдир, деб ўйлайман, чунки мағлубият учун ҳам жанг қилиш керак бўлади.

Лекин барибир мен унга ҳавас қиламан. У ҳали ҳам ёш болага ўхшайди ва шу гал, албатта йиқитаман, дея яна қайтиб тураверади. Йўқ, мен уларга ҳам қўшила олмайман. Улардан бир неча йилга узоқлашиб кетганман. Мен уларнинг тарам-тарам бўлиб, эрта ажин тушган қоқсуяк юзларида, баҳорнинг илк кунлари каби сирли ва шиддатли нарсалар яшириниб ётган, булутли осмон янглиғ маҳзун кўзларида бу одамларнинг мўминлиги ва қайсарлиги, сабри ва қаноати, аламлари ва орзулари, ғуссалари ва қувончлари, ялқовликлари ва шижоатлари аралаш-қуралаш бўлиб кетган, тер ҳиди уфурган сокин бир қўшиқни кўргандай бўлман ва мен бу қўшиқни ҳеч қачон уларга қўшилиб куйлай олмаслигимни, унга бардошим ҳам, ишончим ҳам етмаслигини ҳис этаман. Йўқ, менинг қалбимда бу қўшиқнинг торлари узилиб бўлган — бу торларни биров уздими ёки қачонлардир ўзим узиб ташладимми, ҳозир бу муҳим эмас, муҳими узилган тор билан қўшиқ айтиб бўлмайди. Буни ҳатто бир куни шайтон ҳам эътироф этган эди. Шайтон менинг торгина хонамга ҳар куни келар, ғилай кўзларини мендан узмай кун бўйи нима иш қилган бўлсам, ҳаммасини бир-бир сўраб олар, сўнг бутун ёзган нарсаларимни ўқиб кўради. У жуда назокатли шайтон эди: ҳамма нарсани боодоблик билан қилар, диди нозик ва ўта зийрак эди. Етти қават парда орасига яшириб ташланган кинояларни ҳам қийналмасдан топиб олар ва қаҳ-қаҳ уриб куларди. У куларкан, кўзларида ёвуз бир ифода ялт этиб, юзига қалқиб чиқарди-ю,

сўнг дарров сўнарди. Билмадим, у мен ҳақимда биродарларига нималар, деб хабар берди экан? Дарвоқе, бир куни у мени ўз хўжайинининг олдига бошлаб кирд — афтидан, улар азалий яшаш тарзларидан ҳали ҳам воз кечишмаган, ҳамон энг ифлос ва исқирт маконларини манзил тутишарди. У мени эски бир бинонинг ертўласига бошлаб борганди — мен ҳамма томондан ўраб ташланган панжараларни кўриб ваҳимага тушгандим. Ўзимни оқлаш учун уларга қарши ўйлаб кетаётган барча важ-карсонларим чалкашиб, эсимдан чиқиб кетганди.

Ҳамиша шайтонларнинг иш услубига биз одамларнинг ақлимиз етмайди. Улар барча мамлакатларда, барча шаҳарларда, барча ертўлаларда мавжуд ва уларга ҳамма жойда энг юксак имтиёзлар берилган, улар ҳар қандай киши билан жуда тез тил топишиб кетишади ва одам боласининг қўли бормаган жамики ишларни бажаришади, умуман, улар жуда гаройиб жониворлар.

Шайтонларнинг хўжайини ҳамма шайтонлар каби дунёдаги барча шевалардан хабари бор — фақат у бошқа шайтонларга қараганда доғулироқ ва сурбетроқ эди — мен буни илк бор унинг кўзларига қараганимдаёқ билиб олган эдим.

— Ўтиринг, — деди ўзига ярашмаган тавозе ва такаллуф билан. — Мен кўпдан бери сиз билан танишиш истагида юрардим. Ахир билишим керақда, ким экан туни билан биз шайтонларни безовта қиладиган, ҳа, дарвоқе, тун — бизга қарашли салтанат, бизнинг тасарруфимизда, дахлсиз, — деди у сирли қилиб.

Мен оғиз очмай унинг гапларини маъқуллар, шайтоннинг туёқларини яшириш учун қўнжли бошмоқ кийган оёқларини ва курсидан пастга осилиб тушган, тинмай ликиллаётган жундор думини кузатиб ўтирардим, — хонага ёш, кекса, лекин ҳаммасининг ўлгудай тирриқ башаралари бири-бирдан совуқ шайтонлар кириб-чиқиб туришарди.

— Яхши бўлди, — дерди шайтон, — мана танишиб ҳам олдик, энди аста-секин қалин бўлиб кетамиз, тунда ишлаш сизга ёқса, майли, ишлайверинг, қаршилик қилмаймиз, фақат тунни ҳар хил нарсаларга ўхшатаверманг, рашимиз келиши мумкин. Мана, гул ҳақида ёки бўлмаса, ёр ҳақида ёзинг,

ҳеч бўлмаса, ёмғир ҳақида ёзинг, лекин тун ва унда яшовчилар ҳақида ёзманг, бу хавфли мавзу — тасарруфимиздаги нарсаларни назорат қилишга ва ҳатто ҳалигидай... яъни жазо беришга ҳақлимиз. Тун — бизга ота-боболаримиздан мерос.

Биз анча суҳбатлашиб қолгандик, тўғрироғи, фақат у гапирганди, мен эса тинглаб, жимгина бош силкиб ўтирдим. У менга Бобилни қандай талашганлари, Қуддусга қандай зарба берганлари, Помпейни қандай вайрон қилганлари, Римни қандай қилиб таназул сари буриб юборганлари, одамзодга қанчадан-қанча хизматлари сингани тўғрисида фахр ва бироз мақтанчоқлик билан (у негадир ҳадеб ялтоқланар) ҳикоя қилиб берди.

— Ўзларинг бирон ишни эплай олмайсизлар, агар биз аралашсак, айюҳаннос соласизлар, — деди у гапнинг охирида ўпкалагандай, мени безовта қилгани учун қайта-қайта уэр сўраб.

У мен билан дўстона хайрлашди, ертўла эшигигача кузатиб қўйди, бироқ токи олти ойгача, менинг тунги фаолиятимда ўзлари учун ҳеч қандай хавфли нарсалар йўқлигига ишонгунча, ўша гилай шайтонни хонамга юбориб турди — яна ким билади, мендан бошқа муҳимроқ ишлари чиқиб қолгандир ёки ҳали ҳам менга билдирмай зимдан кузатиб юришгандир ёки ўша шайтон тўсатдан ўлиб қолгандир. Ким билади? Бироқ мен ўша тунда, гарчи бундан баъзан ҳеч қандай фойда чиқмаса ҳам ёки мутлақо йўқ нарсадан бекордан-бекорга шубҳаланиб юришса ҳам, барибир улар тунлари ким уйроқ бўлса, ўшаларнинг ҳаммасини ниҳоят диққат билан, йиллаб кузатиб юришларини англаган эдим. Ҳозир ҳам баъзида деразадан тун қаърига тикилар эканман, менга гўё тун қиёфасида ўша гилай шайтон тикилиб турганга ўхшайди-ю, беихтиёр этим жунжикиб кетади. Ахир ер юзининг ҳамма бурчакларида ўзларини хўжайин ҳисоблашлари учун озмунча куч ва ишонч керакми?

Тун тўғрисида яна қанча гапириш мумкин. Буни мен билмайман. Лекин мен ҳали чарчаганим йўқ, аксинча, ҳикоя қилган сайин руҳим анча енгиллашяпти.

«...Сен қоронғу кечани ой ёришгани каби менинг қалбимни ёришиб турибсан. Бу дунёнинг ёвузликларидан мени фақат сен қутқаришинг мумкин. Фақат сен мени мунофиқликдан сақлашинг мумкин. Сенсиз бу дунё зиндон. Сенсиз — зулмат бу дунё. Сенсиз — бу дунё қафас. Сенсиз — бўм-бўш бу дунё. Сен — нури аълосан. Сен — шафқату мурувватсан. Сенсиз қалбимни йиртқиш шуйғулар макон қилади — худди кимсасиз саҳрони жондорлари макон қилгандек. Сенсиз менинг ҳайвондан, ҳашоратдан фарқим йўқ. Сенсиз ҳамма нарса ҳаром-ҳариш, телба-тесқари. Сен — менинг йўлимдаги маёқсан. Сен мен излаб кетаётган шаффоф манзилсан...

Сен улғу ва муқаррамсан. Сен яшаш ва қурашиш учун боқий давватсан.

Сен биздан юз ўгириб, кетиб боряпсан. Сен худди баҳор каби кетиб боряпсан. Изингдан эса хазонлик, чириш, қовжираш бошланади. Сен ўтган йўлақларда тириклик гуллари тўкилиб боради. Ортингда ақл ва идрокнинг бепоён харобалари тутаб ётади. Мен сени ҳар кеча тушларимда кўраман. Сенга мен билан бирга қол деб, ялиниб, ёлвораман. Сен эса менинг оҳим етмас юксак-юксакларда учиб юрасан...»

Биламан, бу ёзаётганларимнинг ҳаммаси беҳуда нарсалар. Қани эди, хаёлнинг жилвалари ҳақида ёзсанг ёки жилваланаётган хаёл ёзсанг. Хаёл эса табиатнинг энг гўзал инъомидир. Ҳеч қурса, одам хаёлан бахтиёр бўлса, шу ҳам улкан саодат.

Мен ўзимнинг хатти-ҳаракатим одамларга кулгили ва шубҳали туюлаётгани учун улардан тезда узоқлашдим ва хаёлимнинг хилват гўшасида яна ёлғиз қолдим.

Энди фақат Сулаймон билангина гаплашар, кечқурунлари у билан айланишга чиқардик, баъзан у менинг хонамда ётиб ҳам қоларди. Биз ёмғирли, совуқ куз оқшоми К. хиёбонидан чиқиш жойидаги бекатда танишиб қолгандик. Ёмғир шариллаб қуйиб тургани учун иккаламиз бекатнинг бурчагига кириб жимгина троллейбус кутардик. Мен унинг қора соқолига, безовта, доим илтижоли йилтираб турувчи кўзларига, чуқур ғусса зуҳур этган юзига қараб, кўпдан бери излаб юрган одамим шу эканлигига негадир бирдан

ишонган ва биз ҳеч қандай кириш сўзларисиз қизгин суҳбатга берилиб кетгандик. Мен кўнглимдаги гапларни тезроқ гапириб қолишни, юрагимни бўшатишни истар, айти дақиқада Сулаймон (у ўзини шундай деб таништирганди) мени тушунаётганини унинг йилтиллаб турган кўзларидан билиб турардим. У менинг гапларимни бош силкиб маъқулар, ҳайратланиб, жиддий тортар, сўнг у мен тушунсин учун яна ҳам чигалроқ, яна ҳам кўпроқ изоҳлар билан тушунтираётган нарсаларни кўнглимни уқиб ўтиргандай содда, оддий қилиб ўзимга тушунтириб берар, бундан мен яна ҳам қувониб, унга кўпроқ нарсалар тўғрисида гапириб қолишни истардим. Биз бекатда уч соатча қолиб кетгандик. Мен унга айтиб берган воқеаларнинг ҳаммаси ўша одамларнинг кулгисини қистаган ва масхарасини кўзгаган нарсалар эди. Сулаймон ҳаммасини жуда жиддий ва эътибор билан тингларди. Менинг фикрларимнинг кўпига бош силкиб қўшиларди. Ёмғир тўхтагач, биз пиёда меникига жўнадик. Хонамга келгач, мен унга Робия ва бир дона гул учун қатл этишган мамлакат Турсория тўғрисидаги ҳикоямни оғзаки айтиб бердим. Сулаймон ширинлик кўрган боладай жилмайиб қўйди, сўнг ҳикоядаги баъзи ясама ўхшатишларни олиб ташланг деди ва ўзи ҳам худди шунга ўхшаш нарсаларни кўп ўйлаб юришини, лекиш ёзиш ҳақида ўйлаб кўрмаганини айтди. Ўшанда мен чин дўст топганимга амин бўлган эдим, у менга ишонган ва тушунган эди. Суҳбатимиз яна ҳам қизиқроқ бўлиши учун кун узоғи китоб ўқир ва турилган фикрларни у билан ўртоқлашардим. Умуман биз ҳар хил нарсалар ҳақида гаплашардик: мен нима ҳақда гапирсам, у сўзсиз маъқуларди. «Булар жуда ҳам муҳим фикрлар, — дерди. — Афсуски, бизда ҳамон бундай фикрларга шубҳа билан қарашади».

Бир марта унга кечалари ўзимни ёлғиз ва ғуссали сезган, кўнглим умидсизлик билан тўлган пайтлар ўзимдан бўлак, одам ақли етмайдиган юксак-юксакларда яшовчи кимгадир ёки нимагадир илтижо қиламан, мени бу руҳсиз ҳаёт қўйнидан сувириб олиб, жўшқин ва ишонч билан яшайдиган нимадир беришини, умримни бунчалик мазмунсиз кунлар ва муносабатлар билан тўлдирмаслигини, гайратшижоат, шавқу завқ бахш этишини ялиниб-ёлвориб сўрай-

ман, шунда кўнглим бироз ором олади, ишқ ва ишонч, ши-жоат ва мақсад билан тўлади, ўзимни енгил ҳис қиламан, дегандим. Бунинг фарқи йўқ, мен чорлайдиган хилқат, қизми ёки бирон ўзимга ўхшаган одамми ёки бирон сирли маъвоми? Баъзан у болаликдаги бир қизга, баъзан ловуллаб ёниб турган гулга, баъзан биз азалдан сизиниб келган ва эндиликда йўқотиб қўйган ёки бизни ташлаб кетган нимагадир ўхшаб кетади. Мен уни ҳар хил қиёфада тушларимда кўраман, уни эсласам, кўнглим ёришади, вужудим поклангандай бўлади, дедим.

Сулаймоннинг кўзлари йўқотиб қўйган нарсасини топгандай шодон ялтираб кетганди. У ҳаяжонланиб кетиб ҳадеб бош силкир, кўзлари эса илтижоли ва мафтункор порларди: «Мен ҳам ўзимни гоҳида кимдир кузатиб юрганини сезаман, — деди у, — баъзан қандайдир нуроний чехрани, баъзан тепамда диққат билан тикилиб турган кўзларни кўргандай бўламан ва ҳар доим қилган гуноҳларимни унга тортинмай айтиб бераман, ундан кечирришни, шафқат қилишни, мадад беришни сўрайман. Балким, бу одамдаги эзгу туйғуларнинг ва имону шафқатнинг кўзларидир?! Билмадим, лекин шу кўзлар мени таъқиб қилиб юрса, мен ўзимни масъулиятлроқ сезаман».

Бизнинг муносабатимиз уч ойча давом этди. Балки кўпроқдир. Мен кунларнинг қандай ўтганини билмас, дўстлик ва бахтдан маст эдим. Бир куни Сулаймон учрашувга келмади. У ҳеч қачон бундай қилмас, ваъда берса, қандай бўлмасин етиб келарди. У эртасига ҳам келмади. Мен хавотир олиб, уникига жўнадим. Қаерда яшашини гапларидан билиб олган эдим. Шаҳар чеккасидаги жин кўчаларни оралай-оралай мутолишдаги лойсувоқ уйнинг қўнғирогини босдим. Ичкаридан қора кийинган, кўзлари қайғули, Сулаймонга жуда ўхшаб кетадиган жуда ёшгина жувон чиқди. Мен хижолат тортгандек Сулаймонни сўрадим. У ҳўнграб йиғлаб юборди-ю, менга ҳеч нарса демай ичкари кириб кетди. Унинг изидан ёшгина, йигирма ёшлардаги, эндигина соқол қўйган йигит чиқди. У ҳам Сулаймонга жуда ўхшарди. Мен дафъатан даҳшатга тушдим. Сулаймонни уч ойча бурун К. хиёбонида, ўша биз учрашиб қолган бекатда машина уриб кетган ва у ўша дафъадаёқ тил тортмай ўлган экан.

Мен уйдан чиққанимда муюлишдаги дарахтлар орасига кимдир лип этиб яширинди. Мен унинг оқ шимидан Сулаймон эканлигини ва унинг мени пойлаб юрганини англадим...

Мурдани тирилтириб бўлмайди, буни мен ҳам биламан, лекин хотира ҳамиша тирикдир, у сен билан бирга хонангда, хаёлинг ва кўз олдингда яшайди, сен билан узун тунлар суҳбат қуради ва сени олис ёмғирли оқшомга бошлаб боради. Ёлғиз кўча кезган ва дунёда дўстим йўқ деб хулоса қилган одамнинг хаёлидан бошқа бу ерда ҳеч қандай райритабий нарса йўқ. Кимки менга ўхшаб бепоён тун салтанатида хаёл ва ёлғизлик билан бирга қолса, у мени тушунади. Мен бир куни кўчада Антоний билан тўқнашиб кетаёзган эдим. Цезардан енгилиб, Клеопатра қаноти остига яширинган пайтлар эди. Клеопатранинг муҳаббати қанчалик ўтли бўлмасин, Антоний ўзини доимо бахтсиз ва омадсиз ҳис этарди. (О, биз нақадар ўхшаш эдик). Ўша куни тонг рутубатли ва туманли эди — унинг кўзи қонга тўлган, юзи разабдан тутаб турарди. У шамширининг бир учи менга тегиб кетганини ҳам сезмади, саломимга ҳам алик олмай тез-тез юриб, туман ичида ғойиб бўлди, — балки шу боришдаёқ у Клеопатранинг қаршисида ўзини қийма-қийма қилиб ташлагандир, — мен кейинчалик унинг худкушлигини эшитгач, ўша куни уни йўлда тўхтатиб қолмаганимга кўп афсуслар чеқдим.

— Мабодо, телба эмасмисиз? — деб сўради бир куни мендан тўсатдан шайтон.

— Йўқ, нимаиди? — дедим тушунмай, сўнг унинг масхараомуз иршайиб турганини кўргач, ўзимнинг жавобимдан уялиб кетдим. Афтидан, у мени майна қилмоқчи эди.

— Йўқ, ҳеч нарса, — деди у ҳам дарров ўзини тутиб олиб, юзидаги масхарани ичига яшираркан. — Шунчаки сўрадим-да. Ўзингизни тутишингиздан худди телбага ўхшайсиз. Билмадим, сиз бу дунёдан нима ахтариб юрибсиз, шунга ҳайрон қоляпман. Ёзганларингизнинг ҳаммаси мишиқи боланинг хом хаёлларига ўхшайди. Фақат тентакларгина дунёга боланинг кўзи билан қарайди.

Мен нафратдан ўзимни зўрға босиб ўтирардим. У мени хоҳлаганча майна қила оларди. Кейинги кунларда унинг сурбетлиги чегарадан чиқиб кетганди: менинг кундалик дафтаримни ҳам ўзлари ҳақида бирон хавфли нарса ёзиб қўймадимикин деган шубҳада саҳифама-саҳифа ўқиб борарди, ўзи шубҳали деб билган жойларини худди менинг юзимга тупураётгандай сўлаги билан ўчириб қўяр ёки буткул йиртиб ташларди.

— Мен сизнинг муҳаррирингизман, — дерди у тиржайиб, — сизни таҳрир қиляпман.

Бир пайтлар бош ўрнига катта сўров аломати ўсиб чиққан сўроқ одамлар ҳақида ҳикоя ёзган эдим, мевасиз ва чиркин дарахт каби сўроқ аломатидан пастга ва юқорига, ўнгга ва чапга яна саволлар шохлаб кетган.

Бағрингни кўтариб, ҳў-ў, деб қарайсан — сендан токи уфққача қип-қизил водий ястаниб ётибди. Водийда худди ўтиб бўлмас чўққи каби савол аломатлари қад кериб турибди, уларнинг ҳар бирининг тагида биттадан одам бош қўйганча ўлиб ётибди, — гўё бутун умрларининг хулосаси шудек, гўё бу ўзлари босиб ўтган йўлнинг рамзидек. Ўнгда ҳам, чапда ҳам шу манзара — савол харсанглари ва уларга бош қўйиб ётган жасадлар билан тўлган қип-қизил водий, гарбдан ҳам, жанубдан ҳам, шарқдан ҳам, шимолдан ҳам одамлар бу ажр водийсига қараб бошларини қуйи солганча секин кириб келяпти. Уларнинг бўйинларига осилган савол қўнғироқлари чор-атрофга мотам бонгидек мудҳиш садо таратиб турибди. Бу нима? Шуми дунё?! Нега у бунчалик тушуниқсиз ва аянч?!

Ҳаётни кашф қилиш учун яшамаслик керак. Уни кашф қилиш — газак олган ярани очиш билан баробар. Ҳаётни кашф қилганинг сайин ўзингга ўзинг панжара қуриб борасан.

Тун менинг иним. Тунлари кўксимда ҳасрат қозони қайнайди. Тун — менинг умрим. Кўршапалакдай фақат тунларигина хаёлимга эрк бераман. Мен хаёлотим қаноатида болалик кўчалари, ўтган кунлар ўрмонининг энди

кесилиб кетган дарахтлари, Ҳосила билан кечган кунларимнинг тутаб ётган куллари ва харобалари устидан учиб ўтаман. Баъзан хаёлимнинг энг баланд чўққисига чиқиб, ўлжасини чамалаётган бургутдек узоқ-узоқларда кўринаётган эртанги кунимга разм соламан, — назаримда, у ёқларга учиб боришга менинг кучим етмайдигандек туюлади. Туннинг қоронғу кўчаларига хаёлим тулпорларини қўйиб юбораман. Улар мен каби қўрқоқ ва ҳафсаласиз эмас.

Юрагим зим-зиё чоҳга ўхшайди, мен айтиб берганлар эса бу чоҳнинг панжаралари, шу сабабли биз ҳамиша ўзимизга ўзимиз қулмиз.

Бу ёзганларим нима ўзи, бу ажи-бужи ёзувлар ўзи нима? Қалбимдаги учкуннинг тутунлари, холос, гўё мен қаламни сиёҳга эмас, мана шу тутунга ботириб ёзаётгандайман: ҳарфлар эмас, кўксимдан чиққан тутунлар қороз юзида буралиб-буралиб сузиб юргандай.

Шундай, биз рафлат қўрғонида яшаяпмиз. «Менинг туним чўқди», дейди шоир. Атрофимизга рафлат тунини чўққан. Ичимиздан чиқаётган ҳид эса рафлат мослиқларининг ҳидидир. Ҳафсаласизлик ва қўрқоқлик — булар рафлат тунининг ҳибсхоналари. Биз эса маҳбусмиз. Хаёлимиз — ҳибсхонамиз. Бу ҳибсхоналарнинг туйнукларига умидсизлик панжаралари ўрнатилган. Худди адашган кўршапалакдек биз бу ҳибсхона деворлари аро сору-сор учиб юрамиз, эҳтимол, шунинг учун ҳам бу арзиқолни «тун панжаралари» деб атагандирман? Бу панжаралар метиндай мустаҳкам, миямизга тун пичоқлари қадалиб турибди. Бу уйқудан мени уйғотадиган ҳеч бир овоз йўқ, ҳеч бир куч йўқ. Шунинг учун ҳам ортга қарасам, изсиз ўтган кунлар ва умидларнинг харобасини, олдга қарасам, саробдан иборат саволлар салтанатини кўраман.

Мен исмсиз одамман, кимки бу тунда яшаётган бўлса, у исмсиз. Исми бор одамнинг, қандай бўлишидан қатъи назар, ўтмиши ва келажаги бўлади, недандир умиди бўлади. Исмли одам исми номидан жангга киради. Хўш, мен кимнинг номидан гапирай? Кимнинг номидан?!

Исмим йўқ менинг! Пайти келиб, менга кимнидир уй-ротиш бахти муяссар бўлса, мен ундан аввало «исминг нима?» деб сўраган бўлардим. Исмсиз одам эса уйғонмайди.

Қоронғу маъвода юлдузлар мушакбозлик қиляпти. Улар бу кечанинг тарихини зарҳал қаламларда ёзиб тугатишяпти. Ҳилол туннинг содиқ қўриқчисидай фонус кўтариб, оҳистагина юлдузларни оралаб юрибди. Чигирткалар гўё кеча қўйнидан сирли оҳангларни бир-бир териб олишаётгандек узиб-узиб чирилляпти. Вақт давра айланиб ўйнаётган қизлар монанд менинг олдимдан тўғри абадийлик томон ўтиб бормоқда. Уни ҳеч ким тўхтатолмайди. Агар тўхтата олишганда, бундан беш юз йил аввал тўхтатиб қўйишган бўларди. Қани энди туннинг йўлини тўсиб қўйсанг! Ҳеч қурса, қайси пайтда яшаш имконияти инсоннинг ўз ихтиёрида, улугвор Вақт чархи ҳар кимнинг ўз қўлида бўлса эди. Унда мен ҳозир нимагаки эришган бўлсам, ҳаммасидан жон деб воз кечардим у мени ҳамон тош йўлда кутиб турган, толдан эшилган жамалагига ўзининг жажжигина орзуларини ҳам қўшиб ўрадиган Робиянинг сарғиш сочларига, Терс ота сувидек тиниқ, ҳар лаҳза тўлқинланиб турадиган хаёлчан кўзларининг умидбахш қирғоқларига бир умрга қайтган бўлардим.

Ҳамма бало шундаки, бизнинг иддизимизни кесиб қўйишган. Кесиб олишгану бошқа бир дарахтга пайванд қилишган. Вужудимизда ёт дарахтнинг қони кезади. Гулларимизнинг эрта тўкилишига сабаб шу. Орқага қарасак ҳам, олдга қарасак ҳам, қоронғу бўшлиқдан бошқа нарса кўринмаслигига сабаб шу.

Инсон оловдан яралган, деган Ҳераклит, менимча, тўғри айтган. Олов сўнган жойда ўлат бошланади.

Тун эса муаззам.

Баҳор боғда оғир-оғир хўрсиниб кезиб юрибди. У бир умр яшаган уйини ташлаб кетишга кўзи қиймаётган кампир каби ҳар бир дов-дарахтнинг олдида видолашаётгандай бир зум тўхтайтиди, баъзан ёзнинг иссиқ ҳовурини энди

тўхтатиб қўйишга кучи етмаслигини сезса ҳам, аламдан осмонни тўлдириб йўталиб-йўталиб қўяди ёки осмону фалакни ёндириб, ёпирилиб келаётган ёз фаслини пуфлаб ўчирмоқчидек елвизак аралаш ҳолсизгина увиллаб юборди.

Бир кечалик тарих. Тун одамининг бир кечалик тарихи. Фаройиб қисмат. Қовоқларимда оғир тош осилиб тургандай, кўзларим юмилиб кетаяпти. Тушнинг рўёдай қора тулпорлари кўз олдидан диконглаб, кишнаб ўтишаяпти. Ҳар кеча умид ҳам аравасини менинг деразам остига олиб келиб туради. Мен ҳозир деразани ёпаману ёллари селкиллаб турган рўёнинг асов тулпорларга миниб, туш ва хаёл ўлкасига йўл оламан ва дунёнинг тунги оҳангларига сингиб кетаман...

1991 йил

ҚОРА КИТОБ

Биродар, яхши одам бўлсангиз керак, кўзларингиз ай-тиб турибди. Сиз ҳам бу чархи дунёнинг кўп надоматларини бошдан кечирганга ўхшайсиз. Негадир сиз билан жуда суҳбатлашгим келаяпти, тўррисини айтсам, ҳозир кимгадир кўнглимни бўшатмасам, «тарс» ёрилиб кетадигандайман. Ичганга ўхшайсиз дейсизми? Нега секин айтасиз, бақириб айтинг, ичганман, тўйиб ичганман, беш йилдан бери тўйиб ичаман. Буни юзимга қарасангиз, дарров сезасиз. Куйган чарм дейсиз. Юзим эмас, юрагим куйиб кетган, куйган ковушга ўхшаб қолган. Ўзим ҳам мисоли рижимлаб ташланган қорозман. Ҳаёт мени рижимлаб ташлади, биродар. Рижимлаб-рижимлаб, сўнг мана шу хиёбонга отиб юборди. Кўнглим куйганидан ичаман, ҳаётим несту забун бўлганидан ичаман. Қўлларимга қаранг, кимнинг қўлларига ўхшайди? Зиёли одамнинг дейсизми? Тополмадингиз, биродар. Қотилнинг қўлига ўхшайди. Бу қўллар ўз фарзандини бўғиб ўлдирган қотил қўллар. Нега юзингиз оқариб кетди? Қўрқиб кетдингизми? Афтидан, тагли-тугли одам бўлсангиз керак, келинг, сизга тақсирим, деб мурожаат қилай. Олис замонларда яхши одамлар бир-бирларига тақсир, деб муомала қилишаркан. Сизга ёқдимми? Хурсандман. Шундай, тақсир, бу қотил қўллар. Сизга мана шу қотиллик ҳақида гапириб бермоқчи эдим. Бўшман, дейсизми? Жуда яхши. Ҳаёт, сизга айтсам, тақсирим, тавқи-лаънат тўшагидир. Момо Ҳаво билан Одам Атонинг гуноҳи нимада биласизми? Олма ўғирлаганликда? Билмабсиз, тақсирим, иккаласининг айби шундаки, улар ер юзида гуноҳкорлар, тавқи-лаънатга учраганлар наслини пайдо қилди. Мана шу уларнинг катта гуноҳи! Одамзодни яратмаслик керак эди. Парвардигор одам билан бирга гуноҳни ҳам ер юзига экиб қўйди. Биз ҳаммамиз лаънатга маҳкум этилганлармиз.

Ёмғир ёғаяпти? Ўтиб кетади. Ёмғир барибир гуноҳлари-мизни ювиб кетолмайди. Қаранг, ер ҳиди келиб қолди. Мен ёмғирдан кейин шу ҳидни яхши кўраман. Тақсирим, кечалари менинг тушимга жалалар кириб чиқади. У ойлаб, йиллаб ёғаятган бўлади — ҳаммаёқ сувга тўлиб кетади, шаҳарлар сел остида қолади, ер юзи ғарқоб бўлади. Бу гуноҳ селлари, тақсирим, гуноҳ ёмғирлари, бу ёмғир ҳар кеча мени бир марта чўктириб ўлдиреди ва мен яратган олдида тавба қила бошлайман. Ул олий хилқатнинг жамолини кўриш учун ўзимни ҳозирлайман, айрилиқ пардалари кўтарилгунча, кўзларимни висол юдузлари қамаштиргунча уйғониб кетаман ва шунда дунё яратилгандан бери уни жизғанак қиламан деб, ҳар тонг аҳд қилиб чиқадиган, лекин ҳар кечқурун умидсиз сўнадиган қуёш кўзларимни қамаштириб турган бўлади. Мен шундай пайтда кўзларим кўр бўлиб қолишини истайман. Биласизми, тақсирим, ўша олис тушимда бир куни узоқларда қизғиш туман қоплаган оқшом пайти сел гирдобига чўкиб кетган бир одамни кўриб қолдим, чўкаркан, у жонҳолатда қичқирди — унинг қичқиригидан тушимнинг деворлари зириллаб кетди, сўнг у кўпириб оқаётган тим қора лойқа остида кўринмай қолди. Мен унинг абадий чўкиб кетганини англадим — ўша чўкиб кетган одам мен эдим, тақсирим, сиз кўриб турган ва ҳар куни гуноҳкор қуёшни олқишлаб уйғонадиган шунчаки жасад, ўша чўкиб кетган одамнинг қичқириғи, холос. Йўқ, мен эмас, бутун одамзот нафрат тўла қичқириқ. Сизга кўнглимни очаяпман, тақсирим, фақат сизга. Гапларим эриш туюлаётгандир, бироқ мен одамзотнинг анови чиркин хазонлардай чириб бўлганини сизга айтиб қўймоқчиман. Унда на ният қолди, на истиқбол. Гапларим китоблардагига ўхшаб кетаяпдими? Демак, ўша китоблар башорат қилиб ёзилган экан. Мен ҳам сиздай навқирон пайтларимда ҳаёт нақадар гўзал, деб ўйлардим. Энди эса, ҳаёт заҳар бўктирилган чиройли кулчадан бошқа нарса эмас, дейман, тақсирим.

Бир ойча олдин масчитга бордим, тавба қилдим, энди ҳаётимни тоат-ибодатга баришлай, қилган гуноҳларимга иқрор бўлай дегандим. Бугун эса, яна гуноҳга ботдим. Ўз қизимни бўғиб ўлдирдим. Нега дейсизми? Ўзим ҳам билмайман. Аммо бошқа тоқатим қолмади. Мени бу қисмат

хўрлаб ташлади, мен гуноҳлардан бира тўла қутилиш учун шундай қилдим. Энди анча енгилман. Қизим эса ҳозир кеча қандай ухлаган бўлса шундай абадий уйқуда ётибди. Мен ўзимни босиб олиш, иқрорим осонроқ бўлиш учун калламини қизитиб олишга келдим. Албатта. Ўзим бораман, ҳаммасини айтиб бераман. Энди менга ҳеч қизиқ жойи йўқ. Қўрқув орқада қолди. Ҳаёт ҳар куни кийиб юрадиган либосдай оддийлашди. Бир кекса одамман. Мени нима қилиша оларди. Берилажак жазо, ҳар қалай, виждон жазосидан енгилроқдир? Шундай эмасми? Мени ҳеч ким ўзимдек суд қилолмайди. Мен ўзим устимдан ўқиган ҳукм олдида бошқа ҳукмлар бургут олдида пашшадай гап. Менинг ўз ҳукмим бошқаларнинг мен ҳақимдаги ҳар қандай ҳукмидан заҳматлироқдир. Мана, кеча жиноятчи мен, жабрдийда мен ва ҳакам мен бир жойга тўпландик. Жиноятчи мен ҳар хил баҳоналар қилди, ўзини ҳар томонга ташлади, терговни чалғитмоқчи бўлди. Жабрдийда мен жимгина ўтирди, у ҳатто сўз айтишга ҳам қодир эмас эди. Ҳакам жиноятчи меннинг найрангларини фош қилиб ташлади, уни олий жазога ҳукм этди. Бундай жараёни ҳали тарих кўрмаган, бу марта ҳакам иккиланиш ва журъатсизликлардан буткул қутилиб, қатъий қилиб «ўлим» деди: жиноятчи «мен» йиғлаб юборди — кўнглим супасида шундай улуғ суд бўлиб ўтди. Бу ҳукмни энди ҳеч ким бекор қила олмайди. Сиз яна жазодан кўрқмайсизми, деб сўраб ўтирибсиз. Жазо нима у? Шунчаки расмий маросим. Ҳакамлар ва терговчиларнинг кун кечирishi учун ўйлаб топилган маросим. Аслида, энг олий жазони кўнгилнинг ўзи чиқаради. Достоевскийни ўқиганмисиз? Балли, ўзим ҳам сизни ўқимишли одам, деб ўйлаган эдим. Раскальниковни бир эслаб кўринг? Унга берилган қайси жазо кучлироқ эди? Шундай, тақсирим, мен туғилмасимдан олдинроқ тақдирим ҳал этилган. Кўнглим мен учун жазони чиқариб қўйган. Бу жазодан энди қутулдим. Жазонинг туғашини ўттиз йил кутдим, тинимсиз кутдим. Менга бошимдан кечирган жазо олдида башарти ҳакамлар чиқарадиган жазо ҳеч гап эмас. Менга кўнгил ҳакам ўттиз йил олдин жазо белгилаган эди. Мен ўттиз йил маҳбуслиқда яшадим, рафлат деворлари орасида яшадим. Қизимни ўлдиришим билан жазо даври тугади, мен озодликка чиқдим. Бугун озод-

лигимнинг биринчи куни. Қаранг, ер ҳиди қандай ёқимли. Ўттиз йил шу ҳиддан бебахра яшадим. Ўттиз йил одамларнинг юзидан, ўзидан ўзимни яшириб яшадим. Бугун озодлигимнинг биринчи куни бўлгани учун ҳам сиз билан ёйилиб гаплашяпман. Озодликка чиққандан сўнг биринчи учратган одамим ҳам сизсиз. Шу сабабли сизга ҳамма нарса ни гапириб бермоқчиман. Қора хаёл қутқуси ва кўнгил зиндонида яшар эканман, қачон бу ҳибсдан қутилиб чиқсам, ҳаммасини бирон одамга гапириб бераману, сўнг хўн-хўн йиғлайман, чеккан азобларим, хўрликларим, кўрган мусибатларим учун йиғлайман, йиғлай-йиғлай кўнглимни ёзаман, деб ўйлардим. Ўша кунлар ҳатто кўчага чиқишга ҳам қўрқар, назаримда ҳамма мени қўлини бигиз қилиб кўрсатаётгандек туюларди. Озодлик қандай тотли. Агар озодлик ёмғир аралаш ер ҳидини ҳам олиб келса, бу роят гўзал. Менинг ҳисларимни тўғри тушунарсиз, деб умид қилман. Ўттиз йил гўзал ва тотли нарсалар ҳақида ўйлашга вақтим бўлмади. Менинг ҳолатим ўз ахлатига ағанаб тушиб, эгни бошидаги нажасларни қандай ювишни билмай лол қотган кишининг ҳолатига ўхшарди, — ўттиз йил шундай кечди, ўттиз йил қон ва нажасга беланиб яшадим. Агар баданимни ҳидласангиз нажас ва қон ҳидини туясиз. Бу ҳид вужудимга ўрнашиб қолган. Одам ҳайвонлар ичида яшаса, ҳайвонга, ҳашоратлар ичида яшаса, ҳашоратга айланади, деган ҳикмат бор. Тақсирим, биз ҳаммамиз ақл-идроқдан маҳрум, телба, ёвуз махлуқлар ичида яшаб келдик, шунинг учун ҳам руҳимизда ҳайвоний ҳирс, ҳайвоний кайфият бор. Атрофга бир қаранг. Одамзотдан дарак берадиган нима қолди, қайси фазилатимизни одамийлик деб атаймиз, қайси хислатимиз одамникига ўхшайди. Тақсирим, озми-кўпми ҳаммамиз бир ҳашоратмиз, одамзотдан умид қиладиган нарсанинг ҳаммаси ўлган. Ҳаммаси ҳалок бўлган. Ҳамма нарса бой берганмиз. Энди буни ҳеч нарса қутқара олмайди. На гўзаллик, на ишонч, на эзгулик. Биз ҳар қандай гўзалликни ҳам ҳирсимизни қондирувчи восита сифатида баҳолашга кўникиб қолдик. Динми? Диндорларми? Ахир уларнинг ҳар бири «Худо бизники» деб бир-бирининг юзига балчиқ чаплашдан нарига ўтишмайди. Наҳотки, дин фақат одоб-ахлоқ бўлса? Ҳозир қайси тақводор

билан сўзлашманг, худо фақат ўзиникидай, ўзидан ва ўқиганларидан ўзгани тан олмайди. Тақсирим, бу гапларни шунчаки гапини чиройли қилиш, унга салобат бағишлаш учун айтаётганим йўқ. Мен жавоб изловчи бир одамман. Лекин етмишга яқинлашдим ҳамки, жавоб топа ололганим йўқ. Тополганим фақат савол, жавобни эса кўмиб ташлашган, одам ҳам кўмилгандан сўнг ўша жавобни топади — жавоб излаб юриб, мана шу ерларга келиб қолдим. Мен инсоннинг улурлиги, эзгу ва гўзал фазилатлар, ота ва фарзанд бурчи, оила тотувлиги, жамият ва инсон муносабати, ахлоқ ва муҳаббат ҳақида қирқ икки йил маъруза ўқидим, энди ўйласам, қирқ икки йил одамларни алдабман. Маърузаларим жонли ва ҳаётга яқин эди, шу сабабли менинг суҳбатимни эшитувчилар ҳаминша ҳам топиларди. Мен ўз тингловчиларимни эргаштириб, энг қадим авлодлари яшаган, ҳали ҳайвондан жуда кам фарқ қиладиган, ҳаё ва номус, муҳаббат ва садоқат деган тушунчалар ҳали тафаккурдан жой олмаган, уятли жойларини фақат табиат берган ўтўланларгина яшириб турадиган, гуруҳ-гуруҳ бўлиб яшаётган илк аждодлар маконигача етиб борардим. Саёҳатимиздан мақсад, миллион йиллардан бери адашиб юрган одамзотга бир ахлоқий бошпана топиб бериш эди. Лекин қанчалик ҳаракат қилмайлик, одамзот бу тутун босган бошпанага киришни истамас, у ердан ўрмонларга, ҳайвонлар орасига, чўлу биёбонларга, денгизларга, тоғларга, ҳуллас, қаерда чегарасиз, бебош яшаш мумкин бўлса, ўша ерларга қочиб кетарди — одамзот аввалданоқ назоратсиз ва тийиқсиз яшашга ўрганган эди. Биз яна иймон ва ёлгон курашаётган муқаддас суҳуфлар тушган шаҳарга ҳам кириб борардик. Бироқ саҳифалар қуддусликлар тугул бизни ҳам шубҳага соларди, шундан сўнг биз Отанинг ўғлини қандай осишаётганини томоша қилар, кейин йиллар оша машаққат билан иймонга қўнғироқлар ўрнатила бошлаган ва инсонни ҳайвондан ажратиб олиш учун ялпи ҳаракат бошланган саҳродан чиқиб қолар ва Улуғ элчи билан горларда тунаб қолар, бошқа шаҳарларга бадарға қилинар ва зўр бериб, Искандар ўрнатолмаган деворни инсониятга биз ўрнатиб бермоқчи бўлардик. Аммо ҳамма ҳаракатларимиз зое кетди. У элчи ўрнатган девор қулаб тушди. Энди биз у деворнинг

қолган-қутган қисмини кўтариш билан овора эдик. Менинг маърузаларим комил инсон ва комил фарзандлар ҳақида бўларди. Тақсирим, мана шу камтарона ақлим билан мен инсоннинг чинакам гўзал хулқли ва одобли бўлишини истардим. Маърузаларимни берилиб тинглашаётганини кўриб, гапларим беҳуда кетмаётганлигидан хурсанд бўлардим. Ахир мен айтаётган нарсалар хаёл мевалари эди. Гўзал келажак эди. Мен одамзотни ўраб олган ёввойи ва ёвуз муҳитни сўзларим ва орзуларим билан тор-мор қилмоқчи эдим. Адолат одамларнинг яшаш тарзига айланмоғи, одамзот гуноҳ бўйинтиригидан, тавқи-лаънатдан буткул халос бўлмоғи керак эди.

Мен сўзларим ва орзуларим билан аянчлашган, ёлғонлашган муҳитга, ахлоққа қарши кураш очдим. Одамни муқаррар таназзулдан хаёл ва орзу қутқаради, гўзаллик қалбга чўксагина инсон халос бўлади, деб ўйлардим. Тақсирим, сўз ва орзу билан дунёни қутқариб бўлмас экан. Энг гўзал сўз ҳам инсониятга эмас, ёвузлик қўлидаги ўйинчоққа айланди. Бунга мендан исбот талаб қилмай, атрофга боқинг. Улуғ даҳолар ва улар яратган улуғ ғоялар, улуғ асарлар, улуғ мусиқалар кимга хизмат қиляпти? Бу асарлар Ёлғон ва Ёвузликни ниқоблаш, уни улуғлаштириш учун хизмат қилмаяптими? Ёлғон қўрғони юзидаги салобатли ва инсонпарвар бўлиб туюлувчи ниқоб шу даҳоларнинг истеъдоди билан салобатлашмаган, деб айтингчи? Ёвузликни шу даҳоларнинг улуғ ғоялари ортига яширмаган деб айтингчи? Қайси ёвуз кучли бўлса, санъат асарлари ҳам ўшаники эмасми? Ҳақиқат кучда эмасми? Ёвузлик ўлади, санъат қолади, деб жар солишганлари эсингиздами? Ҳа, тақсир, олдингисидан ёвузроқ кучга хизмат қилиш учун санъат қолади, абадий қолади. Бизнинг пешонамизга ёзилгани шу, инсоннинг яратгани шу. Инсониятнинг яратгани шу. Бошқасига ярамайди. Инсон ёвузликнинг ижодкори. Баъзан инсон ижод этган ёвузликлар яратгани ҳам лол қолдирса керак, деган шубҳага бораман. Инсон ёвузликни улуғ санъат асари даражасига кўтарувчи бирдан-бир жонзот.

Мен буни англаб қолган куниеқ — ўғлимнинг совуқ кўзларини ҳис этган куним умрим ҳибсга ҳукм этилди. Ўзимни ўзим ҳибс этдим. Асли ҳозир сизга сўзлаб бермоқ-

чи бўлган нарсалар ана шу ҳибсда туғилган саволлар. Булар менинг юрагимнинг яралари, булар менинг ҳибс хаёлларим. Тақсирим, мен бир фақир одамнинг ортиқча ҳаяжонларини кечиринг, лекин бир умр ишониб келганинг бир кунда йўққа чиқса, ҳар бир одам ҳам менга ўхшаб вайсақи бўлиб қоларди. Вайсақилик қобилият эмас, одам ўз бахтсизлигини яшириш учун қиладиган ниқоб. Одамзот қанча вайсаса, билинги, у шунча бахтсиздир. Нега ўқитувчилар вайсақи бўлишади? Биласизми? Чунки улар энг бахтсиз тоифадир. Улар ўзлари тарбия берган нарсага ҳеч қачон ўзлари ишонмайдилар. Ишонмаганликлари туфайли ҳам ҳамиша вайсайдилар. Сизга шуни алоҳида эътибор билан айтмоқчиманки, мен кўп йиллик тажрибамдан шундай хулосага келдимки, гўзал нарсаларнинг ҳаммаси ҳалокатдир. Ҳар қандай гўзаллик ортида ваҳшийлик яширинган бўлади, гўзаллик ваҳшийликнинг ювош кўринишидир. Ана у аёл ғоят гўзал, деб айтишимиз билан ҳар қандай оламда у аёлга нисбатан ваҳшийлик уйронади. Мана бу гул қандай нафис дейишингиз билан кўнглингизда шу гулни узиб олиш истаги пайдо бўлади. Гўзалликка эришиш учун ваҳшийлик қилишингиз шарт бўлади. Шу пайтгача гўзалликка берилган таъриф-тавсифларнинг ҳаммаси одамларни йўлдан оздирувчи тавсифлар бўлган, холос. Биз насларимизга қуриб берган иморатлар қандай иморатлар эканлигини энди тасаввур қилгандирсиз, тақсирим. Бу иморатлар таназзул иморатларидир, жаҳолат иморатларидир. Ҳатто гўзалликда ҳам жаҳолат балқийди. Ахлоқ иморатларимизни эса алақачон наҳс ҳиди тутиб кетган. У ерда сиғинадиган меҳроб, у ерда сиғинадиган саждагоҳ қолмаган. Биз болаларимизга комил ҳаёт эмас, жаҳолат ва фаҳш қайнаган ўчоқ қуриб бердик. Фарзандларимиз мана шу ўчоқда пишиб, етилиб чиқдилар, булар фарзандлар эмас — бизнинг қилмишимизнинг ҳосилаларидир. Бу иморатда бирон ақл соҳиби туғилишига бугун ҳеч бир ишонмайман, мабодо, тасодифан туғилган тақдирда ҳам, ундан ҳам фаҳш иси анқиб туради. Биз фарзандларимиз яшайдиган иморатлар пойдеворини фосиқлик ва хиёнат гиштидан бунёд қилганмиз ва энди бу иморатда турилажак ҳар бир гўдак йиллар ва ойлар ўтиб, фосиқлик, хиёнат, жаҳолат уруғини урчитадиган авлодлар бўлиб ети-

шади ва тангрининг ғазабига яна ҳам кўпроқ дучор бўла-
веради. Тақсирим, тавқи-лаънат бўйинтуругини бўйнидан
олиб ташлашга одамзотнинг ўзининг кучи етмайди, қанча
кўп яшасак, наслимиз ер юзида қанчалик кўп қолаверса,
одамзот қанчалик кўпаяверса, гуноҳларимиз шунчалик ошиб
бораверади. Мачитга борганимда, мен энг даҳриёна иш
қилдим. Худонинг уйида туриб худодан жонимни ол, ҳар
қадамда оёғимга сўқилаётган гуноҳ тиконларини суғириб
ташлашга қодир эмасман, ёвузлик ва хиёнат олдида ожиз-
ман, одамзотнинг гуноҳлари олдида ҳатто сенинг суҳуфла-
ринг ҳам ожиз, деб ёлвордим. Шундай тақсирим, энди гу-
ноҳни тўхтатишнинг, наслимизни тоза ва соф сақлашнинг
энг одил ва улур йўли ўлимдир. Кимки, бепушт ва фарзан-
дсиз бўлса, мен унга ҳавас қиламан. Ахир яратган олдига
пок ва мағрур боришга не етсин. Ёмғир кучайди. Эсингиз-
дами «ердаги ҳар бир нарса менинг рамзларимдир». Ёз
пайти ёмғир бундай жаҳл билан ёришини сўнгги ўн йил-
ларда биринчи бор кўришим. Бу ҳам бир рамз. Юринг,
панароқ жойга ўтайлик. Фикрларингиз даҳриёна дейсиз-
ми? Рост гап ҳамиша одамнинг қулорига даҳриёна бўлиб
эшитилади. Мен ҳикоямни энди бошладим. Йўқ, мен сизга
юрагимни очмоқчи эмасман, тавба-тазарру қилмоқчиман.
Одам сифатида одамзотга келтирган зарарларим учун, одам-
зот олдидаги гуноҳларим учун тазарру қилмоқчиман. Мен
улуғ гуноҳкорман, тақсир. Ёшлигимда бир китоб ўқиган-
ман, кейин умр бўйи шу китобнинг таъсирида яшадим. Бу
китоб умримни бошқарди. У мен учун муқаддас китоб бўлиб
қолди. Фожеаларнинг боши ана шу китобда. Бугун ўша ки-
тоб китобмиди ёки менинг ёздигиммиди деб ўйлайман. Ёдим-
да йўқ, бу китоб йўлига қачон кирдим, қачон унинг асири
бўлиб қолдим? Балки бу дунёга шу китоб асири бўлиш учун
келгандирман? Хуллас, тақсирим, китоб менинг қалбимга
жойлашиб олди. Эсингиздами, оятларда айтиладики, «шай-
тон қалбига жойлашиб олган» деб, шундай жойлашиб олди
қалбимга. Ҳаётда ниманики яратган бўлсам, шу китоб таъ-
сирида яратдим. Шу китоб ҳукмида ҳукм қилдим. Болала-
римни ҳам шу китоб билан тарбия қилдим, уларнинг ҳам
қалбига сингирдим бу китобни, сўзма-сўз, сатрма-сатр,
ёд олдиртирдим. Умримни китоб қўлига худди товада куй-

дирилган пиёздек қовуриб бердим. Шу сабабли ҳам умримни «ўтган умр» деб айтолмайман, «қовурилган умр» дейман. Эсимда, болалигимда туш кўриб эдим: қандайдир муз тоғига чиқиб қолибман, қайдан пайдо бўлди бу муз тоғи, қай маҳал юксала қолди, билмайман, билганим шуки, мен турган тоғ тобора юксаларди, уни эритиб бўлмайди, дея ўйлагандим ўшанда. Ростдан ҳам, энди англасам бу муз тоғини эритишга инсоният қодир эмас экан. Биз ҳам муз тоғида — офтоб ва кўклардан холи бўлиб яшайпмиз. Тоғ эса кундан-кун юксалмоқда — у энди юракларимизни ҳам забт эта бошлади, тақсирим. Музликдан иборат дунё. Муз дунё! Уни бошқача аташ мумкин эмас. Бошқача аталмайди ҳам у. Мен ўша тушимда кўрган муз парчасини биринчи марта катта ўғлимнинг юрагида кўргандим. Ўшанда у эндигина мўйлов қўйган бўй йигит эди: унга нимадир деб насиҳат қилдим — у менга тикилиб қаради — унинг чиройли кўзлари орқали боқиб турган муз парчасини кўрдим. Ўшанда музлик салтанати ҳаммани секин-аста ўзиники қилиб олаётганини сездим. Бу дунё ўзи музлик салтанати эмасми? Сиз ҳеч одамларнинг қалбига қўл солиб кўрганмисиз ва у ердаги муздан қўлларингиз қалтираб кетмаганми? Музлаб қолмаганми қўлларингиз? Музлаб қолган шаҳарларга, қишлоқларга қараб, ҳеч йиғлаганмисиз ёхуд бақирганмисиз бунда тирик жон борми дея? Шундай бақирганингизда бирон киши мен тирикман, дея қаршингизга келганми ёки бирон тирик жонзотга кўзингиз тушганми? Шундай, тақсирим, ер юзи марҳумлар, ўликлар диёри, ўликлар салтанати. Бу шаҳарлар шаҳар эмас, улкан қабристон; фарқи шуки, бунда ҳар ким ўз қабрини ўзи қазийди. Фикрларим телбаворми? Яқинда қизим ҳам шундай деди: «Сизнинг рост гапларингизнинг кимга кераги бор? Қорин тўйғизадими ёки бахтли қиладими?» Мен унга ҳеч нарса дея олмадим. У тўғри айтаётган эди. Рост гап фақат фалокат келтиради. Баъзида ўзим ҳам ўйлаб қоламан. Шунчалар уқубат, ситам ва ғамга дучор қилар экан, мени уйғотиб не қиларди? Ўша ғафлат ҳолимда бахтлироқ эдим-ку? Нега мени уйғотди? Мана шу тубанликларни кўриш, азоб чекиш учунми? Менга не керак эди булар? Кўриб бахтсиз бўлгандан, кўрмай бахтли бўлганим яхши эмасмиди? Аввал кўзимни

очиб, сўнг масхара қилиш шартмиди? Ўша рафлат ҳолимда бахтли эдим, ўз кунимдан мамнун эдим, ҳаётим ҳам мазмунли эди.

Хуллас, тақсир, сизга ўз ҳаётимни гапириб бермоқчи эдим. Унчалик қизиқ тарих эмас, лекин кимгадир гапиришим керак-ку? Мен ҳам оддийгина иштончан кўча чанги-тиб юрган бола эдим. Қиш кунларининг бирида кўшни кўчада бузилган уйлар орасида чўққисоқол кишини учратиб қолдим. Уни бу кўчада илгари кўрган эмасман, тўсатдан пайдо бўлиб қолди, бу одам ўзининг маймоқлиги, ҳаддан ташқари қилтириқлиги билан эмас, кўзларида дўниб қолган қаҳр ва мунг билан мени лол қолдирди. У пайтлари ҳамма нарсага қизиқувчан ва ичимга нима солишса, ўша билан тўладиган ёшда эдим. Мен уни ҳар куни бу овлоқ ва кўпдан буён одам қадами тегмас кўчада учратар, гўё у менинг қайтишимни пойлаб ўтиргандай, мени кўргач, шу кўчадаги қизил эшикли ҳовлига кириб кетарди. Негадир у доим кўчада ҳеч ким йўқ пайти пайдо бўлар ва доимо эшик олдига чиқиб ўтирар, мени кўриши билан ичкари кириб кетарди. У ёлғиз ва мағрур эди, ёлғизлик унга кўрк бериб турарди. Балки шу туфайли у мени лол қилгандир. Бир куни унинг изидан ҳовлига кирдим. Ҳовли нақ юз йилдан бери йиғиштирилмагандай, нақ юз йиллик уруш бўлиб ўтгандай хароба тусда эди. Ҳовлида чиркин, яна қандайдир сасиган гўштнинг ҳидига ўхшаш ҳид димоқни гиппа бўғарди. Бу ерда тик қолган иморат йўқ эди, ҳаммаси ярим вайрона ҳолатда несту забун бўлиб ётарди. Чўққисоқолни шу вайрона ичидаги қулаб тушишига сал қолган бир ҳужра ичидан топдим. Энди-энди ўйлаб, менга нашъа қилади: қандай қилиб ўша вайронага кирдим экан? Нега ваҳм қоплони мени ютиб юбормади экан деб. Хирагина шам ёруғида у қандайдир китоб ўқиб ўтирар, сўнг ҳўнг-ҳўнг йиғлар ва тинимсиз сажда қиларди. Ҳужра шипшийдам эди, фақат қозикда узун хирқа осилиб турар, чўққисоқол шундоқ ернинг ўзига чўкка тушганди — унинг товуши, алами, мунги, мусибати мени маҳлиё қилди. Назаримда, у буюк ва ададсиз мусибат соҳибидай туюлди, унинг қироатли овози дилимни шайдо-ошуфта қилди-қўйди — қироат ерники эмас, бу сўзлар одамники эмас эди: қироатда ҳам, унинг ёлғизлигида ҳам, саж-

дасида ҳам қандайдир илоҳият мужассам эди. Мен айнан шу ҳолатга гувоҳ бўлиш учун ҳовлига деярли ҳар куни қатнай бошладим ва ҳар куни уни китоб устига мук тушганча йиғлаб, сажда қилиб ўтирган ҳолатда учратардим: йиғилар орасида кимгадир хитоб, тазарру аралаш қироат эшитилиб қоларди. Мен киш чиққунча ҳовлига келиб турдим. Баҳор бошланиб ёмғир кучайгач, ҳовлига кириб чиқишнинг ўзи азоб бўлиб қолди. Аммо одатимни канда қилмадим ва шу пайтгача бирон кишига бу ҳақда гапирмаган ҳам эдим. Унинг ёлғизлиги, йиғиси, саждаси, қироатидан сўнг менинг танамда бошланадиган ҳиссиётни ҳеч ким билан баҳам кўргим келмасди, ўша болалик ақлим биланоқ бу ерда бир умр сифиниб, интилиб яшаса бўладиган нелардир борлигини ҳис этгандим. Бир куни ёмғирдан сўнг ҳовлига кирдим: ҳужрадан товуш келмас, ёмғир ҳовлидаги қолган тик деворларни ҳам қулатиб бўлганди — ҳужрага кириб, у ерда ҳеч кимни учратмадим, ҳужра ҳам қулаб кетиш арафасида турар, деворлари ёмғир билан қўшилиб шувиллаб кўчиб тушганди. Ҳовлида ҳеч зор йўқлиги энди маълум эди — энди изимга қайтмоқчи бўлиб бурилаётганимда кўзим тоқчада турган китобга тушди — бу ўша чўққисоқол қироат қиладиган китоб эди. Атрофга кўз югуртирдим. Ҳеч ким кўринмасди. Китоб қироати менинг ақлимни жодулаб қўйганди ва мен, тақсир, кейинчалик улуғ гуноҳ бўлажак иш қилдим: китобни тоқчадан олдим, ҳовлидан чиқиб кетдим. Кўчада кўлмакларга тойганиб чопиб борар эканман, назаримда, кимдир изимдан кузатиб тургандай туюларди. Муволишга етгач, изимга қарадим ва юрагим тарс ёрилиб кетгандай бўлди. Ким билади, менга шундай туюлгандир, ҳозиргина китоб ўғирлаб чиққан ҳовли деразасида чўққисоқол менга қараб турарди ва ажабланарлиси шундаки, у менга жилмайиб қўйганга ўхшади. Китобни қўлтиқлаганча ўз уйимизга югуриб кирдим ва тўғри ертўлага кириб, китобни эски латта-путта орасига яширдим. Сўнг бир ҳафтача кутдим, ҳеч ким китобни сўраб келмагач, аста ертўлага тушдим ва мен ҳам чўққисоқолга тақлид қилиб қироат билан ўқий бошладим: аввал сўзларни талаффуз қилишим қийин бўлди, шу сабабли қироатим ҳам пашша ринғиллашига ўхшаб чиққан бўлса ажаб эмас, бироқ бу қора муқо-

вали китоб менинг умримнинг бир қисмига айланди ва аста-секин куннинг тенг ярмини шу китоб устида ўтказадиган бўлдим, тезда қироатни ҳам, саждани ҳам ўзлаштириб олдим, энди менинг товушим, сўзим чўққисоқолникидан фарқ қилмасди ва ҳар бир сўз-жумла қалбимга қулфланиб қоларди. Китоб мени жодулади-қўйди. Ундан бош кўтаролмай қолдим. У менинг ҳамдамимга, ҳабибимга, маслаҳатгўйимга айланди. Фақат ўзим эмас, китобни тунлари сандал бошида бутун оила аъзоларимга ўқиб бера бошладим. Кейин уларнинг сафига тенгдошларим, ўртоқларим, қўшнилар қўшилди. Аста-секин улар ҳам китобсиз туролмайдиган бўлиб қолишди. Тасаввур қилинг, тақсирим, бутун кўча кечки пайт китобдан бир варақ ўқиб беришимни кутиб кун ўтказишар, ўй-хаёллари китоб бўлиб қолганди. Мен эса уни қайта-қайта ўқиб беришдан чарчамасдим, аксинча, ўқиганим сайин қандайдир куч юрагимга оқиб кира ва танамда ғойибона қудрат пайдо бўларди. Бутун кўча болалари ана шу китоб таъсирида балоғатга етишди, шу китоб таъсирида ҳаёт йўллари танлашди, шу китоб таъсирида яшашмоқда. Шундай тақсирим, ўша китоб бутун ҳам уларнинг ақлу шуурида, бутун ҳам улар китобмонанд яшашга уринишади — ҳамманинг қалбини у китоб ўғирлаган. Мен ҳам аслида ҳаётимни шу китоб йўлида қурганман. Ў-ў, сиз билмайсиз, тақсирим, китоб мени қанчалар телба қилди, қанчалар жунунваш қилди, у мени болаликнинг тор кўчаларидан ақл-идрокнинг чўққилари сари етаклаб ўтди, сўнг мана қаршингизда тургандай, несту забун ҳолда ёмғир ёғаётган палладаги мана шу хиёбонга қотил ва қаттол қиёфасида келтириб ташлади. Тақсирим, бутун умрим ўша китобга зарб этилган эди: у китобда яна болаларим, мен сиғинган одамларнинг тақдири, ҳатто сиз билан шундоқ учрашиб қолишимиз ва мен тазарру қилишим баён этилган эди: ҳа, ҳа айнан шундай ёзилганди: «у ўзининг махлуқ эканини англаб етади ва махлуқ каби ўкириб ўлади». Боядан бери сизга ўкириб ётибман, демак, ўлимим ҳам яқин. Бемаъни гап айтманг, дейсизми? Ўлим бемаънилик эмас, тақсирим, ўлим — маъно, инсон умрининг маъноси, фақат тириклик бемаънилик бўлиши мумкин. Ўлаётган одам ўз умрининг неча пулга арзишини билиб ўлади. Ҳозир айта-

ётганларим ҳам умр ҳақидаги хулосаларим. Агар яна яшаш имконияти берилганда одам бўлиб яшашга сира ҳам рози бўлмасдим, ит бўлиб ёки бирон сайёднинг ўқиға учиб ўладиган қуш бўлиб яшашга рози бўлардим, бироқ одам бўлиб эмас. Бир куни ўзининг махлуқ бўлиб яшаётганини англаб қолишинг муқаррар бўлгач, нечун одам бўлиб яшамок? Нечун умрни масхара ва саробга тўлдирмоқ?! Нечун жимжимага умид қилмоқ? Нечун қуриб бўлгач, ағдарилиши аниқ бўлган ҳайкални тиклашга ружу қўймоқ? Нечун?.. Тақсирим, сизга саволдан қафас ясаб беришим мумкин, саволдан қилич ясаб беришим мумкин, бироқ одам умридан ҳеч нарса ясаб бўлмайди. Кўп алжиб юбордим, чоғи, сизга китоб ва ўз тарихимни ҳикоя қилиб бераётган эдим. Шундай қилиб, тақсирим, китоб менинг умрим маёғиға айланди. Шу мазмун остида илмга қўл урдим, шогирд бўлдим, устоз бўлдим. Лекин ақлимни таниган сари мени нимадир безовта қилар, назаримда ичимда нимадир пайдо бўлган, доим иккиланиш ичида яшардим. Қилмоқчи бўлган ишимга ичимда нимадир қарши чиқар, мени иккилантирарди. Ақлу ҳушимни йиғиб оладиган пайт келганда мен энди бу икки хил муносабатни аниқ ҳис қила бошладим. Ичимга кимдир кириб олган ва у мени тинимсиз одамлардан, кундалик икирчикирлардан, ташвишлардан бездириб, қора хаёл, қора китоб қучоғиға тортарди. Гўё ичимда бир бўшлиқ пайдо бўлдию мен унга йиқилиб тушган, энди эса ундан чиқишни билмай тўрт тараф деворга бошимни урганча зир югурар, бошқа биров эса мени тепадан туриб, масхара аралаш кузатиб турарди. Қанча истамайин кимдир ичимда туриб, мени китоб олдиға етаклаб келар ва сўнгсиз хаёлларга ғарқ қилар, китоб саҳифалари аро мени сарсонун саргардон олиб юрарди. Ичимда зулмат ва ёруғлик кураши бошланганди. Мени илми-зиёли одам деб ҳурмат қилишарди — ўзим ҳам омадли одам эканлигимга ишона бошлагандим. Уйланганимда бу ҳурмат-иззатни кўриб, хотиним қанчалар қувонганини айтмайсизми? У мени кўярга жой тополмасди. Ораста-озода бўлиб қолгандим. Хаёлимга тартиб, масъулият кириб келди. Лекин сизга тақсир, қандай баён этишни билмайман, балким ишонмассиз, жуда қўшиб-чатаяпти дерсиз. Майли, нима ўйласангиз сизники, меники гапирмоқ, тақсир, мен келин-

куёвликнинг биринчи куниеқ китобсиз ухлай олмаслигим-ни англадим — бутун ҳаёт орзуси, қўрқуви ва хижолати балқиб турган хотинимни ҳайрон қолдириб, китоб ўқишга кириб кетдим. Кейинги ўн икки йиллик умримиз шундай ўтди. Мен хотиним билан алоҳида ётган кунларим кўп бўлган, бироқ китобсиз ётган куним бўлмаган. Китоб мени сал бўлмаса савдойига, хаёлпарастга айлантириб қўйганди. Мен тонггача китоб ўқиб ўтирар, у ёқда хотиним мени кутакута ёстиқни қучоқлаганча уйқута кетарди. Мендаги савдойилик қандайдир ваҳмга айланди. Кўнглимга илондай шубҳа ўрмалашиб кирди — китоб ўқийвериб, мен китобга айланиб қолгандай эдим.

Ростдан ҳам, ундаги ҳар бир сўз, гап менга сингиб бўлган, китоб саҳифалари умримга сочилиб кетганди, улар орасида мен йўқолиб кетган эдим, мен йўқ эдим, «мен»нинг ўрнига китоб пайдо бўлганди. Мен китобда аллақачон йўқолиб кетганимни билардим ва хотинимнинг кечалари йиғлаб, ёстиқлари ҳўл бўлиб кетганини ҳам сезардим — сезардиму мен мубтало бўлган эдим. Мубталолик, тақсирим, ёмон касаллик. Уни тузатиш қийин. Гўё китоб менинг ўзимни эмас, балки қалбимни ўлдириб бўлганди. Аммо шундай кунларнинг бирида менинг кўнглимга шубҳа жосуси кириб келди. Бир кечаси китоб ўқий-ўқий курсида ўтирганча уйқута кетдим. Ўлгудай толиққан эдим, кўзим юмилишидан мени ҳеч нарса, ҳатто китобга мубталолик ҳам сақлаб қололмади. Ухлаб ётар эканман, назаримда кимдир ичимдан чиқиб келганга ўхшади; у қоп-қора кийиниб олганди, ухлаб ётган мени худди либосдай ечиб ташлади-да, туриб, нариги хонага кириб кетди — уйронганимда хона ёришиб қолган, китоб очик ва сирли ҳолатда ётарди. Мени қора хаёл чулғаб олганди. Ўрнимдан туриб, ювиниш хонасига ўтдим — хотиним аллақачон турган, ошхонада нимадир тайёрларди. Мени кўриб жилмайди. Негадир ял-ял яйраб кетган, ҳаракатлари чаққон эди. У келиб мени ўпиб қўйди. «Ёмонсиз» деди ноз билан ва шу сўзни айтиб қизариб кетди: «Кеча роса уят ишлар қилдингиз». Мен донг қотиб қолдим: аввалига хотиним писанда қилаяптими деб ўйладим, бироқ унинг самимий қувончдан ярқиллаб турган кўзларини кўриб зарда қилмаётганини англадим. У рост гапираётган эди. Баданим

жимираб, ичимда шубҳа, гумон қичқириб юборди. Аммо хотиним туш кўрган, шекилли, деб ўзимни бироз овунтирардим. Бироқ эртасига ҳам хотиним ял-ял ёниб юрганини кўриб, хавотирга туша бошладим. Кейинги тунлари ҳам курсида китоб ўқиганча ухлаб қолар ва вира-шира ичимдан ҳалиги қора сийрат мени кийим ечгандай ечиб ташлаб, ётоқхонага кириб кетаётганини элас-элас англагандай бўлардим. Бундай ҳолат кўп такрорланди. Мен касалга ўхшардим. Кўз олдимда қандайдир рўё пайдо бўлган, бу рўё мени маст ухлатиб ташлар ва бошқа бир «мен»ни уйротарди. Хотиним ўғил туққанда, тақсирим, бола меники эмас, деган гумон пайдо бўлди. Йўқ, тақсирим, хотиним фаришта эди. Унга гард юкмаган, фақат китоб мени жодулаб кўйганди, кимдир ичимдан чиқиб келар, афтидан, у жуда танишдай, гоҳ ўзимга ҳам ўхшаб кетарди. Бироқ у қоп-қора кийинар, ўзи ҳам рўёдай қоп-қора эди. Мен буни аниқ билардим. Китобни ўқийвериб, ундан кўчирмалар олавериб, ё ўтирган жойим ва ёки дарсхонадаги эски сим тўшакка ўзимни ташлаганча қимирашга ҳолим келмай уйқуга кетар, хотиним эса эрталаб яшариб, яшнаб, мени эркалар ва нозли ишвалар қиларди — у рўё ичимдан чиқиб келаётибдими ёки бошқа жойданми, билмасдим, хонада мендан ва улкан қора китобдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди — деразаларга панжара урилган, шусиз ҳам мен елкамдаги бодим қўзиб қолмасин деб уни ҳеч қачон очмасдим. Бир куни ҳатто уйқу аралаш бошимда менга тикилиб турган кимнидир сезгандай ҳам бўлдим ва чўчиб уйрондим — ҳеч ким йўқ, у ройиб бўлганди, бироқ мен уни уйқу аралаш бўлса ҳам аниқ кўргандим. Кейинги умрим ҳам мана шу қора хаёл билан олишиш, уни фош этиш истаги билан ўтди: йўқ, мен уни фош этолмадим, у мени фош этди, мени янчиб, яксон қилиб, менинг вайронам, харобам устига ўзини тиклаб олди — ўзимга ишончим қанчалик йўқолса, у шунчалик кучаярди, шунчалик озод бўларди. Бу рўё мени ўн икки йил тинч кўймади, фақат хотиним ажал билан олишиб ётган кунлари мени бу рўё тарк этди. Китоб столимда ҳамшиша очиқ турар ва мен энди уни ёддан ҳам айтиб бера олардим.

Икки ўғлим ўзимга тортиб китобхўр бўлишди: бизнинг хонадонни китобчилар оиласи дейишарди, ўғилларим қаерда

китоб кўришса сотиб олишар, уйимиз китоблар мамлакатига айланганди. Бироқ мен ҳамон икки киши бўлиб яшардим. Биринчи мен ожиз, заиф, фақат кузатувчи, азоб чекувчи, улуг мусибатхўр эди. Иккинчи мен рўёга ўхшар, ўғилларимга тарбия берар, қора китобни ёд олдирад, талабчан ва улуг орзуманд эди. У ўғилларимнинг мартабали, улуг ва ҳар ишга қодир бўлиб етишишлари учун барча ишни қилар, вақтини, умрини аямасди. Ўғилларим биринчининг эмас, иккинчи меннинг тарбиясини олаётганди, улар ёшлигиданоқ зийрак, фаҳмли, ақлли бўлиб ўсишаётган эди. Баъзан ўғилларимга қараб, қўрқиб кетардим: ўн яшар ўғлим ҳаёт ҳақида совуқдон ва босиқ фикр юритар, фикрлари гўё минг йиллар яшаган ақлнинг маҳсулидай шафқатсиз, мантиқли эди. Улар болалардай ўйнаб кулишмас, доимо жиддий юришар, ҳеч нарса уларни ҳайратга солмас, гўё барча нарсани олдин яшаб, кўриб бўлишгандай, фақат мақсад сари интилишар, барча нарсани битта мақсадга қуришган, ҳеч қаерга бурилмасдан шитоб билан кетаётган машинани эслатишарди менга. Бошқа ҳамма нарсани босиб-янчиб ўтиш мумкин, фақат олдинга, мақсад сари интилиш зарур. Иккинчи мен болаларимни қаттиққўллик билан тарбияларди. Ўзимдан қоладиган из ўчмас бўлишини истардим, бу из менинг болаларим эди. Улар паст, майда икир-чикирдан холи, фақат юксак орзулар билан яшайдиган, фақат улуг ишлар қиладиган кишиларга айланиши керак эди. Тақсир, мен ўқиган ва умримни бахшида қилган инсоният тарихи ожиз ва кучлиларга, хўрлашга ва хўрланишга лойиқларга, эзувчи ва эзилувчиларга, қуллар ва хожаларга, қўй ва бўриларга бўлинганди, мен инсон тафаккури, унинг табиати билан шуғулланиб, шу хулосага келдимки, ҳақиқат кучда эди. Бу ҳаёт инсонга яшаш учун курашга берилган, бу кураш шафқатсиз ва ҳеч бир эътиқод билан баҳолаб бўлмасди. Бир томонда ювош, азобу уқубатдан, хўрлигу ҳақоратдан боши чиқмайдиган, қанча эзилса эзувчини қанча зўрласа зўрловчини, қанча топтаса топтовчини, қанча алдаса алдовни яхши кўрадиган, иккинчи томонда эзиш ва хўрлашга, босиб-янчишга, дунёни ўзгартиришга, уни янгилаш ва мезонга солишга лойиқлар яшашар, улар ўз олдиларига қўйган мақсадларни амалга ошириш учун важишга ҳақла-

ри бор эди. Инсоният қўй ва бўриларга бўлинганди. Мен болаларимни бўрилар бўлишини истардим. Қўйлар барибир ҳеч нарсани амалга оширолмайдилар, улар фақат восита бўлиб хизмат қилишади, холос. Хўш, алданган, хўрланган, топталганларга сен хўрланаяпсан деб кўринг-чи?! Улар сизнинг устингиздан кулишади; хўрлик нелигини, шаън ва ғурур нелигини билмайди. Хўш, бундай кишиларга шафқат зарурмикин?! Улар ўз хўрликлари ва ҳақоратлари билан фахрланиб юришса-чи? Алданиб, эзилиб яшаш улар учун ғурур бўлса-чи? Мен болаларимнинг бағри қаттиқ, ўз олдларига қўйган буюк ишларни амалга ошириш учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, ҳамиша фақат олдинга интиладиган кишилар бўлиб етишиши учун тиришардим. Учинчи фарзандимиз қиз бўлди. У онасининг қорнидаёқ ўз феъл-атворини билдирди, хотиним оғироёқ пайтида ўрнидан туролмай қолди. Нуқул мадори йўқ, кучимни кимдир сўриб олаётганга ўхшайди деб нолирди. Биз бу касаллик болага зиён етказмасин деб қўрқар ва табибма-табиб югурардик. Докторлар ҳам елка қисишар, камқонлик бўлса керак дейишарди. Хотиним эса иккита фарзанд учун ҳам бунчалик қийналмагани туфайли ажабланиб, қорнига тикилиб-тикилиб қўярди. Унинг касалманд юзини икки ой қўрқув, таҳлика, хавотир тарк этмади. У ички бир ҳис билан ўзини ҳеч бир қайси боласига ўхшамайдиган, алоҳида фарзанд туғаётгандай ҳис этар, баъзан бу гумонидан чўчиб тушар, мен унинг хавотирланаётганини англардим.

Аммо қизимиз фавқулодда соғлом туғилди. У нақ тўрт килоча келарди. Онаси туггунча адоий-тамом бўлди. Касалхонада қизимиз билан узоқ ётди. Уйга келгач эса яна ётиб қолди. Кундан-кун озиб-тўзиб борарди. Қизимиз эса тинмай онасини эмар, гўё ҳақиқатан ҳам бутун мадорини сўриб олаётгандай эди. Гўё эмас, аслида ҳам шундай эди: у эртаю кеч тинимсиз эмар, у эмган сайин хотиним бир эт озиб кетгандай туюларди. Тақсирим, ҳеч бир боланинг тинимсиз эмганини кўрганмисиз? Қизимизнинг вайриоддийлиги мени ҳам хавотирга соларди. У кечаси ухлаб ётган жойида ҳам кўкракни сўриб ётар, хотинимни бироз тин олгани қўймасди. Кўкрак оғзида турмаса ухламас, гўё у онасини буткул сўриб битирмоқчидай эди. Онаси тўзиб бор-

ган сайин қизим соғлом бўлиб борарди. Хотиним уйқусизлик, дармонсизликдан асабий бўлиб қолди. Ошқозонида оғриқ пайдо бўлган, худди тутқаноқ каби оғриқ тутганда хотиним икки букилиб йиғлашга тушар, асабий ҳолатда қизимизни қарғай бошларди. Она ва боланинг кураши қизимиз бир ярим ёшга етганда хотинимнинг вафоти билан якунланди. Қизимиз соғлом эди, саккиз ойликда юриб кетди, унга энди овқат берса бўларди. Аммо қизимиз токи хотиним ўлган кунгача атайлаб қилаётгандай кўкрақдан ажралмади. Хотиним ўладиган кунлари арвоҳдай бўлиб қолганди. «Бу ҳаммани сўриб битиради» дерди. Гаплари ҳам алмойи-жалмойи эди, қизимизга еб қўйгудек тикилар, аммо ундан негадир қўрқар, қизимиз олдига келиши билан шошиб кўкрагини тутарди. Тақсир, у пайтлари қизимнинг феъл-атвориға эътибор бермасдим, у кўзимга соғлом, чиройли ва ширин қиз бўлиб кўринар, мен эса қизимнинг соғломлигидан, унинг ғайриоддий қилиқларидан завқланардим. Энди ўйлаб қарасам, тақсир, қизим хотинимнинг томирларидаги ҳаёт ширасини сўриб олиш ва мени қисмат билан ёлғиз қолдириш учун дунёга келган экан. Баъзида агар хотиним тирик бўлганда бунчалар мусибат бошимга тушмасдимми деб ўйлаб қоламан. Йўқса, қизимнинг онасига бунчалик ўчакишини нима билан изоҳлаш мумкин? Буни ҳозир сезаяпман. Аммо ўша пайти қизимнинг соғломлиги, айёрлиги, тантилиги менга завқ берарди. Акалари унга меҳрибон, у акаларига меҳрибон эди. Аммо қизим гўдаклигида қандай бўлса шундайлигича қолди. Ҳукми ҳакам, життагина бўлишига қарамай мустақил. Уйда бир талай китобу, бироқ улар айнан ўша китобни талашишар, уларнинг китоб талашаётганини кўриб, кўнглим кўтарилар, ўзимча гурурланиб қўярдим. Кечқурунлари гоҳ ўғлимдан, гоҳ қизимдан, қани, фалон бетдаги фалон нарсани ёд айтиб бер, деб сўраб қолар, ўғилларим ҳам, қизим ҳам сўраган жойни ёддан айтиб берарди. Оналарининг вафот этганини болаларим китоб ўқиб унутишар, ғамгин диларига китоб шифо берарди. Биз китоб ёрдамида тезда қаддимизни тиклаб олдик. Мен болаларим тарбиясидан унчалик хавотир олмасдим. Уларни китоб тарбия қилаётган эди. Мен баъзан ярим тунгача ишда қолиб кетардим. Маърузаларим ҳам талабаларга

кўпроқ ёқиб бораётгандан хурсанд эдим. Назаримда, ҳаёт гўзал ва бетакрордай эди. Уйда навбатма-навбат қора муқовали китобни товуш чиқариб ўқир, сўз, оҳанг ва мантиқдан маст бўлиб қолгандай сезардик. Аслида умримиз шу китоб жодулигида ўтди. Маърузам куни хона бошқа курслар эвазига ҳам лиқ тўларди. Китоб нафақат менга, балки болаларимнинг, мана шу талаба йигитларнинг ҳаётига ҳам йўлбошчилик қила бошлаганди. У пайтлари ҳаётимда шунчалар бахтли даврлар кўп эдики, бир куни келиб ташландиқ умрим ҳақида сиздек ёт бир кишига ҳасрат қилиб ўтиришни тасаввур қилолмасдим. Талабалар баъзан мен билан баҳс-мунозара қилишар, шартакилиги ва жангарилиги билан мени довдиратиб қўймоқчи бўлишар, бироқ мен ҳеч довдирамасдим, хулосаларим совуқ ва рад қилиб бўлмас даражада далилли эди. «Фақат унинг номини англаганларгина бу дунёнинг маъносини англаб етади, мен сизларга унинг сўзларини, унинг каломини етказаяпман ва демак, унинг номидан сўзлаяпман». Сизга бу сўзлар бироз баландпарвоз бўлиб туюлаётгандир, бироқ шуни алоҳида таъкидлайманки, мен бу сўзларни қироат ила айтган пайтим залда пашша учса билинарди. Улар мен орқали қора муқовали китобга муҳаббат қўйиб қолдилар ва бир умрга унинг мухлиси ва муҳибига айландилар. Қанча талабалар қўлимда тарбия топди — ўзим ҳам нақ уч авлодга ваъз ўқидим. Мен ҳаётдан, ҳаёт мендан миннатдордай эди.

Аммо аста-секин аввал ўғилларим, сўнг талабалар соқол қўйиб олишаётганини англаб қолдим, тақсир, бу ғоят ғайритабиий туюлиши мумкин, бироқ ким китоб ўқиб, унинг ҳавоси ила нафас олган бўлса, уларнинг ҳаммаси биринкетин чўққисоқол қўйишга ўтишди. Мен ҳатто уларнинг кўзлари ҳам, юзлари ҳам, товушлари, қироатлари ҳам ўша мен ёшлиқда хароба кўчада учратган, ёлғизлиги ва кибри билан мени ром қилган ўша чўққисоқолга ўхшаб бораётганини сезиб қолдим. Аввалига эътибор бермадим, бу ёшлар ўртасидаги одатдаги андозапарастлик деб ўйладим. Мен зolim эмасдим, болаларим хоҳлаган ишларини қилиши, хоҳлаган андозада кийим кийишлари мумкин эди. Мен соқол қўйишни ҳам шундай эрмаклардан бири деб қабул қилдим. Катта ўғлим ўзини санъатга урди. У одамнинг руҳий ҳола-

ти билан қизиқар, бу йўлда ҳеч нарсани аямас, соатлаб китоб ёки матн устида ўтирар, шу дақиқаларда ҳаммани, ҳатто мени ҳам унутиб қўярди. Унинг хонасига кирганимда бир неча марта юзимга қараб туриб: «Кимсиз? Нима керак?...» деб бақириб берган, мени танигач, хижолат бўлиб, узр сўрагани. Ўша дақиқаларда мен уни танисмай қолардим: у мутлақо бошқача одам бўлиб қолар, хаёли узоқларда, кўзларида жунун ва жазова тўлган, қорачиқлари каттариб, бутун диққати битта нарсага қаратилган, гўё шу туришида оламшумул ва инсоният тақдирини ўзгартирадиган масалани ечаётгандай туюлар, шундай пайтларда у ўша чўққисоқолга яна ҳам кўпроқ ўхшаб кетиб, мени қўрқувга соларди. Ўғлимнинг иш устидаги ҳолати ўша хароба ичидаги чўққисоқолнинг жазавали ибодатини эслатарди; иккала ҳолатда ҳам юракка хавотир баришлайдиган нимадир бор эди. Мен ўғлимни ҳорғин кўрган пайтларим унга бошқа ишнинг бошини тутақол, сени бу ҳунаринг чарчатиб юборди, десам, у истехзоли жилмаяр ва юзимга тикилганча: «бу ҳунар энг зўр ҳунар, яқинда ўзингиз гувоҳи бўласиз» дерди. Бу зўр ҳунарга ақлим етмасди, бироқ ўғлимнинг бу гапларини ўз кучига ишониб айтаётганини кўриб қувониб кетардим. Тақсир, ўша пайтлари ўғлим ҳақиқатан ҳам оламшумул иш устида ўтирганини тасаввур қилолмаганман, шунчаки ҳар бир кашфиётчи ўз кашфиётини оламшумул ҳодиса деб ўйлайди деган хаёлга борганман. Тақсир, сизга ваҳшийликнинг қиёфалари танишми? Мен ваҳшийликни ҳамиша гўзал қиёфада учратганман; у ўзининг асл мақсадини олийжаноб рояларга яширади. Агар унга кўз ташласангиз роят кўркем тусда товланади, ақлу ҳушингизни олади, дилбар қиздай фақат хаёлдан бўлган ҳаёт ваъда қилади. Қаранг, тақсирим, ҳаётнинг ўзи бир лаҳзалик бемаъни хаёл эмасми? Ҳозир сизга сўзлаб бераётганим ҳам ноқис ақлимнинг хаёллари эмасми? Ҳаммамиз ҳам кучли ва буюк бўлишни истаймиз, шунинг учун ҳам умр биносини барпо қиламиз, унга абадиятни суяй оладиган устунлар қўямиз, аммо бир кун ақлимизни йиғиб олиб қарасак, биз яратган ўтов қурилмасидан туриб вайрон қилинган бўлади. Бундай фикрга тўсатдан келганим йўқ, тақсирим. Одам бирдан тушкун бўлиб қолмайди, у энг охири имкониятгача кутади ва

у ҳам бой берилгач, тушкунлик саҳросига йўл олади. Мен аввалига ўғилларимнинг бутун хатти-ҳаракатини синчиклаб ўргандим: ахир куни кеча менинг ҳар бир сўзимни муҳаббат билан эшитиб, ҳайратга тушадиган бола қандай қилиб, шундай улғая қолди? Ахир бу иморатнинг ҳар бир гиштини ўзим ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан қурган эдим-ку? Тақсирим, замон менга қараганда зўр экан, уни менинг хаёлпараст ва орзупараст бағримдан суғуриб олиб, ўзининг тафаккур фаҳши анқиб ётган кўчасига олиб кирди. Мен замон билан ҳар бир сўзимда, ҳар бир ишорамда олишдим, бироқ уни бўйсундиришга қурбим етмади ва шунда «Замон — Худо» деган ҳикматни эсладим. Мен қуриб бўлган иморатга у кириб олган эди. Сиз менинг қанчалар ўкинганимни тасаввур қила олмайсиз. Эсингиздами, тақсир. Муқаддас китобда шундай оятлар бор: «Ўша кун ўйлашар, тупроқ бўлсам деб». Тақсир мана шу оятда айтилган маҳкумлиқдан ҳеч қачон қочиб қутила олмаймиз. Зеро, айтиб қўйилган: умр бўйи ер юзида овораю сарсон бўлиб юрасан, лекин ҳеч қачон ўзинг излаган нарсани тополмайсан. Излаган одамнинг излаётган нарсаси нималигини билмаслиги даҳшат эмасми? Йўқ нарсани излашга мубтало қилинган инсон! Мана сиз бекатда ўтирибсиз, қандайдир поездни кутаяпсиз. У сизни бу ерда қаергадир ола кетиши керак, поезднинг қандайлигини, қайси томондан келиши, қай томонга кетишини ҳам билмайсиз. Бироқ бекатда ўтириб кутишга маҳкумсиз. Одамзотнинг бор-йўқ умри ана шу кутишдан, кутиш пайтидаги орзуо хом хаёлларидан ўзга нарса эмас. Қолган барча нарса жимжима ва ёлгон. Кеча яна ўша муқаддас китоблардан бирини қўлимга олдим ва қизимга боққанча очиб ўқий бошладим: «Сен Иблис тожи турган жойда яшамоқдасан»... Бошқа оятни ўқишга қурбим етмади, зеро, умрим ҳақида хулоса қилиш учун шу оятнинг ўзи етарли эди. Шу ҳикмат мени тафаккур чўққисига чиқариб қўйди. Беозор мушукка ўхшаб ухлаб ётган қизимнинг олдига борар эканман, шу оятни тинмай такрорладим ва қўлларимга куч кирди ҳамда қизим, фарзандларим ҳаётини бунчалар аччиқ қилган тақдир азалнинг маъною моҳиятини англадим: у маъносиз ва моҳиятсиз эди: шу сабабли ҳам қизимни бўғар эканман, юрагимда қилт этган қўрқув пайдо

бўлгани йўқ, аксинча, қизим уйғониб кетиб, ваҳм тўла кўзларини менга тикар экан, ёйилиб кетган сочлари, ҳаёсиз қароқлари, ҳали ўн гулидан бир гули очилмай сўла бошлаган танаси, юзида аста-секин ўз қўрғонларини қўяётган ажинлар, ҳаммаси менга шайтонни эслатди ва худди шайтонни бўраётган каби ғазаб билан бўғдим. Қизимнинг боши шилқ этиб тушгачгина нима қилиб қўйганимни англаб қўрқиб кетдим: теварак-атроф зулмат эди ва тўшакда ўзим яратиб, ўзим ўлдирган қизим ётарди. Дунё яратаётганимда ҳам шундай зулматга тўла эди, ўлдираётганимда ҳам. Орадан анча вақт ўтиб ўзимни босиб олгач, кўзим қизимга тушиб йирлаб юбордим... қалбим бирдан бўшаб қолган, ўзим ҳам бўшлиқ ичида қолгандим. Мен қизим бошида турганча ҳаммамиз, қизим, ўйилларим, ўзим — бутун инсоният шу пайтгача бўшлиқ ичида яшаб келганимизни, шу пайтгача орзу қилиб, интилиб, етишиб келган нарсаларимиз ҳам зимзиё номсиз бўшлиқдан иборат эканлигини англадим. Тақсир, бу бўшлиқни шу вақтгача ўтган не-не одамлар, не-не набилар тўлдиролмади, биз қандай тўлдирамиз? Бу бўшлиқ шу вақтгача яшаган миллиардлаб одамларнинг суяги, орзу-ҳаваси, оҳу фиғони, жангу жадали билан тўлмади, уни мен, хом сут эмган баңда қандай тўлдирмоқчи бўлдим? Тонггача шу ҳақда ўйлаб ўксиб-ўксиб йирладим. Кўзларингиз қизарибди дейсизми? Ҳа, эрталабгача йирлаб, сўнг кўз ёшларимни артиб кўчага чиқдим. Аҳволим сувга бўккан кучукчаникига ўхшарди. Эсингиздами, яқинларгача А. энг машҳур ёзувчи бўларди, қанча оилалар фарзандларига шуҳрати, қатъияти, иродасини тилаб унинг номини қўймадилар. А. эса умр бўйи ўз эътиқодидан қайтмади: уни қамадилар, сургун қилдилар, калтакладилар, асарларини ёқдилар, мамлакатдан қувғин қилдилар, бироқ у эгилмади. Тузумни фош қилувчи асарлар ёзаверди, қамоқларда, йўлларда тинимсиз ёзди, тинимсиз фош қилди. Тузум қулади-ю, уни ҳеч ким эсламай қўйди: тақсирим А. шу ёвуз тузум билан тирик эди, шу ёвуз тузум унга шон-шуҳрат, қобилият, шараф келтирганди, шу тузумни фош қилишга ўз ҳаётини бахш этди, тушу ҳушида унга тошлар отди, охири тузум иморати қулади, у энди ўзини бахтли ҳис қилса бўларди, бироқ бундай бўлмади. У менинг қўшним эди. Чет элдан қайтгач, уни

кўриб қолдим: шундай савлат, шундай шавкат эгаси мушт-дай бўлиб қолибди — шунда тақсирим мен қарши курашган тузум унинг умрига айланиб қолганини, тузум қулаши билан унинг шавкати, умри, умиди ҳам қулаганини англадим. Асли тузум унинг умри эди, у А.ни буюк қилганди, қулагач эса А. нима қилишни билмай лол қолди. Ахир унинг бутун умри, лаҳзалари, сониялари тузумни фош қилиш йўлида шаклланган, ўсиб-улрайган эди. Тузум қулагач, у унут кўчаларнинг бирида масту аластлар ичида хору зор бўлиб ўлди. Тақсир, тузум унинг исми, орзу-умиди ва ҳатто ҳаёти эди, у ўз исми ва орзу-умиди билан муҳораба қилиб ўтган эди. Бу сизга одам ҳаёти ҳақидаги ҳақиқатни англатмаяптими? Одамнинг ҳатто итчалик қадри, итчалик обрў-эътибори йўқлиги сизнинг кўзингизни очмаяптими? Умр бу осмонга тупуриш, сўнг осмондан тушган тупутини ютишдир. Бошқа ҳеч нарса эмас. Яратган нега одамга ўз қиёфасини берганини тушуна олмайман, одамдан ҳатто калтакесак ҳам бахтиёрроқ ҳаёт кечиради, умрини мазмунли ўтказади, ҳеч қурса яшаб бўлгач, афсус тиканлари билан юрагини қонатмайди, пушаймонлик қабрида ётмайди. Фарзандларим ва шогирдларим феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари илгари мени қанчалик қувонтирган бўлса, энди шунчалик хавотирга соларди, ўрилларимнинг кўзлари, тобора чўққисоқолнинг кўзларига ўхшаб борар, у ердаги нафрат ҳам тобора катталашмоқда эди ва улар меҳрибонлик қилаётганларида ҳам мен улкан нафратни сезиб турардим. Ўрилларимнинг издошлари ҳам тобора кўпаяётган, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, нималаргадир даъват қилиб юришар, тунда ройиб бўлишарди. Ўрилларим мендан ҳам ўтиб тушган но-тиқ бўлдилар, улар маъруза қилишар экан, уларнинг но-тиқлиги ва мантиқларидан қанчалар севинмай, бу маърузахўрлик ва мантиқлар мени хавотирга сола бошлаганди, улар энди мен билан ҳисоблашмаётганлари шундоқ кўзларидан менга кўрсатаётган, тағида улкан жарлик тургандай қилинаётган заҳархандали меҳрибонликларидан кўриниб турарди. Тақсир, мен ўзимга меросхўр, издош, наслдош яратаман деб, чўққисоқолнинг меросхўрларини яратиб кўйганим менга бир ота сифатида ғоят алам қиларди. Тақсирим, сиз бир умр кечани кеча, кундузни кундуз демай, бутун

ҳаётингизни қувончу ғамларингизни, мусибату ҳасратларингизни, азобу фароғатингизни бахшида этиб, мендан кейин ҳам менинг яратганим, шу иморат меники эканлиги билиниб турсин дея кўз ёшлар, қайғулар, бахтиёрликлар аралаш сониялар, лаҳзалар, дақиқалардан бир иморат тикласангизу бир куни бу иморатга мутлақо нотаниш, ёт бир одам кириб олса, яна устига иморат дарвозалари фақат унинг имоси билан очилиб ёпилса ва сиз, иморатни яратгувчи хору зор бўлиб кўчада қолаверсангиз, сизга алам қилмайдими? Болаларим нақ чўққисоқолнинг ўзига айла-ниб бўлишган, менда шундай ҳис қолдирарди. Аста-секин мен ишдан, маърузалардан чарчай бошладим. Тўғрироғи, ҳафсалям пир бўлди, балким бу ростдан ҳам болаларим айтгандек, кексалик белгисидир, балким бор кучимни сарфлаб, энди ҳеч нарсага ярамай қолгандирман, билмадим, ҳар қалай, ҳамма нарсадан кўнглим совуб, маърузаларим совуқ ва руҳсиз ўта бошлади. Мен бир нарсани билишга, тагига етишга қизиқардим: у ҳам бўлса чўққисоқол қандайин сеҳр-жодуга, афсунга эга эдики, мен орқали ўзини ярата олди: аввал мени ром қилди, сўнг менинг сўзларим, маърузаларим, ҳису ҳаяжонларим, китобларим, сўзларим ва пушту камарим орқали аста-секин, бироқ айнан ўзини яратди экан? Бу ерда қандай синоат, қандайин рўё мавжуд? Ана шу туйғу ҳаётим саҳифаларини йиртиб, қабр турган бетга яқинлашганим сайин мени кўпроқ безовта қила бошлади — эҳтимол, бу ўлим олдидаги масъуллик, яратган қаршисида ҳозир бўлишдан олдинги хавотирдир? Фарзандларим менга эътибор беришмас, китобдан янги-янги изоҳлар, янги-янги шарҳлар топишар ва тинмай даъват қилишарди ва бу ҳолат мени яна ҳам кўпроқ ташвишга солар, мен ўзим ёққан аланга олдида ўзим оловсиз қолгандек эдим: аланга эса атрофимдаги ҳўлу қуруқни баб-баробар куйдириб, кул қилиб борарди. Ўғилларимнинг иқтидори менга тушунарли ва фахрли эди. Кенжа ўғлим бироз жиззаки бўлиб ўсди. Хотинимнинг эрта ўлими унга ўз таъсирини кўрсатган, у ҳеч нарсага кўнгил қўймайдиган бағритош ва шафқатсиз эди. Унинг кўчадаги болалар билан уришганини кўрганман, у тагига босиб олган боланинг тўғри келган ерига муштлар, биров аралашмаса уни майиб қилиб қўйи-

ши ҳеч гап эмас эди. Бироқ китоб унинг ҳам ҳаётини ўзгартириб юборди: унинг бағритошлиги бора-бора одамовиликка, ёлғизликка етаклади уни. У ўз шафқатсизлиги, жиззакилиги билан ёлғизланиб қолди: ёлғизлик унга ўз кучгайратини нимага сарфлашни кўрсатиб берди. Тақсир, фарзандларимнинг ҳаммаси ҳам ўзига хос ижодкор эдилар, китоб таъсирими ёки бу узун кечалари санъат ҳақидаги оилавий мунозараларимизнингми, фарзандларим ҳам нафақат китобпарвар, санъатсевар бўлиб етишдилар. Кичик ўғлим мусиқада бир неча мубосақалар ролиби бўлди, унга мусиқа аҳли умид ва қизиқиш билан қарай бошладилар, унинг келажаги порлоқ бўлишини башорат қилишарди. Бироқ тинимсиз хаёл сурганча қандайдир мусиқа устида ишларди. Катта ўғлимнинг суратлари кўргазмалар залидан жой олганда менинг бахтиёрлигимни кўрсангиз эди. Икки ака-ука икки соҳада бир-бири билан мусобақа қилаётгандай эдилар. Тақсир санъатдан хабарингиз бўлса, бу жуда машаққатли касб, у қийноқлар, адашишлар, изтироблар эвазига дунёга келади. Қайси санъаткор адашиб, ўз изтиробига қоврилиб яратмаса, у ҳақиқий санъаткор эмас. Адашмай санъатда тўғри йўлни бирдан топганлар ё ёлғон санъаткор ёки даҳо бўлади. Ҳатто даҳолар ҳам ўзларининг юксак шоншавкатларига адашиб-адашиб етиб келадилар. Адашаётган одам йўл излаётган одамдир. Ўғлимнинг суратида қаҳрли, инсонни ваҳмга солувчи қиёфалар пайдо бўлганда мен ана шу юксакликка кўтарилиш йўлидаги изланиш деб ўйладим. Аммо йиллар ўтган сайин суратлар яна ҳам мавҳумлашди, унда фақат бир чехра, ҳа, ҳа, тақсирим, ўша харобада китобини ўғирлаган чўққисоқолнинг зарангдай чехраси акс эта бошлади. Ўғлим йўлини йўқотганга ўхшар, фақат бир суратни қайта-қайта чизаверарди. Бу зулмат ичидан сизга қаҳр ва бироз масҳара билан ўсиқ сочлар, увода ва узун хирқа, устихон қиёфа, ўсиқ қошлар орасидан боқиб турган ва тикилгани сайин сенга шунча яқин келадиган, вужудингни қаҳр тўла қорачиқларидан отилган кўркув тўлдириб оладиган, бир қарашдаёқ умр бўйи эрдан чиқармайдиган ўша чўққисоқол чехраси балқиб турарди. Ўғлим энди суратлари устида тинмай ишлар, фақат тамадди қилишгагина ошхонага чиқарди. Мен унга халақит бермасдим. Фақат

бир марта ундан шунчаки: «Нега бир хил сурат чизасан. Бу қиёфани қаердан олдинг?» деб сўрадим. У менга ажабланиб тикилди-да: «Мен ҳамиша сизнинг суратингизни чизишга ҳаракат қиламан, суратни чизиб бўлгач, шу қиёфа пайдо бўлади» деди. Тақсир, мен унинг рост сўзлаётганига ишондим ва кўрқиб кетдим. Ўзимни ойнада роса қузатдим, қаерларимдир қариган сайин суратдаги қиёфага ўхшаб борарди, бироқ суратдаги одам ёш эди, нари борса қирқлар атрофида эди. Шамол қувиб юрган булутлар бирдан мовий осмонни қоплагандек менинг юзимни машаққат ва азобга тўла ажинлар қоплаб олганди. Ўғлимга буни билдирмадим. Балким у мени айнан суратдагидай тасаввур қилгани учун шундай чизаётгандир? У энди мустақил фикрга эга, бировларнинг фикрига ормайдиган ёшга етганди. Мен умуман фарзандларимнинг шахсий ишларига аралашини ўзимга муносиб кўрмаганман. Уларни мен эмас, китоб кўпроқ тарбиялаган десам хато бўлмайди. Бир куни кичик ўғлим ҳаммамизни хонасига таклиф қилиб, ўзининг буюк кашфиёт қилганини ва ускуналарсиз мусиқа яратганини айтди. Унинг таклифи мени бироз шошириб қўйди: у узоқ йиллардан бери биринчи марта очилиб гаплашиши ва ўз қувончини бирга баҳам кўриши эди. Ўша куни ўғлимнинг кўзлари зафар ва роилик ифодаси акс этган, ўзи улуғвор қиёфага кирганди. Тақсир, одам фақат яратаётганда шундай қиёфага киради, одам фақат бирон нарса яратган лаҳзалардагина яратувчининг нақадар улурлиги ва қудратини ҳис этади. Бу ҳис ҳар бир одамга таниш. Бизнинг ишларимиз ўша яратган яратганнинг яратганларидир. Ўғлим ўша куни ердан мутлақо узилганди, уни кўрибоқ майда-чуйдаларга ўралашган, фосиқликдан иборат ҳаётимиз нақадар бачкана ва тубанлигини ҳис этгандим. У ўз кашфиётини «қўрқув мусиқаси» деб атади. Унда ҳеч қандай ускуна иштирок этмасди. У бизга магнитга ёзилган мусиқасини қўйиб берди ва «Ҳозир Бетховеннинг машҳур мусиқасини эшитасизлар» деди. Тасмадан пақ-пуқ, гумбурлаш ўқ овозлари, яланғоч елкага тушаётгандай қамчининг шарап этган товуши эшитиларди. Бу ростдан ҳам Бетховен эди, тўғрироғи, унинг «еттинчи симфонияси»нинг ноталари эди, ўғлим милтик, қамчи ва одам ингроқларини йиғиб, шу нотага қўйиб

чиққан эди. Ора-сира гумбурлаш эшитилар, сўнг яна кимларнингдир қийноқ аралаш чинқириқлари келарди. Мен аввалига ҳеч нарса тушунмадим, бу шовқинларнинг мусиқага нима дахли бор, деб ўйладим, сўнг бирдан ўғлимнинг асл ниятини англаб қолдим. У ўзининг «қўрқув мусиқаси»ни ўлимни, зўрликни англатувчи товушлар эвазига қурган эди ва бу товушларни санъат деб атаётганди. Тақсир, бир тасаввур қилинг-а, сиз Бетховен мусиқаси ўрнида худди ўша ноталарни акс эттирган милтиқ ва калтак зарбини эшитиб турсангиз, илоҳий оҳанглар ўрнини инсонни ваҳмга солувчи гумбурлашлар, ингроқлар эшитилса ва буни сизга Бетховен симфонияси деб таништиришса?! Қон тўкувчи ва инсонни ҳаётдан маҳрум этишдан дарак берувчи товушлар гўзал мусиқа ўрнида жарангласа? Зўрлик кишида ҳамиша нохушлик уйғотади, бироқ бу даражада муҳаббат уйғотолмайди. Зўрликни, ўлимни севиш ва унга ўзликни бахшида қилиш учун одам ақлдан озишдан ташқари яна бир нарсага эга бўлиш керак: иблиснинг юрагига... Бу жозиба ва оҳангдан холи, инсонни қўрқувга солиш учун ёзилган қатл мусиқасига ўхшарди. Биз яратган, ато этган товушлар эмас, милтиқлару қамчилар овозини эшитиб турардик, хаёлга ҳамма нарсени босиб-янчиб ўтувчи ва изидан фақат мурда ва жасадга тўла харобалик қолдирувчи жуда улкан машинани эслатарди, бу ҳеч сўзсиз оламшумул кашфиёт эди: уни эшитгандан сўнг хаёлингизда ҳеч нарса қолмасди. Ўғлим бу товушларни битталаб йиққан, сўнг Бетховен нотасига танлаб-танлаб қўйиб чиққанди. Бунинг учун унга қанча вақт керак бўлганини билмайман, бироқ бу ниҳоятда оғир ва мушкул иш эди. Чунки товушлар турли хил бўлиб, ҳар бири шу нотага мос бирма-бир танлаб олинганди. Мен ўғлимга: «Бу қирғин мусиқаси нега зарур» деб сўрадим. У ўша улуғвор қиёфада: «Бу инсониятнинг янги мусиқаси бўлади», деди. Мен у билан тортишиб ўтирмадим. Ҳозир унга ҳеч гап қор қилмасди. У ўз кашфиётининг шавқи билан ҳамма нарсени унутганди. Мен индамай хонамга чиқиб кетдим ва у ерда ҳоҳолонимизнинг сеvimли мусиқаси бўлган «7-симфония»ни қўйдимда, хаёлга фарқ бўлдим. Нимадир мени қаттиқ хавотирга солиб қўйганди, ўғлимнинг мусиқасидан мудҳиш ниманингдир ҳиди келарди. Мен яна икки киши бўлиб қол-

гандим: «битга мен» ўғлимдан фахрланар, «иккинчи мен» хавотир остида яшарди. Ичимда улар яна бир-бири билан жанг қила бошлашди. Таксир, мен шу ўтирганча ором курсида мизриб қолибман. Бир маҳал кимдир тикилиб турганини сезиб, чўчиб уйғониб кетдим, тун чўккан, вақт алла-маҳал бўлган, деразадан ойнанинг шуъласи хонага ўрмалаб кирар ва шарпани ярим ёритиб турарди. Қаршимда узун, кирра бурун, хирқа кийган чўққисоқол қараб турарди.

— Кимсиз, — дедим эсхонам чиқиб. — Бу ерга қандай кириб қолдингиз...

— Ўғилларинг мени чақирди, — деди совуқ ва қуруқ оҳангда. — Энди уларга ҳақиқий устоз керак.

Мен яқинимда турган, ўғлим чизган суратни олиб қардим, во ажаб, у ерда акс йўқ эди? Бўёқлар, мато жойида турар, бироқ одам сурати йўқ, булар ҳаммаси рўёдай эди.

— Кимсиз ўзи? — дедим мен кўрқиб кетиб. У яна истеҳзоли кулди. Унинг юзида кибр, зафар ва ролиблик акс этарди.

У эшикни очиб ролибона тиржайиб чиқиб кетди. Изидан эшик гурсиллаб ёпилди. Унинг изидан чиқишга ботинолмадим, у шундай ҳукмфармо қилиб гапирган, кўзларида шундай қудрат бор эдики, мени жойимга михлаб ташлади. Ўша кеча кўрқув билан алаҳсираб чиқдим. Эртасига ўғилларим улфатлари ичида узун бўйли, чўққисоқол кўйган одам пайдо бўлди. У мен кечаси туш аралаш кўрган одамга жуда ўхшар, бироқ у жуда ҳам ёш, навқирон эди. Шу кечаси юз берган воқеа ҳақида ҳеч кимга ҳеч нарса демадим. Ўғилларим отамиз қариб, ақлдан озибди, деб ўйлашлари мумкин эди. Ўша кундан бошлаб менинг ўзимда ҳам китобга нисбатан ҳеч кимга айтиб бўлмас шубҳа пайдо бўлди. Ана шу шубҳа мени адойи-тамом қилди. Чўққисоқол йигит тезда ўғилларим улфатлари ичида эътиборли кишига, тўғрироғи, уларнинг раҳнамосига айланди. Улар унинг чизган чизгидан чиқмасдилар. Мен ҳеч кимдан бу ким деб сўрашга журъат этолмадим, саволим ўғилларимда менга нисбатан турли гумонлар пайдо қилиши мумкин эди, бундан ташқари ич-ичимда бу йигит гўё менинг ўзимдай ва ўзим шу одам орқали ўғилларимга раҳнамолик қилаётгандай бўлиб туюлардим. Ахир бу одам ичимдан чиқиб кетганини ме-

нинг ўзим кўрган эдим-да. Ана шу хавотир ва гурур менинг кунларимнинг мазмуни эди. Ичимда бир улкан тошқин бошланган хавотир ва гурур шу тошқиннинг икки қирроғи эди. Мен чўққисоқолдан ҳам хавотирланар, ҳам гурурга тўлардим, уни менинг ўзим яратгандай, ўзим дунёга келтиргандай эдим, ўрилларим чўққисоқол қиёфасида менинг изимдан эргашаётгандай эди. Бироқ бу дамлар ҳам узоққа чўзилмади. Яратганининг даргоҳи кенг экан. Ҳаёт, яшаш, болаларим, чўққисоқол, китоб ҳақидаги ўйлар ҳаёлимни банд этган кунларнинг бирида ўзим тенги ва қаерларидир менга ўхшаб кетадиган одам билан учрашиб қолдим; гарчи у тақдири, ҳаёти ҳақида гапирмаган бўлса-да, кўзларида тўниб қолган улуғ ғамни кўриб, у ҳам мен каби адашган бир банда эканлигига ишондим ва ана шу ишонч у билан ҳар қандай масала ҳақида очиқ гаплашиш имконини берди ва биз тезда жуда иноқ бўлиб кетдик. Ўрилларимдан хафа бўлишни ҳам билмай кўнглим ғаш бўлиб, кечки пайт айланиб юрганимда, худди сизни учратгандай, уни ҳам шу хиёбонда учратдим. Тақсир, ўтирғичда ўтирарканман, у қаршимда пайдо бўлди: бирдан! Осмондан тушдими, ерданми, билолмадим. Уни нақ бошим тепасида турганини кўрганимда бироз довдираб қолдим. Шарт туриб кетмоқчи эдим, бироқ у жуда мулойим, айбдор товушда «Ёнингизда ўтирсам бўладими?» деб илтифот билан сўради. Унинг овозидаги назокат мени тонг қолдирди: қандай бош силкитганимни билмайман, у яна ҳам назокатлироқ қилиб «рахмат» деди ва ёнимга чўқди.

— Кўп сиқилаверманг, — деди у ўтириб олгач, — бу ерда сиз эмас, мен кўпроқ айбдорман. — Мен у бирон бошқа кишига гапирдимми деб, атрофга алангладим: ҳеч зор йўқ эди. Унинг нега томдан тараша тушгандай гап бошлагани менга бироз эриш туюлди.

— Сиқилаётганимни қаердан биласиз, тақимаган одамга бундай дейиш одобдан эмас, — дедим бироз жаҳл билан.

— Жаҳлингиз чиқаяпти-ю, бироқ бор гап шу: ҳаммасига мен айбдорман. У ўйлайди, ўрилларингиз ижро этади, — деди кўзларини мутлақо бошқа томонга — осмонда юз кўрсатаётган юлдузларга тикиб.

— Кимсиз ўзи, — дедим унинг биров сурлигидан баттар аччиқланиб. — Ўғилларимни қаердан танийсиз? «У» деганингиз ким?

— Ҳаммасини ўз вақтида билиб оласиз, — деди у менга қарамай ҳам. — Мен ўз наслимни тавқи лаънатга йўлиқтирдим, энди эса жазосини тортаяпман.

Шундай деди-да, у қандай пайдо бўлган бўлса, шундай, худди шарпадай ройиб бўлди.

Унинг сўзлари мени тонг қолдирди. Кимлигини билмасам ҳам юрагимда унга нисбатан яқинлик пайдо бўлганди. Тақсир, аҳволу руҳиям умрида отасини кўрмай ўсган йигит отасини учратиб, шу ўзининг отаси эканлигини кўнгли сезгандай мени галати бир соғинч, интилиш қоғлаб олган эди. Эртасига у яна келди. Бироқ мен ва ўғилларим ҳақида оғиз очмади. Биз бошқа нарсалар ҳақида гаплашдик. У менга қандайдир таъқиқланган дарахт ҳақида сўзлаб берди: «Ўшанда мен ҳам сиз каби ҳали бунинг оқибати нима бўлишини билмасдим. Мени нафсдан кўра ўша таъқиқни бузиш, биздан яширилганинг тагига етиш ҳисси қизиқтирганди». У алланималар деди. Воқеа менга қоронғу бўлгани учун унинг сўзлари ёдимда қолмади, фақат у улуғ бир дард, улуғ бир паришонлик билан гапираётгани учун унинг мусибат сели оқиб турган юзи эсимда қолди. Мен у билан тузукроқ танишмоқчи бўлдим ва уни уйимга таклиф қилдим. «Бораман, — деди у худди менинг таклифимни олдиндан билгандай. — Бироқ ҳозир эмас. Ҳозир сиз ўзингиз ким эканлигингизни англаб олинг. Сизга кўп нарса гапиришим мумкин, аммо ҳозир сиз ҳаммасини ўз бошингиздан кечирмагунингизча тушунмайсиз». Биз бошқа бу ҳақда гаплашмадик. Мен унга китоб, уни қандай топиб олганимни гапириб бердим: ичимда мислсиз саволлар қалашавериб, олов олишига тайёр турган ўтинхонага ўхшаб қолган, унга тазарру қилаётгандай ичимдаги ҳаммасини тўкиб солиб, енгил тортмоқчи эдим. У гапларимни эшитиб ажабланмади, менга маслаҳату ўғитлар бермади; «Бу ёзди, бутун инсоният пешонасига ёзилган ёзди», — деди, холос. Унга гапириб бериб, биров енгил тортгандим. Шу сабабли уни ҳар куни кўргим келар, кўнглим ўтинхонасида олов бўлишига шай турган чўғларни қовлаб, совутардим.

Уйим эса қандайдир билинмас, кўринмас жанг майдонига айланиб борар, чўққисоқол уйимга ташриф буюра бошлагандан ўғилларимда ғалати ўзгариш сезилган, улар сирли, индамас, кибрли, нозик таъб, сиркалари сув кўтармас бўлиб қолгандилар. Бир куни катта ўғлимга уйга жуда кеч қайтаяпсан, қаерларда юрибсан, деб койидим. Ўғлимнинг юзи бирдан ўзгарди ва менга ўқрайиб қаради. «Энди ёш бола эмасман, сиздан ҳар бир нарса учун рухсат сўрайдиган» деди ва индамай хонасига кириб кетди. Ўғлимнинг гапи кўксимга пичоқдай ботди. Унинг менинг юзимга биринчи марта тик боқиши ва дағал гапириши эди. Ҳаётда ота-бола ўртасида бу хил гап-сўзлар ҳар қандай оилада ҳам юз бериб туради. Аммо биринчиси ҳаминша оғир кечадди. Ўғлимнинг дағаллиги ҳеч ёдимдан чиқмас, уни ҳазм қилолмасдим. Иккала ўғлим ҳам энди алламаҳалгача қайдадир дайдиб юришар, хавотирланиб, қайтгунларича ухламай ўтирар, улар ярим кечаси эшикни шарақлатиб очиб, намоишкорона кириб келганда, уларга бирон оғиз танбех беролмасдим. Ўғилларим бирдан ўзгарган, кун узоғи хоналарида банд бўлар, кечга яқин ғойиб бўлишар, алламаҳалда қайтиб келишарди. Уларнинг феъл-атвори, хулқи, гапириш усуллари ўзгарганди. Мен уларни ким, нима бунчалик ўзгартирганини билолмай ҳайрон ва азобда эдим. Охири, тақсир, чидолмадим, ўғилларимни кечаси нима билан машғул бўлишларини билгим келди. Ахир, мен отаман, фарзандлар тарбиясига масъулман.

Бир куни ишдан қайтиб, катта ўғлимнинг йиғлаб, сажда қилаётганини кўриб қолдим; бу ўша эди, ўша чўққисоқолнинг ўзи эди, агар уйимда бўлмаганида ва шу китоб ўқиб, йиғлаб, сажда қилаётган вужудни ўзим яратмаганимда ва унинг қонида менинг қоним оқаётганини, ҳатто шу йиғлаётган пайтда ҳам сезиб турмаганимда уни ўша соқолнинг ўзи деб ўйлаган ва арвоҳларга ишонмайдиган мендек одам қанчалар даҳшатга тушган бўлардим. Бироқ бу чўққисоқол ўғлим эди; у сажда қилар экан, унинг кўзларида йилтиллаб кетган нафратни кўриб қолдим ва бирдан ваҳимага тушдим. Сўнг талабаларнинг, фарзандларимнинг, ҳатто қизимнинг ҳам ҳар бир хатти-ҳаракатини кузата бошладим. Йўқ, тақсир, мен адашмаган, шубҳамни ҳомиладор қилган нарса

мавжуд эди; ўғилларим, қизим, толиблар — ҳаммаси ўша чўққисоқолнинг ўзи эди — у китоб орқали мана шу ёш, навқирон, қалби ўзининг китоби суҳуфига тўлган йигитлар қиёфасида қайта турилган эди. Чўққисоқол давраларга қўшилгач, ўғилларим ҳаракатчан, тиниб-тинчимас бўлиб қолди. Катта ўғлим икки марта суратлар кўргазмасини ўтказди ва катта шов-шувларга сабаб бўлган бу кўргазма туфайли ўғлим энг машҳур кишига айланди. Кичик ўғлим аввалига кичик-кичик, сўнг катта-катта залларда мусиқа чала бошлади. Уни уч марта хорижга жўнатишди, учаласида ҳам уни олқишлар билан кутиб олишди. Орзуларим тўлиқ амалга ошганди, болаларим ўзларидан ўчмас из қолдирадиган кишиларга айланган эдилар. Энди уларни йўлдан оздириш ёки адаштириш мумкин эмас, иккаласи ҳам шуҳрат лаззатини тотиб кўрган, энди ундан ҳеч қачон айрилгиси келмай яшашларига иймоним комил эди. Аммо хавотир мени тарк этмасди. Мен ўғлимнинг мусиқаси қандай қилиб олқишга сазовор бўлаётганини тушунмасдим: ё мен ёки одамлар ақлдан озган эди: ахир зўрлик ва сизни майиб қилишга мўлжалланган мусиқани қандай қилиб мусиқа деб аташ, уни олқишлаш мумкин? Ё дунё ўзгарган ёки мен гафлат уйқусида қолиб дунёдаги ўзгаришлардан, унинг завқи ва дидидан бебахра қолганман. Мен газетлардан ўғилларим чўққи-соқолни ўзларига устоз деб аташаётганини ўқигач, баттар хавотирлана бошладим. Чўққисоқол худди мени масхара қилгандек, уйимизга кириб келар, ўғилларим илтифоти ва иззат-эътибори орасида менга бирров кўз ташлаб олар, унинг кўзида истеҳзо, заҳархандалик балқиб турарди. Бир куни оилавий баҳс-мунозара пайти қизим қора муқовали китобдан нимадир ёд айтиб, акаларига нимадир тушунтирмақчи бўлди. Қизим шундай эҳтирос ва ҳаяжон билан гапирдики, шу пайтгача қизимга деярли эътибор бермайдиган чўққисоқол ҳайрат билан унга тикилиб қолди. Унинг нимадан ҳайратга тушгани мен учун қоронғу эди, зеро, китобдан хоҳлаган варақни ёд айтиш бизнинг оилада ҳайратланарли воқеа эмасди. Нима бўлганда ҳам чўққисоқол хонадонимизнинг доимий меҳмонига айланди. У ўғилларим билан нималарнидир муҳокама қилар, сўнг кечга яқин бирга чиқиб кетишарди. У қизимга ҳам ғоят илтифот

ва назокат билан муомала қиларди. Мен тез орада чўққи-соқол икки ўғлим билан икки хил муносабатда бўлишини сезиб қолдим. Катта ўғлим билан ёлғиз қолганда унинг сувратларини мақтар, бу ҳунар санъатлар ичида энг юксаги, сен эса ҳаммадан буюксан дерди. Кичик ўғлим билан қолганда мусиқани мақташга тушар, ўғлимни юксакликнинг олий поғонасига олиб чиқиб қўярди. Мен аввалига бу ҳол ҳар бир устозга хос фазилат, бу далдадан бошқа нарса эмас деб ўйладим. Бироқ, аста-секин ўғилларимда кибр, такаббурлик пайдо бўлганини англаб қолдим. Улар ўзларидан бошқа барча нарсани инкор қилар, барча нарсдан қусур излашарди ва ҳар бири ўзича чўққисоқолга ёқишга ҳаракат қиларди. Кибр аста-секин ака-ука ўртасида ҳам билина бошлади. Улар бир-бирларининг асарларини ижирганиб кузатишар ёки мутлақо эътибор беришмасди. Катта ўғлим кўргазмалардан соврин билан қайта бошлади. Унга эътибор кучайди, хорижликлардан кўргазмага таклифлар тушди. Бу обрў-эътибор кичик ўғлимга малол келар, катта ўғлим ўз ютуқларини гапираётганда индамай хонасига кириб кетарди. Чўққисоқол ҳар сафар ўзини ҳайратланган каби тутар, тошдай қотиб ўтирар, мусиқа тугагач, ўғлимни кучиб ўпар ва «даҳоларнинг даҳоси» деб бақирарди. Унинг овозида қандайдир сохталик, ясамалик бордек туюлар, лекин у бунини ҳеч қачон сездирган эмасди. Ўғилларим эса унинг мақтовидан маст бўлиб қолишар, бошлари кўкка етиб, юзлари кибр ва шон-шуҳрат ифодаси билан алангаланарди. Тақсир, ўғилларим не мартабага эришган, қаерда ўзлари ҳақида гапирган бўлишса, унда чўққисоқол ҳам бор эди-ю, бироқ мен йўқ эдим, мен худди йўқдек ҳатто эслашмасди. Бу менга алам қилар, бироқ ҳеч кимга дардимни ёролмасдим. Ўғилларимнинг чўққисоқол қиёфасида сенга сажда қилаяпмиз деган эътирофларидан кўрқардим. Бу мудҳиш эътироф эди. Чўққисоқол энди уйимизда ётиб қолар, қизим унинг нақ чўрисиغا айланган, кирини ювар, хонасини бадбўй ҳидлардан тозалар, доимо қайсарлик қиладиган қизим уни кўрганда мулойим-юмшоқ бўлиб қолар, доимо унинг бирон танбеҳ беришидан чўчиб турарди. Мен унут бўлган одамга ўхшардим. Ўғилларим билан кечқурун дастурхон бошида учрашардик. Бу учрашув ҳам чўққисоқолнинг ваъ-

элари билан якун топарди. Мен бу ваъзлардан шу нарсани англадимки, чўққисоқолни ўрилларимнинг муваффақиятлари қониқтирмас — уларга қандайдир улуввор мақсадлар ҳақида гапирарди. Унинг гапича, санъат қачон инсонни истаган йўригига бошлай олса ёки истаган қиёфасига кирита олса, ўшанда бу улув санъат бўларкан. Бу гаплар мени ваҳимага соларди. У одамларнинг санъатга қул бўлишини талаб қилаётганди. Тақсир, сизга бу гаплар унчалик ваҳимали туюлмагандир? Менга ҳам бошида бу чўққисоқолга ҳасадим келганидан менга шундай туюлган бўлса керак, деб ўйладим ва имкони борича ўзимни босишга, овунтиришга ҳаракат қилдим. Бироқ бир куни ўғлимнинг хонасидаги суратга кўзим тушгач, бекорга ваҳмга тушмаганимни англадим. Суратда кенг ва бийдай дала қайдандир қўнғир рангли торга бориб туташар, кун шафақ пайти, тоғ чўққилари ортида сўнаётган ярим қуёшнинг атрофга хира нур сочиб тургани тасвирланганди. Далада одамларнинг суяклари қалашиб ётар, улар ҳозир сочилиб кетадиган ва кукунга айланган ҳоку туробдай қоп-қора эди. Торда қалашиб ётган суяклар ва қовжираган майсалар, минглаб саждага бош қўйган одамлар бошида қўлларини кўкка найза қилганча қоп-қора кийимда, улуввор ва ролиб қиёфада чўққисоқол турар, у ўзига сажда қилаётганларга кибр ва музаффар нигоҳини қадаб, гўё қўли билан кўкни парчаламоқчидай эди. Суратнинг тагига «Йисён» деб ёзилганди. Мен ана шунда санъат кимга ва нимага хизмат қилаётганини ва одамларни не учун бошқариши ва қул қилиши кераклигини англаб қолдим. Орадан икки-уч ой ўтиб, бу сурат ҳақида шов-шув бошланди, ўғлим шуҳратнинг янги пиллапоясига кўтарилганди. Бу суратни «Дунёни тозалаш ва ўзгартириш» дея баҳолашарди. Мени эса дунёни кимнинг номидан, ким учун ўзгартириш ва тозалаш зарурлиги аён бўлгани учун ўғлимнинг иқтидори ва қалами кўрқувга сола бошлаганди. Чўққисоқол айтганидай бу сурат бутун афкор омманни жодулаб қўйган, ҳамма шу сурат ҳақида гапирарди. Сурат янги ижтимоий фикрни ўртага ташлаганди. Йўқ, тақсир, бу унчалик янги фикр эмасди. Дунёни оёғи остига топтамоқчи бўлган ҳар бир телба ўз рояларини «дунёни ўзгартириш» деб атаган. Мен ўғлим ва унинг санъати ким-

га ва нима учун хизмат қилаётганини англаб қолган ўша кундан бошлаб, барча нарсадан кўнглим совуди: санъатдан ҳам, дунёни қутқариш, поклаш сари қурилган маърузаларимдан ҳам, ҳаёт ва келажақ сўзидан ҳам. Ҳамма нарсадан фахш, хиёнат ҳиди келарди, барча нарса таназзул ва йўқликдан дарак берар, барча нарса мазмунсиз, моҳиятсиз эди. Мен фақат зулматдан иборат ҳувиллаган бўшлиқ ичида қолган кўнглимни қанчалик алдамай, у барча нарсадан ваҳима ва даҳшатга тушарди. Атрофимни ўраб олган ёлгон ва фахш мени бўшлиққа итариб юборган, энди ҳеч қачон бўшлиқдан чиқолмаслигим аниқ эди. Ўғилларим ростдан ҳам дунёни тозартиришга киришишганга ўхшарди. Чўққисоқол уларнинг илҳомлангирувчиси ва раҳнамолари эди. Уйимиз қандайдир махфий жамиятнинг кўноғига ўхшар, сирли кишилар келиб кетар, ҳамма бир хил қиёфада, бир хил бичимда без, сур ва барча нарсани инкор қилувчилар эди. Мени улардаги шижоат кўрқувга солар, улар барча нарсани босиб-янчиб бўлса ҳам ўз мақсадларига эришадиган ва бунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган йигитлар бўлиб кўринарди. Шундай кунларда мен ўз умрим учун энг муҳим буюк сабоқ чиқардим. Ўйлаб кўрсам, ўғилларим менинг истагим ва бутун умр интилиб ўтган орзу-умидларимни амалга оширишаётган экан.

Ахир, мен эмасми китобга телба бўлган пайтларим дунёни тозаламоқчи, уни ўзгартирмоқчи бўлган?.. Ахир ўзим эмасми, болаларим мен эришмаган ютуқларга эришсин деб, уларни улуғ ва баландпарвоз орзулар билан тарбиялаган? Тақсир, мен умрим давомида ҳаётдан мазмун излаб, энди унинг мазмунсиз эканлигини англаб етгандим. Болаларим, менинг издошларим, менинг орзу-умидимга мазмун ато этишмоқчи бўлаётгани, нега менда бунчалик хавотир уйротмоқда? Бу чўққисоқолга ҳасад туфайлими? Ахир, у менинг ичимдан чиқиб, дунё юзини кўрди, мен бўлмасам у бўлмасди, демак, у менинг ўзим, менинг ярмим. Битта ярмим танбал дунёдан мазмун излайвериб чарчаган, умид узган, иккинчи ярмим чўққисоқол бўлиб, шижоат билан дунёни ўзгартириш, тозалаш рояларини ёйиб юрибди. Ўзимни шу фикр билан овулар, ўларга қаршилиқ қилишга, уларни йўлдан қайтаришга кўрқардим, улар мен тўхтаган жойдан

давом эттирувчилар бўлиб туюларди. Шубҳа, хавотир ва ваҳм аро ойлар ўтди, мен эса хонамга қамалиб, дунёни, атрофимни хавотир ва умидсизлик билан кузатишдан на-рига ўтмадим. Энди барча дунёни тозалаш деган касал би-дан оғрир, ҳамма шу тўғрида гапирар, чўққисоқол олий мартабага эришганди. Бир марта у ўғилларимга қандайдир абадийлик ва абадий ҳаракат ҳақида гапира бошлади, сўнг гап охирида «шундай кун яқин қолди, мен сизларни танла-дим, сизлар биринчи бўласизлар, сизлардан сўнг кўплар шу йўлни танлашади», деди. Гап нима ҳақда кетаётганини тушунмадим, ўғилларим дарров ўз хоналарига кириб ке-тишди, уларнинг йилтиллаб кетган кўзларидан биринчи-лардан бўлишини жуда исташаётганини англадим. Ўғилла-рим шон-шуҳрат шоҳсупасига шунчалик ўрганиб қолган-диларки, улар ҳеч қачон ўрта ё охири бўлгиси келмасди. Улар иззатталаб, кибрли бўлиб қолгандилар. Қайсидир рас-сом ёки мусиқачи давримизнинг йирик намояндалари ёки даҳолари сафига ўғилларимнинг исмини қўйишмаса ёхуд биринчилардан бўлиб санамаса, беҳад хафа бўлишар ва ўша одамни беҳад ёмон кўриб қолишарди. Шон-шуҳрат ҳавоси болаларимни димоғдор қилиб қўйганди, рости, би-рон кун газеталардан ўғилларимнинг исмини ўқимасам мен ҳам хафа бўладиган, кўнглим оғрийдиган, «ҳасад қили-шибди» деган фикрга борадиган бўлиб қолдим. Тақсир, шуҳрат ёқимли нарса, унга эга бўлиш оғир, эга бўлгандан сўнг ҳеч қачон бировга бергиси келмайди, ҳамма сени кўриб, типирчилаб қолиши ёки ҳаяжонга тушиши, сени кўргани-дан ўзини бахтиёр ҳисоблаши бора-бора кундалик ҳаётга айланади, сўнг хушомаду мақтовларсиз яшай олмай қола-сан, хушомад ва мақтов ҳаётингнинг мазмунига айланади, бу мазмун бўлмаса сен бир пулсан. Шу сабабли уни йўқла-маслик учун барча ишни, қўлингдан келадиган ҳамма ишни қиласан. Болаларим шуҳратнинг энг тотли даврида яшаёт-ган кунларнинг бирида катта ўғлимнинг номига биринчи кескин ва жиддий танқид ёғилди. Уни ёзган одамни мен анчадан бери билардим; камтар, камсуқум, ҳеч қачон ҳеч нарсага даъво қилмаган бир профессор эди. Уни обрўли деб бўлмасди, бироқ у ҳеч қачон беҳуда ёзмасди, ёзганла-рини ўзи исбот қиладиган даражада мулоҳазали бўлгани

учун ундан қўрқишарди. У ўрлимнинг катта иқтидорини эътироф этган ҳолда ўзининг яратган суратлари ёвуз ният билан чизилган, инсонни масхара қилувчи ва уни қўрқитиш эвазига арзон шуҳрат топувчи суратлар дея баҳолаганди. Бу гап негадир ўрлимдан кўра чўққисоқолга тегиб кетди. Ўрлим ўзини қўярга жой тополмас, профессорни сўқар, чўққисоқол эса бурчақдан нимагадир тикилганча ўтирарди. У газабда эди. Унинг совуқ кўзларидан бирон ифодани билиб бўлмасди. Нонушта охирида ўрлим чўққисоқол билан хонасига кириб кетди. Улар нимагадир тайёргарлик кўришаётганга ўхшарди. Бу танқид ўрлимга миллий мукофот берилиши арафасида босилиб чиққани учун мукофотга жиддий таъсир кўрсатиши ёки умуман берилмаслиги мумкин эди. Мен ўрлимни тинчйтиш ва кўнглини кўтариш учун хонасига кирдим. Ўрлим қандайдир портретни шошиб чизар, қўли бўёққа ботиб қолганди. Салдан сўнг суратда ўша профессорнинг қиёфаси акс этди. — Мияси ўрнига илон солиб қўй, — деди чўққисоқол. Унинг овози совуқ, бироқ ваҳмли ва қаҳрли эди. — Биз йўлимизга тўсиқ бўладиганларнинг аҳволи нима бўлишини кўрсатиб қўяйлик. Чинакам санъат қандай бўлишини бир кўриб қўйишсин.

Ўрлим профессорнинг бош мияси ўрнига илон суратини чизди, сўнг сочлари орасига яшириб қўйди.

«Сен энди тайёрсан, — хитоб қилди чўққисоқол. — Сен энди энг улуғ мусаввирсан. Хоҳласанг оламни вайрон қилишинг мумкин». Мен бу гапларни шунчаки газабдан, мақтовга кўниккан кишилар жиззакилиги деб ўйладим ва ўрлимга: «Бу кулгили, ўзингга ярашмайдиган қилиқни қўй», дедим. Ўрлим менга ялт этиб қаради, тақсир, ўрлимнинг кўзини кўриб, қўрқиб кетдим. Унинг кўзлари қонга тўлган, совуқ, ифодасиз эди — бу кўзда ваҳшийликнинг барча кўриниши жам бўлганди. Бу инсоннинг кўзи эмасди. Мен чўчиб тушдим, дамим ичимга тушиб кетди. Чўққисоқол бир четда доимгидай масхара аралаш кузатиб турарди. Мен бу ерда ортиқчалигимни ҳис қилдим. Хонамга кириб, ўрлимнинг муносабатидан хўрланиб йиғлагим келди. Бироқ негадир ўрлим билан чўққисоқолнинг болаларча жиззакилиги ва пўписаларидан кулгим ҳам келарди. Ҳа, тақсир, у пайти хавфни ҳис этганим йўқ. Орадан уч кунлар ўтгач, кўчада бирга

ишлаган эски танишим ўша профессорнинг жинни бўлиб касалхонага тушганини ва нуқул «бошимда илон бор» деб бақиришини айтиб қолди. Бу хабар бутун вужудимни қалтиратиб юборди. Мен қаршимда турган ва ўзим яратган ёвузликдан ваҳмга тушиб, кечгача кўча кезиб юрдим. Уйга киргим, бу ёвузлик ижодкорлари билан юзма-юз бўлгим келмасди. Қайсидир жин кўчаларга кирдим, сўнг кенг майдондан чиқиб қолдим. Хаёлим жойида эмас, вужудим рўё оғушида эди, ҳамма нарса кўз олдимда шаклини бузиб намён бўларди, туман, дуду ҳид тутганди оламини. Майдонда бирдан оломонга дуч келдим. Улар йиғлашган-бақиришган кўйи сажда қилишарди. Уйдан чиқмаганим учунми ёки руҳиятим рўё оғушида бўлгани учунми шаҳар ҳам зулмат ичида қолгандай эди — сажда қилувчиларнинг юзини кўриб бўлмас, гўё қиёмат кўпгандай эди — ҳаммаёқ илтижо, фарёд ва ёвуз чинқирикларга тўла эди, булар ҳаммаси ўғлим суратида тасвирлангандай эди. Тақсир, чўққисоқолнинг сурати эса майдон бошида турар, оломон сажда қила-қила унга томон интиларди. Кўрганларим даҳшатли эди. Оломон ақддан озганга ўхшарди. Уларнинг илтижоларига дош беролмай уйга қайтдим. Хонамни ичкаридан бекитиб олиб, йиғлай бошладим. Бу қўрқув йиғиси, ўзи яратиб, ўзи даҳшатга тушган одамнинг йиғиси эди. Йиғи билан дунёни қутқариб бўлмайди, тақсир. Болаларимни мендан тортиб олиб, ёвузлик қуролига, ёвузлик яратувчига айлантирган тақдир билан олишиб силлам қуриган бўлса-да, охири чорани қўладим. Ўша кеча нонушта тугагач, чўққисоқолга уйимни тарк этишни талаб қилдим. Мен у билан бир умр орани узмоқчи, болаларимни унинг чангалидан қутқариб қолмоқчи бўлдим. Болаларим менинг қароримни эшитиб анграйиб қолишди, қизимнинг кўлидаги ликопча тушиб кетди. Афтидан, фарзандларим, чўққисоқол мени ҳозир тилка-пора қилиб ташлайди деб қўрқиб кетишди, чоғи. Менинг қарорим улар учун янгилик эди: мен ниҳоят фарзандларимни ўзим истаган улур кишилар бўлиб етишишлари ҳақида орзумни қатъият билан енга олган эдим. Катта ўғлим нимадир деб қаршилиқ қилмоқчи бўлди, бироқ мен уни жеркиб ташладим ва «бу менинг уйим, кўпдан бери ҳавоси бузилган уйимни тозалаш ҳам менинг ишим, кимга бу қарор

ёқмаса, у ҳам қўшилиб кетиши мумкин», дедим. Чўққисоқол ўтирган жойида ёйилиб кулди, сўнг менга: «Бу воқеани тезлаштиради, бироқ сиз ўйлаётгандай олдини олмайди», деди. «Бунинг мен учун қизиги йўқ, — дедим ўзимни газабдан зўрға тийиб. — Мен сизсиз яшамоқчиман. Тамом-вассалом». Чўққисоқол ўрнидан турди ва «ҳеч ким менсиз яшолмайди» деб тиржайди, сўнг: «Сиздан қўрққанымдан кетаётганим йўқ, сиз тезда гувоҳ бўлишингиз учун кетаяпман. Мен ажралмас бўлакман». «Йўқолинг», — бақирдим унинг гапидан ўзимни тутолмай ва унга олдимда турган пиёлани улоқтирдим. Чўққисоқол ҳатто чап ҳам бермади. Турган жойида қотиб турди, пиёла унинг қулоғи тагидан ўтиб, деворга урилиб чил-чил бўлди. «Дада, — чинқириб юборди қизим. — Ўзингизни босинг». Қизимнинг гапидан ўзимга келдим ва хонамга кириб кетдим. Ўғилларим чўққисоқолни кузатишга чиқиб кетишди. Улар алламаҳал қайтишди. Биз бошқа чўққисоқол ҳақида бирон марта гаплашмадик. Мен ўша кунлари елкамдан тоғ ағдарилгандай енгил ҳис этардим ўзимни. Бироқ уйимиз ўлик чиққандай жимиб қолганди, ўғилларим хўмрайиб юришар, алоҳида-алоҳида овқатланишар, хоналарига қамалиб олиб, ўз ишлари билан банд бўлишарди. Профессор жиннихонага тушгани ҳақидаги хабар тез тарқади, шу сабабли унинг мақоласи ўғлимнинг мукофот олишига монелик қилолмади, афтидан мақолани ҳам ақддан озиш деб қабул қилишганди. Ўғлим мукофотни мен кутмаган совуққонлик билан беписанд қабул қилди. У гўё нимасинидир йўқотган одамга ўхшаб паришонхотир бўлиб қолганди. Мен чўққисоқолдан уйимни халос қилгач, бошқа бир балага дуч келдим: худди менинг асабимни ўйнамоқчи каби уйнинг қаерига борсам китоб ўша ерда пайдо бўларди. Мен айвонда юрсам айвонда, гуслхонада, кечалари оёғим тагида пайдо бўлар, гўё менга қасда-қасд, мен кутмаган, истамаган жойда китобга дуч келардим. Мен энди китобни ўқимай қўйгандим, бироқ у мени тинимсиз таъқиб қилар, менга ўзининг бутун қаддиқоматини кўрсатиб, қаршимда пайдо бўларди. Бир куни бош кийимимни излаб жиғибийрон бўлиб турганимда китоб нақ бош кийимим турадиган кийим жавонидан чиқиб қолди, жаҳлим чиқиб уни деразадан кўчага улоқтирдим: буни он-

гли равишда эмас, асабим жазаваси билан қилдим. Салдан сўнг бош кийимим топилиб, ўзимга келгач, китобга бўлган муносабатимдан пушаймон бўлдим. Кимнингдир паришон-хотирлиги учун китоб айбдор эмаску, деб ўйладим, аммо тунда, ёмғир остида китобни излаб юришга эриндим. Эрталаб, ланж бўлиб турарканман, соатга қараш учун қўл чўздим ва бирдан хайратда қотиб қолдим: соат ўрнида қўлимда китоб турар, унинг бирон ерига нам тегмаган эди. Шундан кейин китобнинг райритабийлиги мени кўрқита бошлади. Ўрнимдан турдим, уни ўчоққа отдим. Энди у асабимни бузмас, оловда куйиб кул бўларди — мен ўчоқдаги оловга қарамасликка уриниб, ювиниш учун кириб кетдим. Кўнглим бир нарсадан хижил бўлди, шунча йил қадрдон бўлган китобни жаҳл устида ёқиб юборганимдан кўнглим хира эди. Кечқурун ётиш олдидан ёстигимни тўғрилаётиб, ёстиқ тагида турган китобни кўриб, бақриб юбордим; у бус-бутун, бирон варағига олов зарар етказа олмаган эди. Бу воқеа менга кучли таъсир қилди: энди китобдан кўрқа бошладим. Китобни бир неча бор автобусда, хиебонда қолдирдим, анҳорга отиб юбордим, аммо у яна уйимда бус-бутун пайдо бўларди: шунда мен бу китобни умрим адо бўлгунча ҳам йўқотиб бўлмаслигини сездим, бу сезги ичимга кўрқув олиб кирди. Бу кўрқув мени китобни кўрганда ожиз, заиф кишига айлантирар, мендан бир сония ҳам узоқлашгиси келмасди. Аммо китоб, менимча, чўққисоқолга қараганда беозор эди. Мен ўша кунлари тўйиб-тўйиб ухлардим. Фақат ўғилларимнинг одамови ва ёлғиз бўлиб қолганлари юрагимни раш қиларди, улар санъатсиз яшай олмасдилар, санъат уларнинг ҳаётига айланиб бўлганди, аммо улар айнан ўйнаб-куладиган пайтлари хоналарига қамалиб олиб ишлашлари, ўзлари яратган нарсаларни ҳатто мендан ҳам сир тутишлари, кечга яқин қайгадир чиқиб кетиб, ярим кечаси қайтиб келишлари ва тонггача хоналаридан йиғи ва қандайдир илтижога ўхшаш овозлар келиб туриши мени ташвишга соларди. Ўғилларим қаёққа бориб келишаётганини билмас, улар мен билан деярли гаплашмасди, улар учун бегона одамга айлангандим. Чўққисоқолни ҳайдаб уйимга бегоналик ва ётлик киритиб олгандик. Чўққисоқол кетгач ҳам болаларимнинг менга муносабатлари ўзгармади —

улар деярли мен билан ҳисоблашмасди. Шу сабабли уларнинг ҳаётида юз бераётган воқеаларни қизимдан ёки бирон танишимдан эшитиб қолар, оиламиздаги аҳвол бошқаларни ажаблантирмаслик учун ўзимни хабардор ва хурсанддек тутардим. Мен ўрилларимнинг суҳбатини соғинар, уларнинг самимий муносабатини қумсардим, бироқ ўрилларим мендан узоқлашиб борар, мен гўё қирғоқда эдим улар бўрон ўйнаётган денгизда аста-секин номаълум томонга оқиб борардилар. Бир куни ўғлимнинг хонасига кириб ҳеч қурса улар йўқлигида болаларимнинг хонага ўрнашиб қолган ҳидига тўймоқчи бўлдим. Хонага кириб ҳеч нарсага тегмадим: турли суратлар қалашиб ётар, хона бесаришта тўзғоқ эди. Бирдан стол устида турган қора муқовали хийла катта дафтарга кўзим тушди, кўлимга олиб ажабланиб, варақлай бошладим. Катта ўғлим ҳеч қачон кундалик тутган эмасди, дафтар мен учун янгилик эди. Бу кундалик дафтар бўлиб, тўлиб қолаёзган, афтидан, анчадан бери ёзилаётган эди. Тақсир, мен ҳеч қачон ўрилларимнинг на хат, на ёзишмаларини руҳсатсиз ўқиган эмасман, аммо ҳозир менда ана шу сирли дафтар орқали болаларимнинг номаълум қўрғонларига ёриб кириш истаги пайдо бўлганди. Мен бу истакни енга олмадим, гарчи ичимда хижолат тошиб келаётган бўлса ҳам, уятдан қалтирай-қалтирай дафтарни варақлай бошладим. Тақсир, мен ҳозир ўғлим дафтарида ёзгани каби, айнан ёзилгани каби айтиб беролмасман, лекин шу заиф, жиноятчи ақлим билан дафтардан нимани англаган бўлсам, ўша ҳолатда ҳикоя қилишга уринаман. Ундаги ҳамма нарса болаларим ва ўзим каби жумбоқли, сирли ва ваҳмли эди. Унда ҳеч қандай ой, йил, кун қўйилмаган, бир бошидан ёзиб кетилаверган, ҳар икки-уч варақдаги узилиш жойлари ва янги бошланган жумлага қараб, булар турли кунда ёзилганини билиб олиш мумкин эди.

«Отам мендан китобни ёд олишимни талаб қилди. Мен нега ёд олишим зарурлигини тушунмадим. Ёд олиш китобга муҳаббатни билдирмайди, ундан совутиш мумкин. Бироқ отамнинг жаҳлини чиқармаслик учун ёд олишим шарт».

«Отам бутун мени роса мақтади. Мен ниҳоят китобни ёд олган эдим. Отамнинг қувонганини кўриб, мен ҳам ўзимда аллақандай хушнудлик сездим. Отам қайсар, таъсирчан ва

ишонувчан одам. Уни алдаш мумкин, бироқ у ўзининг алданганини ҳазм қилолмайди: менимча, у жудаям худбин одам. Ўзини тутиши ва тарбиясида худбинлик сезилмаса ҳам, ўзининг ҳар соҳада биринчи бўлиб тилга олинисини истайди. Фақат у худбинлигини зиёлинамо сукут билан яшириб юради. Мен отам бизни фарзанд сифатида эмас, кўпроқ келажақда ўзининг шон-шуҳратини оширадиган издошлар сифатида севса керак, деган шубҳага бордим. Шубҳамни унутганим маъқул, у ҳеч кимга ҳеч нарса бермайди».

«Икки ойдан бери бирон сурат чизолмадим. Қўлим ҳеч нарсага бормаяпти. Ёзганларим шунчаки бўёқ, унда жонли, мен истаган нарса йўқ. Мен ўзимни қуруқ мақташларини сезиб тураман, бу менинг вазабимни кўзгайди. Вазабимни яшириш учун кибри жилмайиб қўяман, дарвоқе, мақтовни бундай қабул қилишни менга отам ўргатган. У ўзининг ожизлигини кибр билан енг дерди».

«Отам биз фарзандларидан дунёни ўзгартирувчилар, янгилувчилар тарбиялашни мақсад қилиб қўйганини ошкор қилди. Бугун нонушта устида: «Мен сизлардан бетакрор ва улур ном қолишни истайман», деди. Улуғлик чўққи бўлсаки, унга аста-секин чиқиб олсанг? Мен шуни билдимки, отам бир умр биздан дунёнинг мазмунини янгилувчилар етишиб чиқиши учун ҳаракат қилган. Онам меҳрибон, содда аёл эди. У бизни фарзанд сифатида яхши кўрарди. Балким отам унинг ўлиmidан хурсанд бўлгандир? Чунки энди унга биздан ўзининг орзу-умидини амалга оширувчи аскарлар тайёрлашда ҳеч ким халақит бермасди...»

«Ёмғир тинди. Болалар кўчани бошларига кўтариб ўйнашяпти. Менга ҳаммаси нохуш туюлади. Ёшлигимда ҳам яйраб ўйнамаганман. Мени ҳамиша улур одам бўлишим керак, деган фикр безовта қиларди. Бугун суратларим кўргазмасида мени бу фикр яна кўпроқ қамраб олди. Мен ҳамма одамларга ўхшаган бўлишим керак эмас; фақат отам истагани учун шу хулосага келганим йўқ. Кейинги ойларда отам билан ўзимни солиштириб, барча соҳада отамдан кам фарқ қилишимни англадим. Фақат отам кексариб, энди ундан ортиқ қаҳрамонликлар кутиш мумкин эмас. Шон-шуҳрат эса қурбонликни севади. Кимнинг номига ўзингни қурбон

қилишингнинг аҳамияти йўқ, муҳими нима учун қурбонлик қилаётганини билишингда. Минглаб, юз минглаб одамларга нисбатан ўзингнинг кучли ва фарқли эканингни англашнинг ўзиёқ кишига саодат бағишлайди. Ўзини қурбон қилиш у ёқда турсин, ҳаётнинг кир торорасини судраб юришдан бошқага ярамайдиган одам энг заиф жонзотдир. У фақат эзғиланиш ва қулликка ярайди. У ҳеч қачон ҳеч нарсани ўзгартирмаган ва менимча, ҳеч қачон ўзгартира олмайди ҳам».

«Ғалати афсона ўқидим. У менинг бутун шууримни банд этиб олди. Шомон қабиласини ўз таъсирига бўйсундириш учун сеҳру жодуга эга бўлиш ниятида Иблисга ўз қалбини сотади ва энг улуғ сеҳргарга айланади. Мен Шомонни тушунаман, у энг катта қурбонлик қилган кишидир, агар у шу қурбонлигини қилмаса, улуғлик супасига чиқолмасди, барчага ўхшаб на офтоб, на ой бўлиб яшаб ўтарди».

«Туш кўрибман. Тушимда қалбини сотаётган ўша Шомон мен эмишман. Шайтон тиржайиб турармиш ва агар иккаламиз бир-биримиздаги энг азиз нарсаларни алмаштираксак иккаламиз ҳам муродга етамиз дермиш. Мен Шомон кийимида, юзим бўяб ташланган эмиш. Ғалати туш. Уйғонганимда терлаб кетган эдим. Бир-икки кун нимадир йўқотиб қўйганга ўхшаб юрдим. Нима у? Балким тушнинг нохуш таассуротидир».

«Энди аниқ сезаяпман. Отамда қандайдир илоҳий қудрат бор. Болалигимизда мен ҳамиша Отамга ўхшашни истардим, у пайти у кучли, навқирон, чўрткесар ва голиб эди. Фақат мен эмас, кейинчалик унинг барча шогирдлари отамга тақлид қилишларини англадим. У пайтлари отам фахр эди биз учун. Ахлоқ заиф одамларнинг ҳимоя қуроли. Кучли одамларга унинг кераги йўқ, улар ўзгартиш ва янгилианиш учун дунёга келганлар. Отам ҳеч қачон бизга баландпарвоз насиҳатлар қилмаган. Ҳозир бирдан хаёлимга келди, отам нега бир умр чўққисоқол қўйиб юрди экан? Эсимни танибманки, унинг соқоли иягида осилиб туради, ярашади, деб айтолмайману, бироқ соқол унга виқор бағишлайди».

«Худо ожизларнинг ҳимоячисидир. Инсон ожиз қолган паллада унга сирғинишни ёқтиради; қай томондан қараганда ҳам у ожизлик белгиси. Инсон ўзини тўла кашф қилма-

гани туфайли ҳам ожиздир. Худога ишониш инсонни ўз куч-қудратига ишонишдан маҳрум қилади. Ожизлик бошланган жойдан худо бошланади. Мен узоқ вақт иккиландим ва шуни кашф қилдимки, куч-қудрат худога эмас. Менга ҳали у бирон марта мадад қўлини чўзгани йўқ, ҳеч қурса мен унинг қудратини ҳис этганим йўқ. Аксинча, талабалик йилларимда инжиқ ва талабчан ўқитувчидан баҳо олиш учун ёки қўлим чизмага бормай қолганда вужудимни қўрқув қамраб, ожизлик пайдо бўлганда, болалигимда отамнинг шапалоғини емаслик учун китобни зўр бериб ёд олишга киришганимда, мақсадим йўлида тўсиқ пайдо бўлганда, одамлар эътиборидан қолишдан қўрққанимда, ҳар ишни негадир «Шайтон номи билан» деб бошлардим ва ҳамшиша кўзлаган мақсадимга эришардим. Бугун кўргазмам очилиши олдидан ҳам «Шайтон номи билан» деб пичирладим: суратларим нақ ғала-ғовур бўлиб кетди; кўргазмага келганлар бу кейинги барча даврнинг ноёб суратлари бўлишини эътироф этдилар».

«Отам ким ўзи? Менинг қонимда кимнинг қони оқаяпти? Нега уни кўрсам қалбим қувончу шодликларга тўлади? Нега у ўз отам, раҳнамомдай туюлади, нега уни кўрсам унга қул бўлгим келади, этакларини ўпгим, унга хуш ёқиш учун итдай ҳургим, ялтоқлангим келади? Нега уни кўрсам эгасини кўрган итдай ичимда бахтиёрлик, саодат уйғонади? Нега унга ўзимни бағишлагим, йўлларига поёндоз бўлгим келади? Ким ўзи менинг отам? Мени ким яратган?»

«У менга бугун сурат буюртма берди. «Менда қудрат ва буюклик бор, сенда қобилият. Иккаласини қўшиш керак», деди у. Мен рози бўлдим. Қудрат йўқ жойда қобилиятнинг кимга кераги бор?! Бу йўлда жонингни қурбон қилсанг арзийди. Ахир Иброҳим ҳам ўғлини қурбон қилмоқчи бўлганди».

Тақсир, у алмойи-алжойи ёзишмани шу ерда тўхтатаман. Буёғининг бизга қизиғи йўқ, худди пойдевори қулаган уйнинг ўзи ҳам қулаши аниқ бўлгани каби эътиборингизни ҳозиргина ҳикоя қилинган нарсага қаратаман. Мен ҳеч қачон соқол қўймаганман. Бу жумлаларни ўқиганда мени даҳшат қамраб олди: ўғлим қайси чўққисоқолни отам, дейпти? Асли улар менинг фарзандимми ёки чўққисоқол-

нинг? Шубҳа ва гумонлар мени кўмиб ташлади, шубҳа мевалари тагида беҳол ўтириб қолдим. Чўққисоқолни уйимдан ҳайдаб чиқариш бу меваларни ейишдан осонроқ эди: мен уни ҳайдаб чиқардим, бироқ у ўғилларимнинг қалбини ўғирлаб бўлганди. У ердан ҳайдаб чиқаришга энди мен ожиз эдим. Ўғилларим шон-шухрат, қудрат ва зўрликка ўз қалбларини алмаштириб бўлгандилар — ҳа, тақсир, қалбини сотган Шомон, энди англасам: ўғлимнинг ўзи экан. Бир куни бетоб ётган ва узоқ йиллар бирга ишлаган кекса ҳамкасбимни кўргани бордим. Биз узоқ гаплашиб ўтирдик. Унинг руҳи синиқ эди ва албатта, унга аталган ҳаёт шамлари пирпираб қолганини, яқин кунларда эсажак шабада бу шамларни буткул ўчириб кетишини ич-ичимдан сезиб турардим, лекин унга ўзимни ҳам, уни ҳам алдаб далда берардим. Уйда биздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ёшлик пайтларимизни, иш соҳасидаги баҳсу мунозараларимизни эслашдик. Бир пайт эшик қўнғироғи жиринглади. «Сут олиб келишди, чоғи, — деди ҳамкасбим. — Кексалик қурсин болага ўхшаб сутхўр бўлиб қолдим». У ўрнидан букилиб-эгилиб турди-да, эшикка йўналди. Мен парда орқасидан ҳамкасбим йиқилиб тушмасин деган хавотирда унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турардим. У эшик сургичини машаққат билан очди ва мен эшик олдида турган кенжа ўғлимни кўриб, ҳайрон қолдим. Аввалига хавотир олдим, нимадир юз бериб, ўғилларим мени излаб юришибдимикин, деб ўйладим. Бироқ менинг бу ерга келганимни ҳеч ким билмасди — уйимизда ҳукм сураётган ўлик мавсумдек совуқ сукунат ҳаммамизнинг ихтиёримизни ўзимизга берган, ўзбошимча бўлиб қолгандик. Ўғлим ҳамкасбимга нимадир берди, сўнг хиринглаб, ниманидир тушунтира бошлади. Салдан сўнг ҳамкасбим инқиллаб қайтиб кирди ва даҳлиздаёқ: «Бу ёшлар ҳеч тинмайди, китоб тарқатиб юришибди. Ҳар бир уйда бўлиши керак дейишади, яна ғирт текин», деб минғирлади. Мен унинг қўлидаги китобни кўриб титраб кетдим — бу ўша қора китоб эди. Нима қилишимни билмай қолдим, сўнг шошиб ўрнимдан турдим-да, ҳамкасбимни ҳайрон қолдириб, ташқарига отидим. Кўчада ўғлим ва чўққисоқол қўйган йигитлар туришар, ҳар бирининг қўлтигида бир қучоқ китоб бор эди. Мен шунда булар ҳаммаси уйма-уй юриб,

китоб тарқатиб юришганини сездим: бу мени яна ҳам хавотирга солиб қўйди, ахир мен бу китоб қандай китоб эканини билардим ва ўғилларим айнан шу китобни тарқатиб юришгани менга улуг гуноҳдай туюлиб кетди. Йигитлар менга эътибор беришмади ва нарироқдаги бино олдида яна турли уйларга тарқаб кетишди.

Оилани жамиятнинг бир бўлаги дейишади. Демак, менинг оилам бир жамият: мен ана шу жамият ахлоқи учун ҳамиша жавобгарман. Бир куни ўзимда жасорат топиб ўғилларимнинг уйдан чиқишини кўчада пойлаб турдим. Уларни кузатишим хаёлларида ҳам йўқ, гира-ширада қайгадир йўл олишди. Ўша куни ёзилиб ёмғир ёвар, тун зулмат қўйнига чўкканди. Ўғилларим жин кўчалар оралаб, қандайдир биноларни айланиб, узоқ юришди, сўнг қандайдир эски уйлар орасидаги тор кўчага киришди. Менга негадир бу кўчалар танишдай туюлар, лекин ёмғир остида, ўғилларим қорасини йўқотмаслик учун шошиб юрганимдан бунга эътибор бермасдим. Улар қоронғуда қулаган деворлари зўра кўзга ташланадиган андак ваҳмли хароба уй эшигидан кириб кетишганда ва пештахтаси чириб, қулаб тушган эшикни кўрганимда ниманидир эслагандай бўлдим, йўқ, йўқ, тақсир, аниқ эсладим, худди чақиндай хароба уй хотирамни ёритиб, ярақлатиб юборди. Фақат хотирамда эмас, бутун вужудимда момақалдироқ бўлди. Йўқ, мен аввалига ҳеч нарса тушунганим йўқ. Мен ўғилларимни бу вайроналик ичига кириб кетганини адашишган ёки бирон ҳожат юзасидан деб ўйлادим. Бироқ эшиқдан ичкари кириб, вайрона деворлари орасида ярим нураган ҳужрада ёқиб қўйилган хира шам ва уни кўргач, аъзои баданим титраб кетди. Ичкарига кириб мен худди болалигимга қайтгандай бўлдим; бу ерда қулаб тушган ёки ёмғир ювиб ўтган деворларни айтмаса, деярли ҳеч нарса ўзгармаганди. Во дариғ, бутун кўча ўзгарган, замонавийлашган, ҳовли эса худди ярим аср илгаригидек хароба ҳолда ётарди. Ўша эшик, ўша ром, ўша девор, фақат ҳовли яна вайрон бўлган, йиллар деворларни ялайвериб, бир ҳовуч тупроққа айлантириб қўйганди — мен китоб топиб олган ҳужранинг ҳам томи босиб қолган, фақат икки ён девори гўё харобаликнинг гурури каби қайсарлик билан қад кериб турарди. Мен ҳаммасини бир дақиқада англаб

етдим ва одамзот азалдан тавқи-лаънатга учраганига имон келтирдим: ҳа, тақсир, шундай, одам гуноҳдан қанчалик қочмасин, унга шунчалик ботиб бораверади, унинг тўрт томони ҳам гуноҳ, қай тарафга юрмасин гуноҳ, ҳатто энг олийжаноб иш қилаяпман, деган одамлар ҳам ўз фаолиятларини таҳлил қилиб кўрсалар фақат гуноҳ қилган бўлиб чиқадилар. Одамзотнинг ҳар қадами гуноҳ. Гуноҳ унинг тақдир, қисмати, ёздири — ундан қочиб ҳеч қайга боролмайди, унга бошқа йўл йўқ. Битта йўл, битта кўприк бор — у ҳам гуноҳ йўли, гуноҳ кўприги. Одамзот қанча кўпайса, гуноҳ қилувчилар ҳам шунча кўпаяди. Ўша мен китоб ўйирлаган ҳужрада чўққисоқол мағрур ва ролиб ўтирар, ўғилларим йиғлаб унга сажда қилишарди. Бу мени донг қолдирди. Нима қилишимни, қандай ҳаракат қилишимни, нима деб бақиримни билмасдим. Кўзларимга ишонмас, қўлларим, бутун вужудим қалтирарди. — Тўхта, — бақирдим мен ўзимни тутолмай, шалоббо кийимим билан ҳужрага отилиб кирдим. — Тўхтанглар, нима қилаяпсанлар, кимга сажда қилаяпсанлар?! Бу ким ўзи?

Ўша пайти мен ўзимни тамоман йўқотган эдим, балким телбалик даражасига етгандирман, ерда бош эгиб ўтирган ўғилларимни силкиб-силкиб кўтардим, уларни бир қадам нарига отиб юбордим, ўша дафъа менга куч қаердан пайдо бўлганини билмайман. Аммо ўғилларим менинг на силкишимга, на бақиримга эътибор беришди, улар ўша бир қадам нарида яна чўққисоқолга қараб бошларини эгиб олдилар, хира шамда мен уларнинг юзига, кўзига қараб қўрқиб кетдим, уларда қиёфа қолмаган, кўзлари ўлик, совуқ эди. Бирдан қаҳқаҳа эшитилди. Чўққисоқол ролиб ва сархуш куларди.

— Кимсан? — дедим хириллаб. — Уларни нима қилиб қўйдинг?

— Уларни мен эмас, сен шундай қилгансан, — деди у кибрли-қаҳрли товушда. — Уларни сен тарбиялагансан.

Унинг гапи жонимни тешиб ўтди. Юрагим музлаб қолгандай бўлди.

— Кимсан? — дедим мен ва шунда ундан қўрқаётганимни, вужудимни қўрқув эгаллаганини ҳис қилдим.

— Иблисман, — деди у ролибона тарзда совуққина қилиб.— Сен уларни менга тарбиялаб бердинг, мен эса уларга абадий тириклик, абадий ҳаракат ато этдим. Улар — менинг орзуларимни амалга оширувчилар!

Унинг бошқа гапини эшитмадим, худди бошимга калтак билан уришгандай, ҳолсизланиб йиқилиб тушдим ва йиқилган жойимдан ўғилларим олдига эмаклаб бордим: — Туринглар, — деб бақирдим уларга, — туринглар, сизларни унинг учун тарбиялаганим йўқ. Шунда, тақсир, катта ўғлим бир неча кун олдингидай совуқ оҳангда «Кетинг, бу ердан» — деди. У телбага ўхшаб қолганди: мен улар ақл-ҳушини йўқотганини сездим. Унинг бу гапи мени батамом ўлдирди. Мен ўғилларимни иблиснинг кўлидан қутқара олмаслигимга ишондим, ўзимнинг фожеамни кўрмаслик учун югуриб ташқарига чиқдим. Мен тор-мор этилган, янчилган эдим. Ҳа, тақсир, мен ўша кун, ўша лаҳза ўлган эдим. Уйга келиб хонани ичидан қулфладиму ўзимга-ўзим аза очдим. Мен тирик мурда, аянчли мурда эдим. Ўғилларимни бошқа суриштирмадим: хонага кириб олиб, ўлиқдай чўзилиб ётар, яратгандан ўзимга ўлим тилардим. Ўша кунлари минг бора ўлдим, минг бора қатл этилдим. Ҳаётим шами липиллаб қолган, барча нарса ёт, бегона, инқироздан дарак бўлиб туюлар, тикон устида ётгандай тўшақда — ўз умрим ва ўз инқирозим устида ағанаб ётардим.

Шу ҳолатда неча кун ётганимни билмайман. Назаримда йиллар оша тирик мурда каби чўзилиб ётгандай эдим. Хонамнинг ҳар бурчагидан иблиснинг ҳиди келарди. Иблис хонада мен билан бирга яшарди. У менинг вужудимга, кўксимга, шууримга жойлашиб олганди. Ўғилларим уйга алламаҳал қайтар, мен эшикнинг тарақлаб очилганини, кечга яқин эшикни тарақлаб ёпиб чиқиб кетишганини сезиб ётардим. Орадан анча вақт ўтгач, хаёлимга мудҳиш, бироқ менга бирдан-бир тўғри йўл бўлиб туюлган режа келди. Ошхонадаги узун ош пичоқни олиб ўтқирладим. Кечга яқин яна ўғилларим изидан тушдим. Тун илиқ, ой балқиб турар, у гўё менинг режамни билгандай йўлимни ўзининг шуъллари билан ёритиб борар, менга далда берарди. Вайронага етгач, кутиб турдим: ўғилларимнинг изидан кириб боришим хавфли эди. Иблис ҳушёр бўлиб қолган, деган хавотир

пайдо бўлганди. Ярим соатлардан сўнг ҳужрага мушукдай шарпасиз сассиз кириб бордим. О, тақсир, кўрган манзарам даҳшат эди ва мен худди умрим каби кечиккан эдим. Ўша пайти мен эҳтимол биринчи бор дунёга келганимдан, одам бўлиб яшаётганимдан пушаймон бўлгандирман. Иблиснинг оёғи тагида худди кўриқчи итдай икки ўғлим турарди — улар тошдай бўлиб чўзилиб ётишар, таналарида жон асари йўқ эди. У мени сезиб ўтирилди ва тиржайди.

— Мен уларга абадий тириклик ато этдим. Улар энди абадий мен билан, — деди.

Мен ўзимни ўғилларим устига отдим. Барча режаларимни унутган, бутун хаёлимни Иблис каломидан жодуланган ўғилларим эгаллаган эди. Бўғзимни алам, ғазаб куйдирарди.

— Бутун энг улуғ қурбонлик юз берди, — ҳайқирди Иблис, — бу кун абадул-абад унут бўлмайди. Мен бу пайтни узоқ кутдим. Балки фалақдан ҳайдалгандан бери кутгандирман. Сен менинг орзум эдинг, асли сен мен эдинг. Бутун умр мен учун яшадинг, менинг номимдан гапирдинг, менинг номимдан фарзаңларингни тарбия қилдинг. Мана, энди улуғ кун содир бўлди. Сен мени йўқ қилолмайсан, чунки мен сенинг ўзингман, яшаб бўлган умрингман.

У шундай деб мушт бўлиб тугилган бармоқларини ёзди. Бирдан олов пайдо бўлди-ю, у олов ичига кириб кетди, мен эса қаҳр-ғазаб аралаш унинг изидан пичоқ улоқтирдим, бироқ мўлжалга теккан тегмаганини билолмадим, қандайдир кучли зарба мени олов аралаш ташқарига улоқтирди, ҳатто қаерга келиб тушганимни ҳам билолмадим ва ҳушдан кетдим. Ҳушдан кетаётиб қандайдир бўшлиққа қулаб тушаётганимни сездим. Батамом ўзимдан кетганимда танам ва руҳим бўлак-бўлақларга ажралганини англадим. Беҳушлик, тақсирим, руҳнинг танани ташлаб кетишидир. Мен рўё ичида қолгандай эдим. Биз икки киши эдик: тана ва руҳ... Туш ва ҳуш бир хил қиёфага кирганди. Мен гоҳ учиб, гоҳ эмаклар юрар, гоҳ юз йиллардан бери шундай чўзилиб ётгандай эдим; гоҳида қандайдир ўпқонда жазирада сасий бошлаган танимга кўзим тушарди. Руҳим эса ҳавода балқиб, танам устида йиғлаб ўтирарди. Шу пайт бирдан иккита бўри пайдо бўлди ва тўғри ўпқонга тушиб,

танамни ғажий бошлади. Вужудимда оғриқ кўзғатди ва мен бу икки бўрини таниб қолдим: булар менинг ўғилларим эди. Улар бир пастда танамни еб битиришди, сўнг осмонга қараб увлай бошлашди; улар шафқатсиз, ёвуз эдилар. Мен уларнинг шундай бўлишини орзу қилгандим, улар менинг орзумнинг ҳосиласи эдилар ва улар мен истагандек бўрига айланишган, биринчи бўлиб мени ғажирдилар. Танамни еб битиришгач, тумшукларидаги қонни ялай-ялай яна янги қурбонлик излаб йўлга тушдилар. О, тақсир, ўз болаларинг ўз танангни ғажиб еб битиришганини кўриш оғир эди. Эҳтимол, дунё пайдо бўлгандан буён энг фожеали воқеа ҳам шу бўлса керак. Ўзимнинг орзум ўзимни еб битирганди. Тақсир, ана шу беҳушлик даврида мен ўзимнинг рўё дунёмни яна ҳам кўпроқ кашф қилдим. Танадан айрилган руҳим учиб юрар, у жуда безовта эди. Баъзан рўё аралаш учиб юрган руҳимни аниқ кўрардим. Шунда қўлимда ханжар пайдо бўлар, мен Иблис изига тушардим. Пастда вақт каби дарёлар оқиб ётар, қулоғимга ваҳший ҳайвонларнинг наъралари келарди. Сўнг бирдан ёмғир ёғаётган водийдан чиқиб қолдик. Ёмғир тинимсиз ёғар, атроф селу тўфонга ғарқ бўлаётганди. Қандайдир улкан кемага одамлар шошилиб-сурилиб чиқар, пастда эса минглаб одамнинг тўфонга ғарқ бўлган жасадлари ётарди. Мен кемага қараб учдим ва Иблисни шу ерда учратдим. Унинг бу ерда пайдо бўлиши менга шубҳали туюлди. Бир пайт кема қуйруғида бола кўтарган эркак ва аёл кўринди, улар кемага чиқишлари билан лангар кўтарилди, ғарқ бўлаётган олам пастда қолди. Тақсирим, бу бир бутун мўъжиза эди; кемага тушганларнинг юзида мусибат акс ётар, аммо кема фақат уларга мўлжалланганди. Кеманинг олд тарафида юзида нур балққан, аммо вайрон бўлган оламдан беҳад азоб чеккан киши ўтирарди. Мен ханжаримни тутганча Иблисга яқинлашдим ва унинг қўлидаги гўдакни кўриб тонг қотиб қолдим. У ҳозиргина кемага чиққан эркак ва аёлнинг ёнида турар, қўлида худди уларники каби, лекин кўзлари иблиснинг кўзларига ўхшаш гўдак бор эди. Аёл болани бир четта ўтирғизиб, уст-бошини сиқа бошлади. Афтидан, Иблис шуни кутиб турган эди, қўлидаги болани ҳозиргина аёл қўйган боланинг ёнига ўтирғизиб, аёлнинг боласини қоп-қора

қўйнига яширди. Уст-бошини сиқиб бўлган аёл Иблис қўйган болани олиб, эри изидан кема ичидаги ҳужралардан бирига кириб кетди. Иблис қўйнидаги болани пастга улоқтирар экан, хунук ва ғолибона қаҳқаҳа урди. Унинг қаҳқаҳаси булутлар орасига тушиб, у ерда унга жўр момақалдироқ бошланди. Момақалдироқ шунчалик кучли эдики, энди ёмғир эмас, осмондан қоп-қора сел қўйила бошлади. Атроф зулмат ичида қолди. Ҳаммаёқни қий-чув, нола-фарёд босиб кетди. Бу ҳақиқий қиёматнинг ўзи эди. Зулматда мен Иблиснинг қаёққа кетишини билмай қолдим. У изсиз ғойиб бўлган эди. Кемадаги барча ҳужралар ёпиб олинган, унинг тордай қўланкаси ва оҳу фарёддан ўзга ҳеч нарса на қулоққа, на кўзга ташланарди. Ёмғирда ивиб кетганимдан мен ҳам бошим оғган тарафга уча бошладим. Салдан сўнг кимдир юзимга ҳўл латта босганини сездим. Ҳушим ўзимга келди ва руҳим мени олиб учиб юрган бўшлиқдан изимга қайтдим. Лекин яна қанча ётганимни билмайман, тушимга ўрилларим бошида қаҳқаҳа уриб турган иблис кирди. Мен ханжар билан унга ташландим, у қочди, яна унинг изидан тушдим. Руҳим мени яна ўша бўшлиққа тортиб кетганди. Бирдан қандайдир саройда пайдо бўлдим. Бу улкан, мухташам сарой эди. Одамлар у ёқдан-бу ёққа югурар, мен эса худди капалақдай учиб юрардим. Шунда мени ҳеч ким кўрмаётганини сезиб қолдим. Ҳеч ким мен билан иши йўқ, менга эътибор беришмас, қандайдир ҳис мени ичкаридаги хос ҳужраларга чорлар, руҳим мени ўша ёққа олиб қочиб кетарди.

— Ҳозир валиаҳдни кўришга жаҳонгирнинг ўзи ташриф буюради, — деди ҳужра эшигидаги посбон ичкаридаги аёлга. Аёл шошиб қолди ва ёнидаги ёш қизчаларга бақариб кўрсатма бера бошлади. Посбон турган эшиқдан учиб, ичкарига кирдим. Бу ерда катта бешик турар, унда оппоқ матога ўраб ташланган гўдак ухлаб ётарди. Бу ерда мен излаб келган нарса йўқ эди, болани кўриб, мен нимага бу ерга келганимни ҳам унутдим. Аммо юрагим гаш эди. Нимадир мени безовта қилар, ҳужрадан чиқиб кетишга йўл қуймасди. Қизлар шошиб эшигу деразаларни, боланинг атрофини тартибга келтира бошлашди. Кимдир поёндоз тўшар, кимдир пардаларни тўғриларди. Бир дақиқа, худди кемадаги-

дек, умумий эътиборсизлик бошланди ва боланинг ёнида тўсатдан Иблис пайдо бўлди: у бояги эшик ёнида турган посбон кийимини кийиб олганди, бешиқда ётган боланинг ўрнига бошқа бир гўдакни қўйиб, яна билдирмай эшиқдан чиқиб кетди. Шу пайт эшиқдан шоҳ кўринди. Ёнида худди эртақларагидек гўзал аёл бор эди. Аёл тўғри бешик бошига келиб, болани қўлига олди. Шоҳ эса боланинг бошини қўлини босиб, нимадир деди. Аёл жилмайиб қўйди. «Бу менинг меросхўрим», — хитоб қилди шоҳ боланинг бошини силаб, сўнг аёл болани эмиза бошлади, шоҳ эса ютоқиб эмаётган болага фахр ва гурур билан боқиб турар, мен эса: «Бу шайтоннинг боласи, бу валиаҳд эмас» деб бақирар, менинг гапимни ҳеч ким эшитмасди. Мен бақириб-бақириб чарчагач, бу ерда қолишим бефойдалигини сездим ва яна Иблис изидан учиб кетдим. Бир оз ўтгач, мен ўзимни ўша китоб топиб келган хароба ҳовлида кўрдим. Иблис шу ерда эди: у худди болалигимда кўргандек кўзларини юмганча қироат қилиб ўтирарди. Мен аста-секин унга яқинлашдим ва ханжарни унинг қоқ кўксига санчдим. Аммо қонга беланиб ётган Иблисга қараб, бақириб юбораёзим: у ерда кўксига ханжар санчилган ўғилларим ётарди.

Ҳушимга келганимда олдимда қизим ўтирар ва мен ўз уйимда эдим. Кейинчалик қизим гапириб берди: мени вайрона деворлар орасидан топишган, ҳушимга келавермагач, маҳалла-қўй бирлашиб ўғилларимни ахтаришган, уларни ҳеч қаердан топишолмаган, мени текшириб кўрган табиблар мия зўриққан, бош ниманингдир таъсирида қуйиб, бирорта соч қолмаган, деган хулосага келишган. Қизимнинг айтишича, ўн беш кундан кейин ҳушимга келибман. Тақсир, шундан кейин қайтиб ўрнимдан туришни истамадим, худди беҳуш каби, худди ўлик каби чўзилиб ётавердим, ойлар ўтди, табиблар менинг тузалишимдан умидларини узишди, улар келганда беҳуш каби, ҳеч нарсани эшитмаганга солиб ётар, гапларига жавоб қайтармасдим. Мен бу дунё билан муносабат қилишни истамадим, бу дунё мен билан ярашиқ, дўстлик битимини тузолмаган, мени чиқиндига чиқариб қўйган эди. Мен чиқинди, ҳеч кимга кераксиз одамга айлангандим. Ўғилларимни эслагим келмас, тириклар орасидан тинмай излаб юрганларга ҳам ҳеч нарса дея олмасдим? Нима ҳам дердим,

тақсирим? Мен тарбияладим, вояга етказдим, Иблис хизматига олди, улар ҳам Иблисга айланди, дермидим? Мен Иблисга мулозимлар, иблисчалар тайёрлаб берувчи одамман, бутун умрим шунга сарф бўлган, бутун умр иблисчалар тайёрлаш учун хизмат қилганман, дермидим? Мен беҳуш каби чўзилиб ётишни маъқул кўрдим. Тақсир, парвардигор таъқиқлаган нарсалар бизни ўзига тортаверади, у нафратлан, деган нарсаларни севиб қолаверамиз. Хўш, айтингчи, чархи дуннинг қайси бурчагида ёлгон йўқ, қайси бурчагида жаҳолат, нодонлик, хиёнат, тубанлик йўқ? Бу ғафлатдаги оломон қачон уйғонади? Сиз уни уйғотишга уриниб кўринг-чи, қанча алданса, қанча хўрланса, қанча топталса, хўрлик ва ҳақорат томон шунчалик яқинлашаверади, унинг оғушига қайта-қайта кириверади, у хўрликдан, ҳақоратдан, зулмдан, жаҳолатдан лаззат олиб яшайди. Кимнинг қўли қон — у адолат пешвоси, ким ёлгон ва алдов пири — у ростгўйлик тимсоли, ким жаҳолатпараст — у донолик рамзи, ким зулмкор ва хўрловчи — у раҳм-шафқат кўзгуси. Дунёга боқинг. Ёки бошқачами? Ёки мен бадбинманми? Менга бадбинлигимни инкор этадиган бирон намуна келтиринг-чи, тополмайсиз ҳам. Ростдан ҳам, тақсир, эзгулик ниҳоятда жўн, ёвузликда ижодкорлик, кўтаринкилик бор. Яхшилик ва эзгулик минг-минг йиллардан бери бир хил тушунилади, у инсон хаёлига, тафаккурига ҳеч бир янги маънолар беролмайди. Ёвузлик ижодий, у ҳар бир амалга оширувчи томонидан кашф этилади. Мен беҳуш ётган пайтимда эзгулик ва ёвузликни фарқлай олмай ётардим. Шу лаҳзаларда эзгуликнинг нақ чегарасини аниқлашим, Иблис олдидаги ожизлигимдан сабоқ чиқаришим, ҳеч қурса қолган умримда рофиллик тўрини ёриб ташлагим келарди. Менинг бирдан ибодат қилгим, тазарру қилгим келиб қолди — шу ниятда мачитта бордим. Бироқ у ердан руҳим синиқ бўлиб қайтди. Назаримда, менинг ичкаримда қандайдир саркашлик бор эди. Балким, бу Иблиснинг олдидаги қўрқув туфайлидир, ибодатим ўзимга сохта, ясама туюлди. Уйга қайтдим у ўзимнинг бир умр гумроҳ, Иблис эътироф этгандек, унинг хизматкори бўлиб қолганимни, ундан қутулиш оғирлигини англадим, англадим у Иблисга мана шу фаолиятсизлигим билан қарши курашмоқчидек, ўлик каби чўзилиб олдим. Бу ҳам ўзимча Иблисга қарши онгсиз исёним эди. Бу

исёним қанча давом этишини билмадим: қулаган деворнинг ҳеч кимга кераги йўқдай, менинг ҳам ҳеч кимга керагим йўқ эди. Таниш-билишлар, дўсту ёрлардан аллақачон ўғилларим туфайли узилиб бўлгандим — жуда оқибатлилари эса икки-уч келиб, мени мурдадай на гапга, на имога жавоб қилмай ётишимни кўргач, бошқа келмай қўя қолишди, афтидан, менинг ярамни янгилаб, ўлганнинг устига тепган бўлмасин, деб ўйлашди. Ёлғизликда одам виждон билан, ўтган кунлар ва хотиралар билан юзма-юз келади; айниқса, қабристон сукунати чўккан уйимда тунлари виждон ҳайқириғи баралла эшитилади — у худди тун бағрини ёритиб юборган ҳилолдай бугун умримни, қилмишу қидирмишимни ёритиб юборарди. Ҳа, тақсир, уйим бахт ва инсон умри ҳамда эътиқоди кўмилган қабристон эди — мен унга ўғилларим билан бирга ҳали охирига етмай туриб, ўз ҳаётимни ҳам кўмган эдим. Фақат у ёлғиз ҳамдамимга айланиб қолди. Унинг уйимни қандай топгани мени сира ажаблантиргани йўқ, аксинча, ёпиқ эшиқдан қизимга билдирмай, яна ярим тунда тўсатдан ёнимда пайдо бўлиши мени ҳайратга солди: назаримда у уйга шарпасиз-сассиз кириб келганди — на деразадан, на эшиқдан кирганини билолмай қолдим. Унинг юзига деразадан ой нури тушиб турарди.

— Энди гаплашсак бўлади, — деди у менинг нақ пешонамга эгилиб. — Сен қурбон қилинган одамсан.

— Кимсиз ўзи, — дедим зўрға. Ичимда бу ҳам анови чўққисоқолнинг биттаси бўлмаса эди, деган жуда шилимшиқ хавотир пайдо бўлди.

— Мен Одам Атоман, биринчи одамман.

Дастлаб у мени масхара қилаяпти, деб ўйладим. Бироқ у ҳар кеча — ой деразамдан мўралаган пайтда пайдо бўлар, қандай қилиб Иблис йўриғига тушгани, таъқиқланган дарахтдан мева узгани, Иблис билан бўлган жангу жадаллари ҳақида бир хил оҳангда — ўша хиёбондагидек маънос ҳикоя қилар, бу ҳикояда пушаймонлик ҳам, афсус ҳам, надомат ҳам, ўша таъқиқни бузганидан, бузолганидан фахр ҳам қоришиқ эди.

У менинг ҳаётимни бошдан оёқ ҳикоя қилиб берди — менинг Иблис билан бир умр бирга яшаганим, унга сизиниб ўтганим, ўғилларим, китоб, фожеам — ҳаммаси маълум эди.

— Бу ҳали хотима эмас, — деди у ўғилларимнинг Иблис

учун ўзларини қурбон қилишганига ишора қилиб. — Ҳали бу инсониятнинг хотимаси эмас. Ўша таъқиқ меваси Иблиснинг уруғи эмасмикин. Уни еб, одамзот насли ичига уни экиб қўймадикмикан, деган шубҳа мени қийнайди. Одамзот қалбини тозаллаган сайин ифлосланиб бораяпти. Хотимага яқин кунларда дуч келасиз. Бу менинг ва насл зурриёдим пешонасидаги ёздиқ. Уни энди Инсоният ўчиришга ожиз. Пешонамизга менинг тамғам — тавқи лаънат тамғаси босилган.

Шу охири учрашувдан сўнг у келмай қўйди. Балки у ўз наслининг қабоҳат дунёсига парқ бўлаётганини, ўша жаннатнинг фараҳбахш тонгида ўзи эккан уруғнинг қанчалик урчиб, кўпаяётганини ортиқ кўргиси келмай қолгандир? Унинг ташрифи менинг ёлғиз хатоимни ойдинлаштирган бўлса-да, изҳори дили, у келтирган ҳақиқат мени ҳаётдан бутунлай совутиб қўйди. Мен энди хотимани кутиб яшардим: хотимадан сўнг ҳаётим шами сўнишини, бу орқиқ ва қийноқлардан абадий фориг бўлишимни бир ички ҳиссиёт билан сезардим.

Шундай кунларнинг бирида мен қизимнинг ҳомиладор эканлигини билиб қолдим. Аввалига ой-куни яқин эканлигини билдирувчи аломатларга эътибор бермагандим, аммо унинг ҳомиласи кўз ўнгимда ўзининг мавжуд эканлигини исботлагандек ҳафта сайин унинг танасини ишғол қила бошлагач, бунга эътибор бермасликнинг сира иложи бўлмай қолди. Қизим қорнида бир қоп тупроқ кўтариб юргандек хунук, инжиқ бўлиб қолди. У менинг бошимга келиб, менга мўлтираб ўтирар, соатлаб миқ этмас, нимадандир қўрқар, чўчир, хавотирланарди. Ана шунда мен унинг ҳомиладор эканини билиб қолдим ва биринчи марта қизимдан қўполқўрс қилиб, ҳаромбаччанинг отаси ким эканлигини сўрадим. Бошқача муомалага ярамасдим, товушим хириллаб, ёвуз оҳангда чиқди, фақат қизини сўйишга тайёрланаётган отагина шундай савол бериши мумкин. Қизим буни сезди ва ўзини орқага олиб, бироз қўрқув аралаш ишора қилди. Во дариғ, унга шу дафъа фақат эркалик эмас, гуноҳ ҳам ярашишини англаб қолдим. Тақсир, юрагимдаги қизим ўтирган муҳаббат тахти чил-чил синиш арафасида болаларимнинг бу дунёга қадам қўйган кундан бошлаб гуноҳга юз

тутганини ва гуноҳлари билан мен юксак хаёллар огушида қурмоқчи бўлган дунёни тўлдиришганини англадим. Бу қандай жонзотки, гуноҳ шу даражада ярашади, шу даражада уни шарафлайди. Одамдан бошқа гуноҳ шарафловчи жонзот борми? Қизим гуноҳ қилганини мендан яшириш учун эмас, ошкор қилиш учун йиғлаётган эди. Қизимнинг кўзлари кўрқувга, ожизликка, умидсизликка тўла эди, бу кўзларда, тақсирим, улкан харобалик кўрдим, бу харобалик ҳовли эмас, кўча эмас, қишлоғу шаҳар эмас, улардан ҳам улкан, нақ дунё билан тенглашадиган харобалик эди, бу харобалиқда айқириб ваҳм еллари кезиб юрарди, бу унинг ўша ҳовлидаги чўққисоқолнинг кўзлари эди ва мен унинг нафрат ва сурлик қотиб қолган қорачиқларида ўша болалигим кўчасида қолиб кетган ўша харобани кўрдим ва даҳшат мени худди нимталаб ташлади (Тақсирим, нега хароба сўзини кўп ишлатаётганимга ҳайрон бўлманг, бу ерда қайтариқ йўқ, аксинча, қалбимнинг ифодаси, тасвири, аҳволу руҳиямнинг, бутун одамзотнинг қиёфаси бор бу сўзда).

— У бошимни айлантириб олди, — деб қизим йиғлаб юборди. Ҳозир унинг қайсарлигидан асар ҳам қолмаган, ожиз аёлга айланганди, — у анави китоб меники дейди, сен дунёдаги ягона ва бахтли аёл бўласан, деди.

— Нима қилиб қўйдинг, — дедим қизимга унинг бошини силар эканман ва мен ҳам иблис олдида ожизу нотавонлигимдан йиғлаб юбордим.

— Нима бўлса ҳам бола туғишим, унинг зурриёдини яратишим керак экан, — қизим кўрқув аралаш пичирлай бошлади.

Бирдан мени ваҳима босди.

— У ҳозир ҳам келиб турадимми? — сўрадим ва ич-ичимда «йўқ» деган жавоб эшитишни истаб.

— Ҳа, — деди қизим ваҳмли шивирлаб. — Мен ундан кўрқаман. Сиз ухлашингиз билан у пайдо бўлади. Менга китобини ўқиб беради ва сен дунёдаги менинг ишқим тушган ягона аёлсан, дейди.

Мени титроқ босди. Кўз олдим қоронғулашди: қайтиб ўзимни тўшакка ташладим. Қизим бошимда йиғлаб ўтирар: унинг гўзал чеҳраси бирдан қорайиб қолганди. О, тақсирим; менинг умрим шу бир сония ичида харобаликка ай-

ланганди: унда тик турган бирон иморат, бир девор қолмади — у айни ўша чўққисоқол яшайдиган ҳовли тусига кирганди: одамнинг қалбидаги иморати хароба бўлса; унинг ўлиқдан фарқи қолмайди; унинг ҳаёти қулаган девордан бошқа нарса эмас. Мен қизимнинг қорнида дажжол яшаётган ва ўсаётгандек титраб кетдим. Шундан сўнг ҳаётим тикан ичра ялангоёқ юрган одамдек кечди. Мендан ҳамма нарса тортиб олинганди — ҳатто мен яшаб келаётган сўнгги бошпанам — орзуларим ҳам. Мен энди ҳеч кимга айланган, ҳеч ким эмасдим. Мендан бу дунёда ҳеч нарса қолмади, худди бир томчи сув жазираси чиқиб ётган тавқи-лаънатта дўнган дунёга изсиз ва сассиз сингиб кетгандек. Ўнгим ҳам, тушим ҳам ваҳимага айланган, хаёлимга нуқул ваҳший ва ёвуз қиёфали афсунгар чўққисоқол пайдо бўлар ва мени тинмай масхара қилар, уни ўйлаганимда нафсониятим, инсонийлик шаъним беҳад ҳақоратланарди. Тасаввур қилинг, бир рассом умр бўйи кечани кеча, кундузни кундуз демай умрининг мазмуни бўладиган сурат чизишга киришсаю, бутун ҳаёти сарф қилиб умрининг охирги дақиқаларида ўзиникини эмас, бошқа бир кимсанинг суратини чизиб қўйганини англаб қанчалар мудҳиш ҳолатта тушса, менинг ҳаётимга ҳам шундай якун ясалмоқда эди.

Мен топиб олган китоб Иблис китоби эди. Иблис умрини менинг умрим орқали тиклаган эди, ўз умримни, болаларимни Шайтон суҳуфлари билан тарбия қилган эдим: Менинг умрим шайтоннинг умрига айланган эди. Шайтон китоб тимсолида ҳаётимга кириб келган ва барча нарсани ўзиники қилиб олганди. Менинг сўзларим, ваъзаларим шайтоннинг сўзлари, маърузалари эди ва у менинг қиёфамга кириб, хотинимни эркалаган, тунлари сочини силаган ва ўз зурриёдини кўпайтирган эди — мен ўшанда бекорга бу болалар меники бўлмаса керак, деган шубҳага бормагандим. Болаларим Иблис болалари эди. Шайтон мен орқали ўзини яратди. Ҳа, ҳа, ким энди мендай яшаса, шайтон ўша орқали ўзини яратаверади. Кеча тўшақда чўзилиб ётарканман, ўзимнинг қисматим, китобдаги ҳар бир сўзу оятлар бир-бир кўз олдидан ўтди ва шу пайт, ҳа, ҳа, тақсирим, шу пайт нега болаларим унга ўхшашини ва ўзимнинг ҳаётим сароб бўлиб чиққанини, нега дунё бунчалар сароб ва жа-

ҳолатдан иборат эканлигини, нега одамзотни ўзгартиб бўлмаётганини, нега унинг қалби фаҳш ва рофиллик тўшагига айланганини тушуниб етгандай бўлдим. Умрим юки шунчалик оғир эдики, менинг бор-йўқ кучим эртага турилажак шайтоннинг онасини — ўз пушти камаримдан бўлган қизимни бўғизлашга зўра етди. Мен қизимнинг Дажжол туришини истамадим. Менда фақат шу имкон қолган эди.

Шундай, тақсирим, мен қизимни бўғиб келдим. Мен ҳам тавқи лаънатга йўлиққан аждодларимнинг йўлини давом эттирдим. Тақсирим, мен сизга бир нарсани айтиб қўяй: бу гапни дунёни ўзгартиришни истаган, охир-оқибатда несту забун бўлган кичик бир одамнинг катта хулосалари, деб қабул қилинг.

Асбоб бузилса, уни яратган устага олиб бориб тузатамиз. Одамзотнинг ҳам бузилган қалбини уни яратган устанига тузата олади. Ким усталикка даъвогар бўлса, ким уни мен тузатаман деса, уни фақат яна ҳам кўпроқ вайрон қилишга олиб келади. Ҳар ким ўзи яратган нарсага усталик қилгани маъқул.

Бу менинг охирги гапим. Энди хайрлашамиз. Кун исий бошлади. Жасад совумасдан хабар беришим керак.

Ҳозир хиёбон четига бораман, мени қора китоб кўчаларидан олиб ўтган ёлгон ва хиёнатга, шон-шавкатга интиқ ўтган қалбимнинг шоҳсупасига чиқиб, худди ярадор айиқ нажот излаб сўнгги бор ҳайқиргани ва улур жангу жадалдан сўнг эзгулик ва ёвузликнинг, ўлим ва ҳаётнинг моҳияти қолмаган маҳшар кунида вайрон бўлган замоннинг харобалари устида, ҳам бу харобалиқдан хушнудлик, ҳам янги, тозарган, форигланган янги мавжудот яратиш шавқи билан тўлган улур ва зафарли овоз каби мен ҳам нафс яралари бўғаетган танамни, дўзах тўзони билан тўлган қалбларни ва Иблис билан бир тўшақда ухлаб ётган ушбу дунёни ларзага солиб, масту мустар ҳайқираман: майли, менинг бу ҳайқиригим дунёнинг адашган сўнгги ҳайқириги бўлиб қолсин.

ТАМОМ

ТОБУТ

Номаълум сабабларга кўра ўлим кўпайган чекка музофотдаги олис шаҳарга кетаётган текширув гуруҳига нега айнан мени кўшиб кўйишди, меъморчиликнинг ўлатга қандай алоқаси бор (бизга ҳали сири аниқланмаган ўлат деб тушунтиришди), тўғриси, ҳозиргача ақлим етмайди. Ваҳоланки, меъморчиликда ҳам шунчаки ҳаваскор даражасида эдим, бу соҳада ишлай бошлаганимга уч йилдан ошган бўлса-да, ҳали биронта лойиҳамни қабул қилишмаганди, кун узоғи ишимизга ҳеч бир боғлиқ бўлмаган чизмалар билан машғул бўлардик: биз чизаётган лойиҳаларнинг ҳеч кимга кераги йўқлигини ўзимиз ҳам билар, бироқ бошлиқлар тегирмонида айланиб, тушиб келадиган ва тез муддат ичида бажаришимиз зарурлиги таъкидланган, бир чеккада пора-пора қилинган яловдай илова турган қорозларни измаиз қабул қилаверар, талабалик йилларимнинг орзуси бўлган шаҳарга кўрк ва улурворлик бағишлайдиган жимжимадор ва серҳашам бинонинг лойиҳасини мен фақат хаёлдагина чизиб юардим. Аввалига гуруҳга тасодифан кўшишяпти, бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор, деб ўйладим, ижрокўмда ўлим сабаблари ҳар томонлама ўрганишга муҳтож, хусусан, биноларнинг жуғрофий жойлашишидан, обҳавога чидамлилигигача яхшилаб текшириб кўриш зарурлигини айтишганда ҳам мен бу ерда бизнинг соҳага боғлиқ бирон нарсани кўрмагандим. «Тажрибали меъморлардан жўнатиш» деган таклифга, хўжакўрсинга мени жўнатишаётганини сезиб турардим. Буйруқни тутқазилгандан сўнг ноилож жўнашга мажбур бўлдим.

— Шаҳар қурилганига унчалик кўп бўлгани йўқ. Унинг ўрнида олдин ёввойи саҳро бор эди, биз уни бўйсундирдик. Ва бошқа шаҳарлар билан рақобат қила оладиган гўзал макон қурдик. Матбуотда ўқиган бўлсаларингиз керак, биз ҳақимизда роса ёзишди, — деди бизни кутиб олган шаҳар

бошлиғи. — Одамларимиз тўқ ва фаровон яшаётгани; ҳатто сайёҳлар хориждан атайлаб биноларимизни томоша қилиш учун келишарди. Уларни ҳам шаҳримиз лол қолдирганига шубҳам йўқ. Ҳамма бало беш ойча бурун бошланди. Одамлар ишлаб турган ёки ухлаб ётган жойларида, баъзан суҳбатлашиб туриб тўсатдан жон таслим қилишяпти. Аввалига биз булар ҳаммаси шунчаки тасодифий деб ўйлагандик. Бироқ ўлим тобора кўпаявергач, ташвишга тушиб қолдик. Махсус эмладик, воқеанинг тагига етиш учун барча касалхоналаримизни назорат остига олдик, бир неча марта уйларни ёшпасига кўриқдан ўтказдик, аммо натижа бўлмади — ўлим тўхтамади. Аксинча, уйлар аста-секин бўшаб қолаяпти. Одамларни ваҳимага туширмаслик учун бўшаган уйларга янги одамларни кўчириб олиб келдик, барибир фойдаси бўлмади. Ўлим янги кўчиб келганларни ҳам аямаяпти. Марказдан ҳам, музофотдан ҳам маслаҳатчилар чақириб бир неча марта тиббиёт кенгашлари ўтказдик. Бироқ улар ҳам елка қисидан нарига ўтишмади. Ҳозир ўлим деярли ҳар бир бинода ўзининг асоратини қолдирган. Ўзимизнинг врачлар ҳеч қандай хулосага келишгани йўқ, улар юқумли касаллиқдан дарак берадиган бирон аломат топилмади. Бутун умид ҳозирча сизлардан...

— Бундай ҳодиса фарангларда ҳам бир пайтлар бўлган, — деди гуруҳ раҳбари қилиб жўнатилган профессор шаҳар бошлиғининг тушунтиришидан энсаси қотгандек, — ҳамма бало тиббиётимизни саводсиз ва қобилиятсиз одамлар босиб кетганида. Бошқа сабаб йўқ...

— Марказдан келганлар ҳам «Бундайини биринчи учратишимиз», деб ҳайрон бўлганча қайтиб кетишяпти, — унинг гапининг охиригача эшитмай, ўз қўл остидаги ҳакимларнинг шаънини ҳимоя қилди шаҳар бошлиғи. У бизга ўхшаш текшириш гуруҳларини кўравериб, тоза пишиб кетган эди, чоғи, ўзини жуда эркин тутар ва эркин гаплашарди, шунингдек, профессорга ўхшаш димори баланд олимларни ҳам кўп кўрган, гашиарида хуфёна осилган қилич каби «жўжани кузда санайсиз», деган писанда бор эди. — Масалага чуқурроқ қараш зарур.

Профессор индамай бошини туйнукка бурди — у ердан пастда ястаниб ётган қип-қизил саҳро кўринарди ва биз

бир пайтлар қуш учиб ўтолмас саҳро устидан қушдай учиб ўтаётганимизни сезиб турардик: профессор бошлиқнинг гапларини шунчаки ваҳима деб ўйлаётгани ва уни эътиборсизлик билан тинглаётгани кўзларидан кўриниб турарди. Одатда бутун умри илми-урфон билан ўтган одамлар амалдорлар билан бурнини жийриб гаплашишади, хусусан, чекка музофотдагилар билан. Шундан сўнг бошлиқ жим кетди. У жуда ораста кийинган эди. Мен унинг кийим-кечаги-ю аъзо-ю баданидан нафасни бўғиб қўядиган ачимсиқ ҳид анқиётганини йўлнинг ярмини босиб ўтганимиздан сўнг сездим, фаҳмимча, бу ҳид гўё ичида кимдир ўлиб қолгандай унинг ичак-чаваридан чиқаётгандай эди: гапирганда орзидан гуп этиб атрофга кишини лоҳас қилувчи ҳид тарқаларди. Ҳидни профессор ҳам сезган бўлса керак, бирикки марта бошлиқнинг қонсиз юзини ва киррадор ёқали уст-бошини жиркангандек кўздан кечирди.

Биз тушган вертолёт шаҳар чеккасига бориб қўнди: бизни ҳар эҳтимолга қарши эмлаш зарур эди. Шаҳар четига тикилган тиббиёт чодирларига бир-бир кириб чиққач, нарироқда дарвозаси кўриниб турган шаҳарга қараб йўл олдик.

Шаҳарга яқинлашганда улкан махлуқнинг катта қанотига ўхшайдиган дарвоза бошлиқ мақтаганчалик маҳобатли эканини кўрдик; унинг олдида биз кичкина чумолига ўхшаб қолгандик ва шаҳар шу кўринишида ростдан ҳам учишга чорланаётган махлуққа ўхшарди. Дарвоза олдида турган соқчилар бошлиқни кўриб роз қотишди. У ерда бизни бошлиқ назорат бошлиғи ва тиббиёт мудирини деб таништирган икки киши кутиб турарди; иккаласи ҳам бошлиққа тақлид қилиб, соқол қўйишган ва иккаласи ҳам тепакал эди.

— Хайрият етиб келдиларингиз, — деди назорат бошлиғи биз билан кўришар экан. — Бу фалокат бизни адои тамом қилди. — Шундай дея у пилдираб олдинга тушди. Мен унинг қисик кўзларида лим тўла қадаҳ каби таҳлика ва ваҳм тўлиб турганини кўрдим. Балким ҳар қадамда пайдо бўлаётган ўлим уни шу ҳолатга солгандир. Тиббиёт мудирининг кўзларида кўпроқ қувлик ҳукмрон бўлса-да, қорачиқлари ичида худди шундай таҳлика тўкилиб ётганини сезиш мумкин эди. Девор баланд бўлса ҳам тўзон шаҳар

кўчаларигача бостириб кирган, бинолар қанчалар мухта-
шам бўлмасин, шаҳар файзсиз ва ҳатто андак хароба тус
олгандек кўринди менга, эҳтимол, одамларнинг юзларида
тўниб қолган умидсизликни кўриб, бизда шундай ҳис пайдо
бўлгандир? Ҳаммасидан ҳам шаҳарга киришимиз билан
диморғимизга худди бошлиқнинг нафасидан анқиган ҳидга
ўхшаш уфунот урилгани бизни бироз шошириб қўйди:
«Чиркинлик, хазонрезгилик ва бадан ҳиди қоришиб кетган
шаҳарда уфунат худди бу манзилга ташриф буюрганлар-
нинг бурнини куйдириб ташлаш учун атайлаб тарқатила-
ётгандай эди: фақат лаҳаддагина шундай ҳид анқиши мум-
кин деб ўйладим мен. Эҳтимол, ўликлар кўпайгани сайин
шаҳар шу туришича очиқ лаҳадга айлангандир?! Сабабини
сўраганимда шаҳар бошлиғи елка қисди.

— Ҳайронмиз, — деди у, — бирон жойда ўлик қолганми
деб бутун шаҳарни қадамма-қадам текшириб чиқдик, ҳеч
нарса тополмадик. Энди эса кўникиб кетдик.

Ҳақиқатан ҳам шаҳарда бу ҳид бирон одамни ажаблан-
тирмаётган эди. Балким, ўлатни худди мана шу уфунотдан
излаш керақдир?!

— Э, йўқ, — деди шаҳар бошлиғи гапимни эшитиб бош
чайқаркан, — ҳид шаҳар қурилгандан бери бор. Ўлим эса
беш ой олдин пайдо бўлди.

Унинг гапи мени яна кўпроқ ҳайратга солди. Балким
тавқи лаънатга йўлиққан одамзотга тангри дўзах қандай
бўлишини мана шу шаҳар орқали бир кўрсатиб қўймоқчи
бўлгандир? Ростдан ҳам шаҳар жазирама ва қум тўзони
остида қолган серҳашам дўзах остонасига ўхшарди — бир
вақтлар гуриллаб кўкарган дарахтлар ҳам қуёш фаввораси
остида ҳаёт учун кураша-кураша сўлгандилар. Биз дарво-
задан то маъмурий бинога боргунча ҳавоси сўриб олинган
лаҳмни кезиб чиққандай ўпкамиз шишиб, ҳолдан тойиб қол-
дик.

— Шаҳарда яна икки кун турсак бўрилиб ўлишимиз
аниққа ўхшайди, — деди биз билан келган кимёгар томо-
гини қириб йўталар экан.

Профессор дам олмай ўликхонага кетди, унга кимёгар
ҳам эргашди. Тушдан сўнг мен назорат бошлиғи ҳамроҳ-
лигида (шаҳар бошлиғи уни менинг адашиб кетмаслигим

учун қўшиб қўйганди), гарчи ўлатни касбимга алоқаси йўқ ҳисобласам ҳам, ўлим оғушига олган, тўзиб ётган биноларни шунчаки номига кўриб қўйиш учун айланишга чиқдик:

— Сизга ҳеч бир ёрдам беролмаймиз, — деди шаҳар бошлиғи узрхоҳлик билан елкасини қисар экан. — Шаҳримизнинг бош меъмори касал бўлиб қолган, ўрнига бирон тузук одам чиқмаяпти. Энди фақат кўз билан кузатишга мажбурсиз.

Мен унинг хижолат чекмаслигини ва шаҳар лойиҳасини кўриш учун умуман зарурат йўқлигини билдирдим.

Шундай деб эрталаб бир неча одамнинг ўлиги чиққан, бир-бирига қуйиб қўйгандай ўхшаш яқин орадаги кўп қаватли иморатларга йўл олдим. Бир қарашда уйлар роят дид билан қурилгандек кўринар, бошқа томондан эса худди улкан-улкан қоялар оёғингиз остига тўсатдан қўпорилиб туша бошлагандек уларга қараган сайин ичингизда нимадир қулаб кетаётганини сезардингиз. Ним қоронғу зиналарда шаҳар кўчаларида кезиб юрган уфунот яна ҳам бадбўйлашган эди, балким бу ерда ҳаво ўтириб қолгани учун шундайдир? Зинадан чиққунча нафасим тикилиб димоғим ачиша бошлади. Ҳид одамни беҳол қилиб қўядиган даражада ўткир ва заққум эди. Хонадонларда бизни индамай кутиб олишар ва ичкарига бошлашар, ҳужраларга олиб киришар, дарвозаларни, деворларни кўрсатишар, сўнг яна бирон сўз айтмай кузатиб қўйишарди.

Уйлар атайлаб ичкарини салқин сақлаш учун уфққа тескари қурилган: деразалардан тушаётган хира шуъла ҳужраларни ёритишга қурби етмай, Ўлмас Дев билан олишавериб, ҳолдан тойган Кенжа Ботир мисоли бир бурчақда ҳолсиз тўшалиб ётарди. Мен ўлим сабаблари айнан нурни ҳўплаб ютиб юборган мана шу захлик ва зулматда бўлса керак, деб ўйладиму, аммо тезда бу ўйим ҳақиқатга ҳеч бир тўғри келмаслигини англадим: «Ўлим тўрт мучаси бут, бақувват, соғлом кишиларни ҳам қомига тортаяпти», деган эди шаҳар бошлиғи. Ўлатнинг бу ўйларга ҳеч бир алоқаси йўқлигини тушунгач, ҳафсалам пир бўлиб изимга қайтдим.

Бир ҳафтага қолмай ўлим элчиси кезиб юрган барча биноларни деярли бир-бир айланиб чиқдим — ҳамма ерда ўша ҳид, ҳамма ҳужрада ўша зулмат, ҳамма хонадонда юракни

сескантирадиган сукунат ҳукмрон эди. Бу сукунат кўчаларда одамларнинг юзларида ҳам кезиб юрарди — уларнинг кўзлари-ю юзларида шунча мусибатдан сўнг ҳам қилт этган ифодани кўрмадим, араваларга ёки замбилларга солинган ўликларни олиб ўтишар экан, улар арава ёки замбилга хўмрайиб кўз ташлаб қўйишар ва индамай йўлларида давом этишарди.

Серажин юзларини босиб кетган ва ёниб бўлган ўрмонга ўхшаб қолган мўйлар аро балқиб турган солиқ қиёфалар менга минг йиллардан буён одам қадами етмаган ташландик иморатларни эслатган, бу қиёфалардан аёвсиз ёғаётган жаладек ҳасрат ва мунг ёғилиб турарди: бу юзлардан атрофга бир қаҳрли совуқ мунг таралар, мен ҳали шу ёшимгача бундайин солиқ қиёфаларни кўрмагандим, шаҳарга келгандан бери ўзимни қоп-қора булутлар остида қолгандек ҳис этар, бу суви қуриган кўлга ёхуд сўниб бўлган шамга ўхшаб қолган кўзларга қараб туриб, уларда секин-аста сассиз, садосиз бостириб келаётган ўлимга нисбатан кўникма пайдо бўлганини ва бу кўникмани энди ҳеч нарса билан: ҳатто энг қудратли ҳисобланган сеҳру жодулар билан ҳам қўпориб ташлаш мумкин эмаслигини англагандим; ўшанда шаҳар одамлари менга қулашини билган ҳолда жарга қараб югуриб кетаётган телбадай таассурот қолдирганди. Уларнинг юзларида ҳаёт хуршиди аллақачон сўниб бўлган; энди бу юзларни ажинлар билан бирга тушқунлик, ҳорғинлик чакалаклари қоплаб олган, бутун чеҳраларни умидсизлик тумани босиб кетганди. Муз йўлакда қандай йиқилиб тушсангиз, бу совуқ чеҳраларда ҳам нигоҳингиз шундай қулаб тушар, хўмрайган кўзлар қопагон ит каби сизни ҳеч қачон ўзига яқинлаштирмасди.

Ўзимни кейинги кунларда рўё ҳукмрон бўлган шаҳарга келиб қолгандай ҳис этар ва ҳар бир кўрган манзарам ақл бовар қилмас нарсалар бўлиб туюла бошлаганди; эҳтимол, булар саҳрода рўё салтанатини қуришгандир?! Нима бўлганда ҳам кўрганларим — шаҳар, ўлат, хўмрайган одамлар, тепакал бошлиқлар, маҳобатли бинолар, ҳаммаси жоду бўлса-чи ва биз саробни излаб юргандай рўени кезиб юрган бўлсак-чи, деган шубҳа куч тўплаб, қайта-қайта жанг-

га кираётган лашкардек хаёлимга бот-бот бостириб кирар ва бутун танамни беҳол қилиб қўярди, алоҳа, бу ерга келиб кўрган-кечирганларимнинг ҳаммаси ғайритабиий ва ғайриодатий тус олганди, зеро, кезиб чиққан биноларда касалликдан дарак берувчи ҳид ва сукунатдан бошқа ҳеч қандай зоҳирот учратмадим, ўлимнинг менинг касбимга ёки мана бу маҳобатли биноларга заррача алоқаси йўқлигига кўпроқ ишониб борар, шаҳар кўчаларида қора девнинг арвоҳидай кезиб юрган чангу тўзонни қанча кўп кўрсам, мени бу ёввойи саҳрога жўнатган оромпараст бошлиқларимга газабим шунчалик тошиб борарди. Ўша саҳродаёқ газаб ва тўзон бир-бирига нақадар ўхшашини ҳис қилгандим: аслида газаб ҳам вужуднинг жунбишидан ларзага келган қалб тўзонидир; қанчалик ҳашаматли ва улуғвор бўлмасин, ўзининг заҳмкор сиру асрори билан забт этиб бўлмас қалъани қанчалар эслатмасин, кўчаларида фақат жаннатий манзилларгагина хос сурур ва шукуҳ тўшалиб ётмасин, кишандан озод бўлган шердек ажал ҳайқириб юрган шаҳарга нисбатан газаб мени тез-тез жунбишга соларди.

Бир куни қуйи кўчаларнинг бирида (дарвоқе, шаҳардаги кўчалар қуйи ва юқори кўчаларга бўлинадди), кийимлари увада, қадди букик, ҳашамдор ва виқорли, шаҳарни атайлаб масхара қилаётгандай доғ-дурга беланган узун хирқа кийган, юзидаги шиш ва ажинлар қишки қабристонни эслатадиган, сочи кал пешонаси узра осилиб тушган, барваста кишини учратдим; гумбаз шаклида қурилган емакxonанинг ўртасида турганча у орзидан кўпик сачратиб одамларга қўлини бигиз қилиб ўшқирар, чўғи сўнаётган ўчоқдай тафтсиз бўлиб қолган кўзларини далани босиб кетган кузги қарғалар мисоли жазава ва жунуён қоплаб олган эди.

— Ҳаммаларинг унинг чангалидасизлар, шаҳар ҳам уники, — бақирарди у лоқайд ва паришон одамларга. — У менга айтиб турди, мен қуриб бердим.

Бирдан ишгаҳам бўғилди ва назорат бошлиғидан бу барвастанинг кимлигини сўрадим.

— Шу кўчанинг жинниси, — деди назорат бошлиғи юзига рамгин тус бериб. Сўнг мен кутмаган жиддийлик билан ҳикоя қила бошлади. — Асли сизга касбдош. Бошлиқ айтган меъмор шу киши бўладилар. Шаҳримиз унинг лойиҳаси асо-

сида қурилган. У бош меъмор, мен эса унга ёрдамчи эдим. Ўзи жуда ғайратли, саводли ва тиниб-тинчимас одам эди. Шаҳарда бирон гишт ҳам унинг кўрсатмасисиз қўйилмаган. У мен билган меъморларнинг энг улуғи эди. Классик ва замонавий меъморчилик соҳасида унга тенг келадиган билимдонни топиш қийин эди. У Лотин Америкаси, Сингапурдаги бинолар қурилишини ҳам тинимсиз кузатиб борар, ўша юртлардан унга қалин-қалин хатлар келиб турарди. У «дунёда энг улкан ва одамзот ҳали хаёлига келтирмаган шаҳар қурамиз», деб хитоб қилар, қачон қарамай чизмалар ичида ўралашиб ўтирарди. Ростдан ҳам ақл бовар қилмас шаҳар қурилди. Ҳозир ўлат чиққандан бери шаҳримиз файзсиз бўлиб қолди, у пайтлар эса шаҳарни нақ хаёлнинг жилвалари деб ўйлардингиз: нафис гумбазлар, сержило бўёқлар, нозик ва эҳтиросли қалбнинг парчалари каби мрамрлар, абадиятни суяб тура оладиган устунлар, қиз боланинг кўз ёшидай фавворалар — ҳаммаси гўзал бир тарзда уйғунлашиб кетганди. Буларнинг ҳаммаси ҳали қурилиб бўлмасданоқ гўзал санъат асарига айланиб улгурганди. Шаҳар қурилиб бўлиш арафасида бошимизга катта кулфат тушди: меъмор тушида алаҳсираб чиқадиған одат чиқарди. Кейин алаҳсираш ўнгига кўчди. У ҳамма нарсадан шубҳаланарди. Унга васвос касали юққан эди. Биз аввалига эътибор бермадик, буларни буюк одамларга хос паришонлик ва инжиқлик деб ўйладик. Аммо бир куни у ўз устахонасини ёқиб юборгач, унинг телба бўлиб қолганини англадик. У: «бутун шаҳарга ўт қўяман», деб бақирарди. Шаҳарни ёқиб улгурмай уни телбахонага жўнатишга тўғри келди. Телбахонадан у мутлақо жинни бўлиб чиқди. Шундан бери у шаҳарни ёқиб юбораман, деб ўдағайлагани-ўдағайлаган. Ўзи яратган асарни ўзи ёқмоқчи бўлган санъаткорни биринчи бор учратишим. Шундан бери уни маъмурий бинога киритмаймиз. Гапи ва васвасаси демаса, ўзи беозор жинни, — назорат бошлигининг кўзларида телбага нисбатан эҳтиром зуҳур этди.

Назоратчи «касбдошингиз» дегандан сўнг телбага тузукроқ разм солдим: деярли адойи тамом бўлган, кам ухлаганидан қовоқлари осилиб қолган, на кийинишида, на чеҳрасида, на гап-сўзларида аввалги касбидан дарак берувчи бирон аломат қолмаган, фақат олис-олислардан эшитила-

ётган музика ёхуд вайрон қилинган шаҳар ўртасида харобага шукуҳ ва шавкат бағишлаб ҳилпираб турган ҳарир туғ каби шунча жунбиш ва хаёл тўзонидан сўнг ҳам нозиклигича қолган қўлларигина ўша хушвақт ва дориломон даврларни эслатиб турар, кўзлари ботиб бўлган қуёшнинг шафағидай қизариб кетган, чуқур лаҳмга ўхшаш қорачиқларида йиллар давомида занглаган қилич каби бир телба истеҳзо қотиб қолган, нигоҳида олис ўтмишнинг кўланкалари бурдаланган шер каби парча-парча бўлиб ётарди: ўтмиш зулматини ёритолмаган бир муддатлик аланга янглиғ бу юзни, бу вужудни ёритишга қурби етмай сассиз-садосиз сўнган эдилар. Хохолар экан, ўзига қараб тобора бостириб келаётган шаҳарни эмас, бунда истиқомат қилувчи барча юракларни ҳам алақачон ишрол қилиб олган сукунат ва кўрқувни шу кулгиси билан тор-мор қилиб ташлаётгандек эди ва гарчи телба бўлса-да, шаҳарда мен учратган қиёфалар ичида фақат унинг юзидагина чўғдай табассум ёниб турарди, аммо бу табассум ҳам масхараомуз тиржайишга ўхшаб кетар, ўлимларини жимгина кутиб турган ожиз ва маҳкум одамларнинг, ўлат кезиб юрган шаҳарнинг, қуриб-қовжираб, арвоҳдай сўппайиб қолган дарахтларнинг, сирли ўлим сабабини аниқлаш ва шаҳарга шифо бахш этиш учун келган ва ҳеч нарсанинг уддасидан чиқмай, ҳеч бир сирни ечолмай, шармандаю шармисор бўлиб жимгина жўнаб қолаётган биз каби олифта ва дағдағабоз текширувчиларнинг ва ўзини ўраб турган ҳамда ўзининг бир телба макрига дош беролмай лолу ҳайрон қотган бани башарнинг устидан истеҳзо аралаш кулиб тургандай эди. Учиб юрган ўқдек кўзлари тагидан кўрқа-писа ўқрайиб тикилишларига қараганда, телбани хўрандалар ҳаддан ташқари ёмон кўришар, чоғи, у гапирар экан, ижирғаниб қўйишарди. Бу мени ғоят ажаблантирди. Телбани одатда ҳеч ким яхши кўрмагани каби ҳеч ким ёмон ҳам кўрмайди. Сабабини назорат бошлиғи ҳам изоҳлаб беролмади:

— Тўғриси айтсам, — деди у, — бу одамлар менга сира ҳам ёқмайди. Ҳамиша нимадандир норози, ҳамиша тўнғиллашгани-тўнғиллашган. Ахир, шундай жаннатмакон ва гўзал шаҳар қуриб бердик, яна нима керак экан буларга, ҳеч тушунмайман.

Назорат бошлигининг мушти ғазабдан сиқилиб кетганини кўриб қолдим, ҳозир қўйиб берса қутурган айиқдай бутун шаҳарни вайрон қилиб ташлайдиган важоҳати бор эди юзида.

Телба эса нимадир эсига тушиб қолгандай, шартта изига бурилди ва деярли югуриб емакхонадан чиқиб кетди; кетиб борар экан, у менга денгизда тобора узоқлашиб бораётган ва сўнгги сафарга жўнаб кетаётган хароба кемани эслатган ва изидан узоқ қараб қолган эдим. Унинг телба нйгоҳи ва жазавали қиёфаси хотирам тароқларида узоқ вақт илашиб юрди: шундай ҳолатга тушдимки, биноларни ҳам йириштириб қўйиб, касбдошимизнинг қисмати билан таниша бошладим; унинг тақдири ётган ҳужрага кириб борган сари шаҳардаги палапартиш ҳашаматнинг сири ҳам ойдинлаша борди; назаримда, шаҳар бинолари ҳам жунун ва жазаванинг ҳосиласи эди, гўё бутун шаҳар телбавор маҳобат касб этганди. Аммо телбанинг шон-шуҳрат шоҳсупасига чиқиш арафасида ақддан озиб қолгани ҳақидаги маълумотдан бошқа ҳеч қандай янги гап ололмадим; кўплар унга очиқ ҳасад қилиб: «Аввалдан телбароқ эди» дейишдан нарига ўтмади; бошқа бирлари эса «Шаҳар шу даражада гўзал ва муваффақиятли қурилдики, у буни кутмаганди, бирдан ақли шошиб қолди», дейишди, бироқ шу нарса аён эдики, у кўпларнинг хотирасидан буткул ўчиб кетганди. Кейинчалик ҳам телбани ўша кўйи кўчада икки-уч марта кўрдим: у худди ўзидан қолган хотира шамларини қайтадан ёқмоқчидай ўтган одамга тиржайиб тикилар, ўша бир хил гапни такрорларди. Бошқа куни кўрганимда гўё ўз ақлининг суратига боқиб лол тургандай биноларга тикилганча роз қотиб турганди.

У менга қараб жаврамоқчи эди, бироқ олдидан тез юриб ўтиб кетдим, тўрриси, унинг алмойи-алжойи гаплари жонимга теккан, бу сўзлар мен учун маънисини йўқотган эди. Бу гап у анча чўкиб қолгандай, шаҳар оралаб юрган ўлим унинг ноқисо ақлида ҳам ниҳоят юз кўрсатгандай, жаврашлари ҳам олдингидай ғазабнок эмас, балки мунгли ва ҳасратли оҳанг касб этгандай эди; унинг жаврашлари менга тавба-тазарру қилаётган гуноҳи азимкорнинг минғирлашидай эшитилганди. Балким у мутлақо телба эмасдир, бал-

ким телбаликнинг кўчасидан ҳам ўтмагандир, балки бу хаёл жунбишидир, эҳтимол, ундаги жунун ўзи қурган шаҳар ва биноларга қарши ақл қўзғолонидир?! Нима бўлган тақдирда ҳам телба ваҳм, қўрқув, тўзон ва ўлат ҳукмрон шаҳарнинг туйқус иқрорига ўхшарди.

Мен худди онасига ўчакишиб, ерга ўтирганча биғиллаётган гўдақдек нуқул тақиқланган ишларни қилгим ва одамларнинг жирига тегиб, тақдир билан ўйнашгим келаверганди. Икки томонига турли шаклдаги бинолар қуриб ташланган, ҳар муюлишга ранги кетиб қолган байроқлар илинган, гўё ўтмас шамширнинг тиғидай шаҳарнинг қоқ ўртасида тўшалиб ётган кўчалардан яёв кетиб борарканман, мени ҳар хил туйғулар чулғаб оларди — ҳозир ер ёрилиб тортиб кетадигандай ҳар қадамда юрагим бир ҳаприқиб тушар — буларнинг ҳаммаси шаҳарга келиб орттирган вас-васаларим эди — шунингдек, қанча юрмайин йўл ҳеч қачон тугамайдигандек, бутун умрим чангу тўзон қоплаган бесамар ҳаётга ўхшайдиган мана шу йўлга изсиз-садосиз сочилиб кетадигандай туюлаверганди.

Бир куни кимёгар хонамга кириб келди-да, кўзларини юмганча, «Ўлай агар ҳеч нарса тушунмаяпман», деди ва сўнг хона бўйлаб юра бошлади. «Қаерга келиб қолдим ўзи?! Худди эртакка ёки қўрқинчи тушга ўхшайди. Кунига қанча одам ўлиб бораяпти-ю, лекин ўлимнинг сабаби нималиги ханузгача топилмаяпти. Ҳар куни мурда қиёфасидаги навбатдаги марғубиятни учратиш жонимга тегди, ўзимиз ҳам мурдага айланмасдан бу ердан кетиш керак».

У тўғри айтаётган эди. Унинг ҳам худди ўзим каби ҳолдан тойганини, умидсизлик уни ҳам бешафқатларча чопиб ташлаганини сездим. Биз шаҳарда ҳеч бир ишни охирига етказиш мумкин эмаслигини, ҳамма ишимиз, текширишимиз охир-оқибат натижасизлик билан тугашини, шаҳардаги ҳар бир кўчада, муюлишда, уйда ўлимга маҳкумлиқ, номаълумлик пойлаб туришини ниҳоят тушуниб етгандик. Жуда ишонч билан келган кекса профессор ҳам кейинги кунларда сувга бўктирилган товукдай бирдан тушқун бўлиб қолганди; ўзига, қудратига ишонган одамнинг тушқунликка тушиши жуда оғир кечади, у бизни тез-тез жеркиб ташлар, ўликларга ҳафсаласиз кўз югуртирар, энди

олдинги кунлардагидай шаҳарнинг у четидан бу четига елиб-югурмасди.

Аммо ҳаммамиз туни билан ўлатнинг сабаби нима бўлиши мумкин, дея баҳслашиб чиқар, профессор энди мунозараларга ҳам қатнашмас, саволларимизга қўл силкиб қўя қолар, мен унинг юзини қуюқ ўрмоннинг ичига кириб қолиб, энди ундан қандай чиқишини билмаётган кишининг юзига ўхшатардим; дарвоқе, бу сирли ўлим бошбошдоқсиз оқиб бораётган жилга каби бизни ақлимиз ҳам, шууримиз ҳам етмайдиган номаълум томонларга бошлаб кетганди. Балки шаҳардаги боши-ю охири ўлим билан тугайдиган ҳаёт бизни толиқтиргандир? Балки, қўрқинчли ва серғулу кунларимиздан бир маъно, бир мазмун излаб, туннинг сирли ва бепоён мамлакатини ҳаёл ва савол тулпоридида кезиб юргандирмиз? Ўша пайтларда шундай ҳолатда эдикки, одам бўлиб ухлаб, эрталаб шерга айланиб уйронсак ҳам унчалик ажабланмасдик: шаҳар ҳаёти тасаввуримиз қалъаларини буткул вайрон қилиб ташлаган, у ерда на чегара, на ҳудуд қолган, у ердаги деворлар кучли зилзила остида қолгандек бир-бир қулаб тушганди, баъзан кўксимизда юрак эмас, қатл ноғоралари гурсилаб ураётгандек, бир-биримизга қўрқув ва ҳасрат билан тикилиб қолардик.

Эрталаб мени кимёгар уйротди:

— Эй, Микиланжело, туринг, профессор сизга мана бу нарсани бериб юборди.

Ўрнимдан туриб керийдим, қуёш чиқиб, кўчаларда тонги салқинни ҳайдаб бўлган, ҳамма иш-ишига кетган эди.

— Нима у?

— Кеча бир телба ўлган экан. Профессор буни ўшанинг чўнтагидан топиб олибди. Шаҳарга тааллуқли бўлса керак, деб жўнатибди.

Мен ўзимга касбдош бўлган телбани дарров эсладим.

— Қандай телба?! Қуйи кўчадаги телба эмасми?

— Ўша, — деди кимёгар қўл силтаб. — Бечора тик турганча қотиб қолибди. Профессор ҳозир мурданинг ёнида. Ўзиям чўнтагида бир умр олиб юрган, чоғи, — у сумкасида эзилиб, сарғайиб кетган харита нусха қоғоз чиқариб узатди. — Бу шаҳарнинг телбалари ҳам олим бўлади, шекилли.

Мен шошиб қорозни очдим: аввалига ҳеч нарса тушунмадим. У чўзинчоқ, ясси шаклда чизилган, бир неча жойи доира ичига олиб қўйилганди. Уни уч-тўрт марта айлантриб, кўзларим ўзим кезиб чиққан кўчаларнинг белгиларига тушгач, ҳайрат ва даҳшатдан нафасим ичимга тушиб кетди; аввал кўзларимга ишонмадим; бошимни силкиб-силкиб яна қарадим; йўқ, кўзларим алдамаган эди ва мана шу бир неча сония ичида шаҳарда пайдо бўлган ўлатнинг туб сабабини англаб қолган эдим; титраб кетганимдан қўлимдан чизма тушиб кетди ва шу туришда узоқ вақт донг қотиб турдим. Шу куни қаерларда бўлганим эсимда йўқ, афтидан, чизмадаги кўчаларни ўз кўзим билан кўриш учун шаҳар айланган бўлсам керак — чизма айнан шу шаҳарнинг лойиҳаси эди. Яна шу эсимдаки, мен текширув гуруҳидан эртагаёқ қайтиб кетамиз, деб қатъий талаб қилдим. Энди тажрибаларидан натижа чиқишидан умид узган профессор ҳам гапимни маъқуллади:

— Барибир бу ерда ҳеч нарса қила олмаймиз. Кетганимиз тузук.

Шаҳар бошлиғи аҳдимиздан қайтара олмади, унинг юзида ролиб қўшиннинг яловидай зафарли истеҳзо пайдо бўлган, профессорнинг жигига тегиш учун атайлаб бизни яна бир неча кун қолишга ундар, фарангларникига ўхшаш бу ўлатнинг сабабини топиш унчалик қийин эмас, деб товуш чиқариб мингилларди. У профессор устидан галаба қилганидан хурсанд эди. Аммо профессор унга ортиқча эътибор бермади: менинг ҳам, фаҳмимча, бутун гуруҳнинг ҳам бу ўлакса анқиб ётган шаҳарда бир кун ҳам тургимиз келмаётганди. Биз шу пайтгача ўлим каби буюк ва ўлим каби ёвуз иқтидорнинг кўчаларини кезиб юрган эдик.

Эртасига шаҳарнинг улкан дарвозасидан чиқиб кетар эканмиз, мен бу манзилнинг мангу ўлимга юз тутганини, уни энди ҳеч ким қутқариб қололмаслигини, худди қуёш ботгандан сўнг тун келиши муқаррардай, тириклик қуёши ботган, кўчаларида ўлим ва телбалик кезиб юрган бу шаҳарга вайроналик ташриф, буюражаги, узоқ йиллар ҳукм сурган эътиқод бирдан харобага юз тутгани каби бу шаҳар

ҳам энди таназзул сари оришмай кетажаги ҳақида ваҳм ва қўрқув билан ўйладим.

* * *

У хонамга кечқурун кириб келди: жуда ҳорғин эди, кўзларида даҳшат аралаш жунун ўйнардди.

Бир неча кун ичида у муштдай бўлиб қолибди. Мен унга ўлат юқибдимми деб, қўрқиб кетдим, лекин ўзимни ва хавотиримни босиб, уйга таклиф қилдим. У хонам тўрига қўйилган курсига ўзини ташлади ва юзини қўллари орасига анча вақт яшириб ўтирди, сўнг худди ҳамма нарсани босиб янчиб ўтаётган бўрон каби бир телбавор оҳангда пичирлади:

— Бутун шаҳар тобут шаклида қурилганди. Мен буни лойиҳада кўрдим. Биз шунча кун тобутни кезиб юрган экан-миз...

МАЙМУН ЕТАКЛАГАН ОДАМ

Бу воқеа уч йиллар олдин бўлган эди. Шу кўчадан бир уйни ижарага олиб кўчиб келганимда чолнинг шарти кетиб, парти қолганди: у кўчанинг муюлишида мен эгаллаган уйга қўшни ҳовлида яшарди. Уни биринчи марта уйининг олдидаги эски ўриндиқда чуқур ўйга толган ҳолда кўрган эдим. У қобоқлари солиқ, соқоли қирилмаган, бир пайтлар семиз бўлган, ажинлар тарам-тарам қилиб ташлаган, кўримсиз юзи тарих китобларида тасвирланган баджаҳл маъбудларнинг ҳайкалига ўхшаб кетар, унга қараган одамнинг юраги нохуш бир ҳисдан орқага тортарди. Кўзлари ҳиссиз ва ифодасиз, эгнида элигинчи йилларнинг андозасида тикилган анча салобатли кител, бақбақаси осилиб турган ҳолда ўйчан ўтирарди. Машинадан китобларни катта этакда ташиб киритаётганимда — гўё атрофидаги оламдан энди ҳеч қандай илтифот кутмай қўйгандек, ҳеч нарсанинг қизиғи қолмагандек менга эътиборсиз бир кўз ташладида, сўнг яна ўша ҳолатида ерга қараб ўтираверди.

Бир неча кундан сўнг уй бекасидан бу чолнинг бир пайтлар тузуккина рассом бўлганини ва ҳозир ҳам сурат чизиб туришини эшитиб, ҳайрон қолдим. Уни ҳаётда омади чопмаган бирон амалдор бўлса керак, деб тахмин қилгандим. Кейинчалик чолни тез-тез ўша кителида гўё неча қадам умри қолганини ўлчаб юргандек оғир қадамлар билан уйга ёки кўча бошидаги озиқ-овқатлар дўконига қараб кетаётганини, гоҳида эса маҳалла ошхонасида овқатни титраб-қақшаб еб ўтирганини, қобоқлари остида одамларга адоват билан тикилиб-тикилиб қўйганини кўриб қолардим. Заҳарли, одамни бўғиб, ҳолсиз қилиб қўядиган бу адоват менга ўшанда унинг бутун танасидан, вужудидан, қоқшол бўлиб қолган барча қон томирларидан ҳамда чакалакзор ичидаги тилсимли кўрғон каби менга номаълум бўлган умр қалъасидан уфураётгандек туюлганди. Уни кўрсам негадир юрагим ғаш

тортадиган, кўнглим беҳузур бўладиган, кайфиятим бузиладиган бўлиб қолганди, ваҳоланки, ҳали у билан саломалиқдан нарига ўтмагандик. Менга, аввало, унинг турқи ёқмасди: ночор ҳолига қарамай одамларга кибр аралаш димор-фирор билан қарар, ҳаммага ётсираб, шубҳа билан тикилар, гўё ўзини бир умр ҳар бир кишига шундай тикилиб ўтгандек тутарди. Бир куни уй бекаси мендан чолга кечки овқат чиқариб беришни илтимос қилиб қолди. Чолнинг совуқ юзини эсладим-у истиҳола қилдим; бироқ йўқ дея олмадим. Эски услубда қурилган, тор табақали эшикдан ичкарига кирдим: чол катта айвонда сават курсида ўтирганча олдидаги суратромга эгилиб олганди. Чолнинг уйи ҳашаматли, кенг, лекин ташлаб кетилган майдондай ҳувиллаб ётарди. Устун ва ромлар чириган, умуман ҳовлидан чиркин ва бадбўй ҳид келарди. Чиркин ҳид дарахтлардан, қор остида қолиб қаровсизликдан хазонликка юз тутган гулзордан, уйнинг ёрочларидан ва айвонда қалашиб ётган ҳар хил расмлар уюмидан келаётган эди: шалтоқ ҳид эса ахлат солинадиган ундуқадан келарди. Хаёлимга бирдан бу ундуқдаги ахлатларни чол умр бўйи сақлаб келган бўлса керак, деган фикр келиб қолди. Ҳиддан кўнглим айнигудай бўлиб чол ўтирган айвонга йўл олдим. Чол менга эътибор ҳам бермади, ажабсиниб бир қараб қўйдию, ўз ишини давом эттираверди; у қандайдир бўёғи кўп сурат чизаётган эди. Нарироқда турган кичкина хонтахтани келтириб чолнинг олдига қўйдим: у шунда ҳам эътибор бермади: у ўзига овқат келтириб беришларига кўникиб қолган эди, шекилли. Шунда унинг қўллари қалтираб, бўёқларни чаплаб юбораётганини сезиб қолдим. Чолнинг олдига овқатни ҳам қўйганидан сўнг, у чизишдан тўхтаб, хонтахтага ўтирилди ва бўёқли қўллари билан нонни бемалол синдирди, оғзига тутди; ёрилиб қолган лаблари орасидан чириган кўм-кўк тишлари кўринди. Шунда мен яна унинг қандайдир баджаҳл маъбуднинг ҳайкалига жуда ўхшаб кетишини сездим. У бу ердалигимни ҳам унутгандай, хуриллашиб, имиллаб, чолларга хос ланжлик билан овқатланар ва оғзининг икки четидан лармоннинг суоғи яна косага оқиб тушар, боши қалт-қалт титрар, бўйинларида тиришиб қолган томирлар ютинганда бўртиб, кўкариб кетар, кўзлари ҳорғин ёшланиб турар, ҳар

дам-ҳар дамда қаншарини ўнг қўли билан қаширди. Бу унга одат эди, чоғи — қаншари турли бўёқларга беланиб қолганди. Қўллари қошиқни мадорсизлик билан кўтараркан, унинг шу сонияда яна ҳам ифодасиз тусга кирган юзига қараб, овқатни ҳам эплаб ичолмайдиган асабий ва рўдапо чолнинг рассом эканлигига сираям ишонгим келмасди.

— Суратларингизни кўрсам бўладими? Йигирманчи йиллардаги суратларингизни, — деб сўрадим ундан шубҳамни билдирмасликка тиришиб. Чол бамайлихотир кавшанди-да, менга қарамасдан, ўзига бунинг алоқаси йўқдай, гўё бир уюм ахлатни кўрсатаётгандай, ижирганиб, қўли билан айвоннинг тўртини кўрсатди.

— Ҳаммаси тартиб билан териб қўйилган, у томондан бошланади, — деди ҳирқироқ товушда. Унинг товуши ҳам шунчалик совуқ эдики, беихтиёр эгим жунжикиб кетди; индамай айвоннинг тўрига қараб йўл олдим.

Чолнинг йигирманчи йиллардаги суратларини шу кўчадаги бир-иккита санъатдан хабардор кишилар мақташганди; музейда ишлайдиган ўртоғим ҳам чолнинг суратлари кўргазмага қўйилганини айтганди. Чол йигирманчи йилларда комсомол бўлган ва босмачиларга қарши курашган, янги ҳаёт қуришда фаол иштирок этган, дейишганди. Йигирманчи йилларнинг шиддатли шамоли уни юксак парвозларга кўтарган; ўттизинчи йилларда масъул вазифаларда ишлаган, деб ҳикоя қилишарди. У ўша амалида токи истеъфога чиқариб юборишгунларича узоқ йиллар ишлаган экан. Кўчадагилар унинг ўша давр фаолиятини мишмишлар билан қўшиб-чатиб ҳикоя қилишарди. Чол ишдан кетгач, мана шу эски уйга қамалиб олган, ҳеч кимга қўшилмайди, бир вақтлар ўзи озор берган кишиларни кўргиси келмайди, дейишарди. Чолнинг хотини элигинчи йилларнинг охирида ўлиб кетган, фақат истараси ўзиникидан ҳам совуқ ёлғиз ўғли бор эди. Ўғли авваллари кисавур бўлган, кейин қотиллик қилгани учун қамалиб кетган, энди эса қиморнинг орқасидан кун кўрар экан. У жуда жиззаки йигит эди. Уни икки марта кўчада кўргандим. Айтишларича, у шаҳарнинг чеккасида бир бева билан яшар ва ойда-йилда отасига бир кўриниш берар, шунда ҳам ҳар доим жанжал билан жўнаб кетар эди. У чолнинг олдига кўпинча бирдан-

бир мақсад билан — пул сўраб келар, агар топиб бермаса, равво кўтарар, ҳатто икки марта отасини уриб кетган, деб айтишарди. Кўплар «чолнинг пули бор, лекин ҳеч кимга, ҳатто ўрлига ҳам равво кўрмайди, жуда хасис», дейишарди. Қим билади, ўрли ҳам отаси ҳақида шундай ўйласа керак; у отасини заррача ҳурмат қилмасди. Унинг овозини кўчадан ўтиб бораётиб эшитиб қолгандим. «Ҳеч нарсани билмайман, — деб бақирарди у қандайдир қиринди товущда, — агар топиб бермасангиз, сизга қўшиб уйга ҳам ўт қўяман». Сўнг тарақа-туруқлар, ихрашлар, чолнинг нимадир деб сўкингани эшитилди. Кечқурун уй бекаси ўрли чолни яна уриб кетганини айтганди.

Чолнинг айвони — унга устахона вазифасини ўтаса керак — олди ойнали, ёзда деразаларини ланг очиб салқинлатиб қўйса бўладиган, кенг гўша эди. Чолнинг йигирманчи йиллардаги суратига жуда қизиқардим, умуман, чолга қараб туриб қизиқишим яна ҳам ортганди. Бу ерда ҳар хил кераксиз ашқол-дашқол — сунъий гуллар, туваклар, турли бўёқлар, сарғайиб кетган китоблар, олов кўтариб бораётган бола тасвирланган ҳайкал, тошдан ясалган турли қуроолар, тўрлар, занжирлар қалашиб ётар ва бу ердан ҳам шилта ҳиди келар, айвондан кўра бесамар ўтган умрни эслатадиган бесаришта қазноққа ўхшаб кетарди. Айвон узун бўлиб, суратлар чизилган йилларига қараб кўргазмага қўйилгандек териб қўйилган, тўғрироғи, бор-йўғи қирққа яқин сурат ва эскизлар «1957», «1947», «1937», «1928», «1926» ва ҳоказо тартибда териб қўйилганди. Суратларни оралаб борар эканман, қандайдир зиналардан чолнинг умр тилсимоти яширинган кўрғон томон кўтарилиб бораётгандек ҳис этдим ўзимни. Охирги, айвоннинг бурчагига осиб қўйилган суратнинг тагига «1921» санаси ёзиб қўйилган эди: чол шу йилдан бошлаб расм чиза бошлаган бўлса керак, деб ўйлادим. Сурат анча уқувсизларча чизилган бўлса-да, ранглари ёрқин ва тиниқ эди. Суратда қуюқ ўрмондан маймунни етаклаб чиқаётган барваста гавдали йигит тасвирланган эди. Йигитнинг кўзлари тийрак ва ишонч билан порлаб турар, маймуннинг бўйнига солинган кишан таранг тортилган эди. Расмда чол нима демоқчи бўлганини тушунмасам-да, лекин йигитнинг юзидаги ишончдан ҳайратга туш-

дим; қизғиш ва жавдари бўёқ йигитнинг кўнглидаги ҳиссиётни тўла акс эттира олган эди. Кейинги суратларда чолнинг қўли анча келишиб, бўёқлар тиниқ, ўз ўрнини тошган, табиат манзаралари тобора гўзаллашиб борарди, ранглар ҳам турфа хил эди. Бироқ бир лаҳзада осмону фалакни қоплаган кузги қарғалар каби суратларга қандайдир мавҳумлик — қора ранг ёпирилиб кирганди. Қора бўёқнинг суратдан суратга ортиб бориши мени ҳайратга солди: мавҳумлик тасвирда ҳам, бўёқда ҳам сезиларди. Мен ҳар бир манзарада бошқа ранглар ўрнини қора ранглар олаётганининг гувоҳи бўлдим. Ўттизинчи йилларда чизилган суратлар эса яна ҳам мавҳумроқ эди, энди бу йиллардаги суратларни қора ранг буткул қоплаб олганди. Суратлар билан бирга сизнинг кўнглингизга ҳам мавҳум бир туйғу ёпирилиб кирарди. Чол суратларни палапартиш чизган бўлса керак, деб ўйлагандим ўшанда, чунки чолнинг масъул хизмат даври мана шу йилларга тўғри келарди. Мен суратларга қараб туриб, уларнинг мақсаду маслаксиз чизилганини ҳис қилдим. Фақат биринчи суратдаги йигитнинг кўзидаги қатъият ва ишонч беихтиёр ҳар қандай кишини ўзига ром қилиб қўярди, сиз ҳам мана шу йигит изидан номсиз, исёнкор сафарга отлангингиз, ваҳимали, зим-зиё ўрмондан хурфот ҳамда бидъатни яксон этарак аждодларингизни нур ва кенгликка бошлаб чиқиб, ҳур қарашлару алров-далров ҳаёт қўйнига ташлагингиз келиб қоларди. Сиз йигитнинг кўзига қараб турсангиз унинг тантана қилишига ишонардингиз. Музейдаги дўстим ҳам ана шундай ҳисларни бошидан кечирган бўлса керак, чолни роса мақтаганди. Ана шу суратида чол ўзини қобилиятли ва истиқболли рассом сифатида намоён эта олган эди. Агар чолнинг биринчи ўн йилликдаги суратларига эътибор берсангиз, сизни ҳам беихтиёр чолнинг навқиронлик давридагидек улуғвор кайфиятлар чулғаб оларди.

Мен кейинги йиллардаги суратлар шунчаки қўл чиқиб кетмаслик учун чизилган бўлса керак, деган фикрга келгандим; бу йиллардаги суратларда ҳувиллаб қолган қишлоқлар ва кўчалар, эгалари ташлаб кетган уйлар, ўзига чорлаб турган қабристонлар, ўлим иси келиб турган ҳар хил қуроллар, йиғлаётган аёллар ва болалар, бийдай далани

босиб кетган ўлаксахўр қузғунлар, мурдалар ортилган арвалар, панжарали камералар, ёниб ётган қишлоқ, қандайдир кўрқувдан (худди «Помпеянинг сўнгги куни» каби) донг қотиб қолган оломон, сирли махлуқлар, йиртқич ҳайвонлар, юзларига ҳар хил жондорларнинг ниқобларини кийиб олган одамлар (карнавал бўлса керак, деб ўйлагандим), базму жамшид қилиб ўтирган шотирлар, яланғоч аёллар, маъсума қизлар, қовжираб қолган гулларнинг суратлари акс этган эди. Бу суратлар илҳом ё мақсад билан чизилганига ишониб қийин эди. Биронта суратда ҳам акс эттирилган манзарага тушунмай, чолга қарадим. Чол овқатини еб бўлган ва менга тескари ўтирганча, матога яна қўнғирроқ тус берарди. У гўё менинг бу ердалигимни унутгандай эди. Чолнинг кейинги суратларида биронта ҳам мукамал тасвирланган одамни кўрмадим. Ҳамма суратлар бўёқларнинг мато юзига чаплаб ташланганидан иборат эди. Бу суратларга хос мавҳумликдан ҳайратга тушдим. Чунки билишимча, чол буларни энг яхши суратлари ичидан танлаб, териб қўйган эди. Ўша куни мен чолнинг маҳалладошлари мақтаганчалик рассом эканлигига сира ишонмадим ва унинг суратларини кўриб, яна ҳам ҳафсадам пир бўлди. Бу суратлар менга умид қўшинлари ташлаб кетган умрнинг ташландиқ қароргоҳларига ўхшаб туюлди. Энди уни шунчаки номига мақташган бўлса керак, деб ўйлай бошладим. Суратлардаги мавҳумлик негадир юрагимни ғаш қилганди. Бироқ чолнинг ҳаёти бир пайтлар бир кечада пориллаб очилган гулдек тўсиқ билмас шиддат билан бошланганини, сўнг бу шиддат ҳаётнинг мавҳум ирмоқларига худди ёз ёмғири жазирама саҳрога синггани каби қўшилиб кетган, деган хулосага келдим. Унинг ўша навқиронлик даврини эслатадиган нигоҳ қонталаш ва шилпиқланиб қолган бўлса ҳам, ҳали тийрақлик билан тикиладиган кўзларидагина қолган эди. Бу кўзлар ҳам ҳар қандай ишонч ва умиддан маҳрум эди.

Чолнинг ёнига қайтар эканман, у чизаётган суратга бир зум кўз ташладим: устига чанг тушмасин деб, дока ёпиб қўйган суратда одамнинг ва қандайдир ҳайвоннинг оёқлари тасвирини кўрдим. Ва бу ҳол мени бироз ҳайратга солди — полотнода ниҳоят кўп йиллардан кейин одам сурати пайдо

бўлган эди. Сурат ҳали чала эди. Мункайиб қолган чол сурат қаршисида тиз чўкиб турганга ўхшарди, бўёқлар ҳам чолга зўрға бўйсунар, гўё улар ҳам бу беҳуда ва мавҳум манзараларни акс эттиришдан буткул чарчагандай эди.

— Ҳўш, — деди у менинг идиш-товоқни йириштира бошлаганимни кўриб, — суратлар сизга ёқдимми?

Елка қисдим ва суратларга тушунмаганимни айтдим. У чарчаганидан милкларига ёш сизиб чиққан ҳорғин кўзларини менга ачингандек, бир зум қадаб турди-да, кейин бош силкиди.

— Ҳа, тўғри, биз тушунарсиз яшадик, — деди ғамгин тусда, — ҳар босган қадамимиз одамлар учун шубҳали ва қоронғу бўлиб қолган, албатта, бунга сиз эмас, ўзимиз айбдормиз.

У худди одамнинг устидан кулаётгандай ёки киноя қилаётгандай истехзо билан гапирар, ҳар бир сўзи асабларни зирқиратиб, арралаб ўтарди. Ким билади, балки менга шундай туюлгандир? Энди гап тамом дегандай қўлига мўйқалам олди. У мен билан бошқа гаплашгиси келмаётган, агар мен бу ерда кечгача қолсам ҳам унинг бирон оғиз гапириши гумон эди. Идишни олиб, тезда чиқиб кетдим. Чол менга қайрилиб ҳам қарамади. Узоқ вақтгача унинг гапини ўзимча мулоҳаза қилиб юрдим. Бироқ менга нима учун шундай деганига ҳеч тушуна олмадим. Чолнинг суратлари ичида менга фақат маймун етаклаб бораётган йигит сурати ёққан эди. Тўғри, мен тасвирий санъат соҳасида ёмон мухлис эдим, лекин йигитнинг кўзларидаги ишончдан ҳаяжонга тушар ва унинг қатъиятли чеҳраси тез-тез кўз олдимда намоён бўлиб турарди. Қолган суратлари эса алоғ-чалоғ эсимда қолганди. Икки кунлардан сўнг эса биринчи суратдан бошқа ҳамма суратлардаги манзаралар бир-бирига аралашиб кетди, сўнг йўл-йўлакай дарахтга бир зум қўниб ўтган қушлар каби хотирам дарахтларидан буткул учиб кетди.

Бошқа бир куни чолнинг олдига овқат олиб кирганимда яна ўша шилта ҳидидан кўнглим озиб кетаёзди. Лекин мен энди ҳар бурчақда путурдан кетаётган умрнинг таназзулидан дарак бериб турган қўланса ҳидга кўника бошлаган эдим. Биз бу гал анча суҳбатлашиб қолдик. Қизиги шунда-

ки, у жуда саводли эди ва шу вақтгача нимаики қилган бўлса, ҳаммасини билиб, англаб туриб қилганга ўхшарди. У Тицианни ҳам, Пикассони ҳам, модернизмнинг ҳозирги намояндаларини ҳам, музейдаги дўстим мақтайдиган Жорж Брак ва Умберто Бачанини ҳам билар ва уларнинг ижодидан жуда яхши хабардор эди. Бироқ биз ўша куни у билан мутлақо бошқа нарсалар ҳақида гаплашгандик. У ҳаётда нима яхшилигу нима ёмонлик, ҳеч қачон фарқлаб бўлмайди, яхшилик — айни пайтда кимларгадир ёмонлик, ёмонлик эса айни пайтда кимларгадир яхшилик бўлиб туюлади, менинг умримда англаган хулосам шу деганди.

— Йўқ, — дедим мен унинг салмоқ билан, менинг хулосам ҳамманинг хулосаси бўлиши керак деган оҳангда гапиришидан ўзим келиб. — Булар мутлақо қарама-қарши тушунчалар. Ёмонлик яхшилик бўлиши сира ҳам мумкин эмас, нимаики ҳурликка, эркакка, эзгуликка зид бўлса, у ёмонликдир, — дедим.

У ҳали ёш бола экансан-ку, дегандек димоғ аралаш кулди. Сўнг жиддий тортиб, неларнидир эслагандай гапира бошлади.

— Мен умр бўйи ёмонликка ҳам, эзгуликка ҳам тенг хизмат қилдим. Чунки нима иш қилсам, ўша ишим икки қисмга бўлинар эди. Сиз билан тортишмоқчи эмасман, фақат битта мисол келтирмоқчиман. Бир вақтлар жуда мартабали бир дўстим бўларди, ўзи софдил эди-ю сал обрўталаб эди. У йигирма етти йил амал курсисини ҳеч кимга бермади; уста одам эди. У нима қиларди, денг? Юқоридан шунча хом-ашё бер, деб буйруқ келарди. Буйруқни инкор этиб ёки муҳокама қилиб бўлмасди, — биз ана шундай руҳда тарбияланганмиз, — уни бажариш керак! Бажариш учун бутун корхона ишчилари ўн тўрт-ўн олти соатдан ишлашлари керак. Бу эса — биласизки, расман мумкин эмас. Тўғрироғи, мумкину, яъни турли-туман ташаббуслар ташкил қилиб бажарса бўлади, бироқ ўн икки ой бундай қилиб бўлмайди. Одам машина эмас. Бу минглаб одамларни майиб қилиши мумкин. Йўқ десанг, курсини топширавер; бошқаси, албатта, шундай қилади. Битта сен ҳалол бўлганинг билан ҳаёт гўзал бўлиб қолмайди. Шунда менинг дўстим энг мақбул йўлни танлаган. Таъкидлайман, ўзи жуда софдил, оқибатли

одам эди. У ҳамма ишни бажарилди деб, қорозга қўл қўйиб бераверган. Бошқа корхоналарни ҳам бу ишга тортган, улар «биздан бутина, сиздан утина» деб ёзиб бераверишган. Азбаройи одамларнинг тақдирини ўйлаб шундай қилган. Дўстим шу йўл билан ўзича буйруқлар мустабидлигига қарши курашган. Йигирма етти йил одамларни қорозлар билан ҳимоя қилган. Охир-оқибатда унинг ажали етиб ўлди. Кейин унинг гўрига тош отиш бошланди; у ҳимоя қилган минг-минглаб одамлар унга биринчи бўлиб тош отдилар — ўрнига бошқани сайлашди, бу бошлиқ буйруқни қандай бўлса, шундай бажариш учун қўлидаги ҳамма нарсадан фойдаланди — ҳатто кучдан ҳам. Даромад камайтган, садақа сўраш кўпайган, бора-бора одамлар олдинги бошлиқни афсус билан эслашган, унинг тўғри йўл танлаганини англашган. Хўш, айтинг-чи, бу ерда нима яхшилигу нима ёмонлик. Буни қандай фарқласа бўлади. Бири одамларни ўйлаб, қонунни суъистеъмом қилди, иккинчиси қонунни ўйлаб, одамларни хароб қилди. Мен бу ерда қайси бири ёмонлик, қайси бири яхшилик, ҳеч фарқлай олмайман. Умрим давомида ҳам буни фарқлай олмадим.

— Эътиқод-чи? — дедим унинг салмоқ билан гапиришидан аччиқланиб, тўғриси унинг далиллари мени бироз довдиратиб қўйди; у ўз умри ҳақида жуда кўп ўйлаган эди, афтидан, шунинг учун қатъият ва ишонч билан гапирарди. — Эътиқодли одамлар, тўғрироғи, эътиқоди мустаҳкам одамлар яхшилик билан ёмонликни жуда теран англайдилар, — дедим ва гапимдаги баландпарвозликдан ўзим уялиб, тўхтаб қолдим.

— Эътиқод! — деди у ғуссали оҳангда, — агар бир умр эътиқод қўйиб, шунга ишониб, курашиб, ёниб-куйиб яшасанг-у, бир куни эътиқод қўйган нарсангиз пуч, ёлгон ва пуфлаб шиширилган шардай омонат, сиз эзгулик деб сиринган нарсалар асли разолат эканини англаб қолсангиз, бундай демасдингиз; ана шунда умрингиз ёмонлик билан яхшиликнинг фарқи қолмаган, худди йўлдан чиқиб кетган шалдур-шулдур, бўм-бўш аравага айланарди. Сиз эса бўшлиқни тўлдириш ва аравага нимадир юклаш учун ҳар қандай ёвузликдан ҳам қайтмасдингиз. Шуми эътиқод?! Мен бу сўзни ишлатмай қўйганимга ҳам қирқ йилдан ошиб кет-

ди. Бу сўз шунчалик сержило, жимжима, сохта, баландпарвозки, эшитсам кўнглим айнийди.

У алам билан хириллаб тўхтаб қолди. Унинг жаҳли чиққан, негадир кўнгли тўлиб кетганди, ҳозир бирон нарса десам, жеркиб ташлаши аниқ эди. Ўзининг фикрини маъқулламаганларни ёқтирмасди, афтидан. Унинг бутун умр яхшилиқ нима-ю, ёмонлик нималигини излай-излай, жавоб тополмаганини ўзимча тасаввур қилиб, даҳшатга тушдим, ҳатто унинг ўша куни тушунмаган расмларига ҳам андак тушунгандай бўлдим; бу суратлар ўз-ўзига ишонмаган, умрини турли алдовлар ва юпанчлар билан беҳуда ўтказган одамнинг ҳаёт ҳақидаги ўйлари, унинг мавҳумликка мустаҳиқ қалбининг парча-парчалари эди. Умри поёнига етган сайин дунёнинг бешафқат хулосаларидан қочиб, у мана шу мавҳумлик ва ёлғизликнинг қуюқ ўрмонига яшириганди. Ўзининг ўтган умрига мана шу ёлғизлик қўйнидан туриб назар солмоқчи, ўз умрига ҳам хулосалар ясамоқчи эди, шекилли, унинг гапларидан бу сезилар, лекин, менимча, ўзига зарур хулосани ҳануз тополмаганди. Унинг ёлғиз ҳаёти менга чириган дарахтнинг бирдан эмас, йилма-йил емирилишидек мудҳиш бўлиб туюлганди. Афтидан, ёлғизлик унинг сўнгги бошпанасига айланганди. Унинг гапларида одамнинг вужудини заҳарловчи нимадир бор эди. У билан чорак соат гаплашиб, ўзимни ёмон ҳис қила бошладим. Нимагаки ишонсам, чол ҳаммасини чилпарчин қилиб ташлаган, мени ҳам ўзининг ишончсизлиги билан заҳарлаб улгурганди. Ўша кундан сўнг мен ичимга кириб олган чолнинг қиёфасидаги шайтонни вужудимдан қувиб чиқаргунча, узоқ вақт ўз кўнглимни ўзим кўтариб, фақат қувноқ ҳикоялар ўқиб юрдим.

Чолнинг олдига бошқа қайтиб чиқмадим. Ҳовлидаги чиркинлик ва шилта ҳидидан, чолнинг қўланса гапларидан ҳамон ўзимга келолмаётгандим. Эсласам кўнглим айнир, бирдан ҳамма нарсага қизиқишим йўқолар эди. Уй бекаси ҳафтада бир марта чолга овқат киритиб турар, унинг берилиб қандайдир сурат чизаётганини айтарди. У суратга тушунмасди, шунингдек, чолни ҳам ёмон кўрар, лекин қаровсиз чолга бутун кўча овқат киритиб тургани учун улардан айрилгиси келмасди. Умуман, бева аёлларда табиий шафқат

хисси бўлади. Уларнинг кўнгли юмшоқ, тез таъсирланиб, тез хафа бўлишади.

Мен бора-бора чолнинг суратлари билан ҳам, унинг тақдири билан ҳам қизиқмай қўйдим, ўша пайти Онеттининг хикояларини таржима қилаётгандим. Чол камдан-кам эсимга келарди, эсимга тушган онлари эса кўз олдимда қора шарпа каби пайдо бўлар ва бу шарпа мени тинмай таъқиб қиларди. Баъзан биринчи суратни эслаб, хаёлларга толардим, хаёлларим ҳам суратдаги йипитнинг кўзлари каби ҳузурли эди. Мени фақат чол чизаётган сўнги суратгина озроқ қизиқтириб турарди, чунки, сезишимча, чол охирги суратини чизмоқда эди. Уни баъзан йўлда — озиқ-овқат дўконига чиқиб келаётган ҳолатда кўриб қолардим ва кунмакун ҳаёт асари йўқолаётган юз-кўзларига, ўз умри учун аянчли хулосалар тўлиб ётган ва уни масхара қилгандек кўклам билан бирга тобора гўзаллашиб, яшариб бораётган атрофидаги оламни кўрмаслик учун ерга яна ҳам кўпроқ эгилиб қолган қадди-қоматига қараб, шу мудҳиш фикримга ишонгим келарди.

Бутун қиш давомида чолни икки марта — дарвоза ёнига курси қўйиб, ўзини чувоққа тоблаб ўтирган ҳолда кўрдим. Уй бекаси кўп жаврайдиган аёл эди. У бутун маҳалани рийбат қилиб чиқар, сўнг яна чолни «тафтиш» қиларди. У чол ҳақида ижирганиб гапирарди, лекин овқат киргизишни қанда қилмасди: унга, айниқса, чолнинг маҳалла-кўйникига ўхшамаган одатлари ёқмасди.

Баҳорнинг бошларида ҳордиқ ойидан қайтиб келиб, уйга киришим билан уй бекаси кўзида ёш билан қарши олди ва уч кун бурун чолнинг қазо қилганини айтди. Вужудимга совуқ, шилимшиқ нарса ўрмалагандай жунжикиб кетдим ва бирдан хаёлимга чолнинг суратлари келди. «Уй ҳали қаровсиз, — деди менга уй бекаси, — ўглини ҳеч қаердан топишолмади, яна қўлга тушган бўлса керак».

Кечкурун чолнинг ҳовлисига ўтдим. Ҳовли ҳувиллаб ётарди. Шилта ҳиди чолнинг ўзи билан бирга йўқолган, бироқ чиркин ҳид ҳали гупиллаб диморғни куйдирарди. Суратлар бир чеккага йиғиштириб қўйилганди. Чолнинг сўнги суратини излай бошладим. Чол суратни чизиб улгурганми, йўқми, мени жуда қизиқтирарди. Сарик матони ниҳоят топ-

дим ва унинг юзидаги қорозни юлиб олиб шоша-пиша суратга тикилдим. Кўзимга ниҳоятда тиниқ ранглар лоп этиб урилди — бу сурат қирқ йил ичида чизилган мавҳум суратларга сира ўхшамас эди. Мен расмдаги манзарадан бир нафас тонг қолдим; суратда худди биринчи расмдаги ўрмон акс эттирилган эди. Фақат бу суратда маймун умидсиз, кўзларига ғам чўккан, юз-кўзида ҳаётдан нишона қолмаган, мункайган бир чолни ўрмон сари етаклаб кетарди.

Суратнинг шошиб чизилгани кўриниб турарди. Кўп жойига бўёқлар номига чапланган эди. Чолнинг ўзи ҳам умри охирлашганини билган ва шунинг учун шошганди. Расмнинг орқа фонидagi ранглар меъёрига етмаганди. Бу қуёш ботиб, атрофга чўккан хира қоронғуликни эслатарди. Бироқ ана шу қўнғир ранг фонида маймун ва одамнинг қиёфаси равшан акс этган, одамнинг юзидаги умидсизликни яна ҳам кучайтирган эди.

Мен ўшанда беихтиёр ҳаёт каби санъатнинг ҳам кириш ва чиқиш эшиклари борлиги ҳақида ўйлагандим. Чолнинг суратлари гўё сирли кўрғон эди; чолнинг илк суратини кўрган дақиқадаёқ бу кўрғонга кириб қолгандим ва унинг суратларидан қолган совуқ ҳиссиёт билан бирга юрагим вaш бўлиб юришининг сабабини топгандай бўлдим. Шу кунгача чолнинг кўрғонида яшаган эдим ва ҳозир бу кўрғон эшигидан бийдай кимсасиз далага чиқиб қолгандай ҳис этдим ўзимни. Вужудимни шилимшиқ, жирканч нарса ўрнига бир нарсасини йўқотиб қўйган одамдай чолнинг суратларидан қолган хавотир эгаллади.

Ўзим яшайдиган уйга қайтиб кирганимда бека маҳалла кенгашида ишлайдиган кекса бир киши билан гаплашиб ўтирарди. «Маҳалла кексалари йиғилишиб, уйни кимгадир бермоқчи бўлишибди, — деди у менга, — уй оламан деб юргандингиз, мана шу уйни ола қолинг».

Бирдан димоғимга ҳовлидаги дов-дарахтлардан тортиб, гуллари ҳар битта риштгача ўрнашиб қолган чиркин ҳид гуп этиб урилди; кўнглим беҳузур бўлгандай ижирганиб кетдим.

— Йўқ, — дедим мен ўз хонамга кетар эканман. — Ҳозирча уйсиз яшаб тураман.

ТЎЗОН

Яқинда бир танишим бир тўда қўлёзма кўтариб келди.

— Шу қўлёзмаларни бир кўздан кечирсангиз. Муаллифи икки ой бурун қазо қилди. Жуда ёш эди, тўплам қилишга ҳам улгурмаган экан. Нимадан ўлганини ҳали аниқлашганича йўқ. Ҳа, айтгандай, бу йигитнинг ҳикоясини ўқиган эдингиз, сизга жуда ёққанди.

Бўлимда иш қалалишиб ётган бўлса ҳам, марҳумнинг ҳурмати учун қўлёзмаларни олиб қолдим. Икки ойлардан сўнг унга тартиб бериш ва танлаш учун ўқий бошладим. Ростдан марҳумнинг икки-уч ҳикоясини ўқиган эканман — қўлёзмаларни саралаётганда эсимга тушди. У мен тасаввур қилгандан ҳам ёш, ҳали кўп нарса умид қилса бўладиган қобилият эгаси эди; жумлалари эҳтирос ва ҳаяжонга тўла, сўзларида навқирон юрак уриб турарди. Тўғриси айтишим керак, нашриётда ишлаганимга ўн йилдан ошган бўлса-да, бундай ҳикояларни камдан-кам ўқиганман. Муаллиф тушкунлик, умидсизлик, иккиланиш, журъатсизлик, хижолат, хавотир ва мавҳумликлар аро ўзига шундай йўл очиб олгандики, уни энди бу йўлдан суриб чиқариш мумкин эмасдай бўлиб туюлганди менга. Қўлёзмалар мени қанчалар ҳаяжонга солганини ҳозир ҳикоя қилиб беролмайман. Гўё бийдай бепоён ва туганмас саҳрода узоқ адашиб юриб, тўсатдан кўклам чўмилиб ётган, қизғалдоғу лолалар пориллаб очилган, майсалар қад-қоматларини кўз-кўз қилиш учун сайлга чиққан қизлар каби дуркунлашган, ҳавосидан ҳаёт иси анқиб ётган, узоқ-яқиндан ҳайвонлар ўкириги эшитилиб турган ям-яшил ўрмондан чиқиб қолгандай эдим. Ким билади, турли хил чучмал қўлёзмалар ўқийвериб, чарчаганим учун шундай таъсир қилгандир, лекин узоқ давом этган тунни уфқдан отилиб чиққан қуёш тўсатдан чароғон қилиб юборгани каби унинг севган қизингизнинг табассуми янглиф дилингизни нурафшон қиладиган сўзлари, ма-

жозлари, манзаралари ва рамзлари менинг кўнглимни лопиллаб ёритиб юборганди. Ҳикояларида халқалари мустақкам ва ҳеч қачон узиб бўлмас занжир, кўчаларда ўлжа излаб, увиллаб юрган ўлим, қабрлари очилиб ётган мазористон, охири жарлик билан тугайдиган йўл, қайгадир шошиб кетишаётган бошсиз одамлар, кўзлари чиппа кўр болалари изидан оқ қасрни излаб боришаётган болалар, фақат кўзичоқ туғадиган аёл, эгасиз ва қаровсиз дайдиб юрган отлар, умр бўйи ҳеч ким сотиб олмайдиган ханжар ясаб ўтирган уста, донишманднинг бошини копток қилиб тегишаётган оломон ҳақида сўз борар ва улар одамнинг кўнглида аччиқ хўрсиниқ уйротар эди. Аммо мени ҳикоя ҳам, кундалик ҳам деб бўлмайдиган, худди кечинмалар қайдномасига ўхшаш қўлёзма кўпроқ ҳайратта солди. Бу қўлёзма ҳали тугалланмаган, олдинги ҳикояларига ҳеч бир ўхшамайдиган тарзда пойинтар-сойинтар, у ҳикоядан кўра бирон китобдан олинган таассуротлар умумлашмасига ўхшарди, аммо унда на китобнинг номи, на уни ёзган ёзувчининг исми тилга олинган, туш каби алмойи-алжойи лавҳалардан иборат эди.

«Бугун ёзувчи А. билан учрашув бўлди, зал одамга тўлиб кетди. Таниқли ёзувчиларнинг ҳаммаси А.ни... устоз, деб мақтади».

«Касаллигим учун бугун мени ишдан бўшатишди. Миямда ўзгариш бор экан. Яхши бўлди: энди уйда китоб ўқиб ётаман. Қўлимга китоб олмаганимга ҳам кўп бўлди. Бугун «Қалб садоси»да босилган ҳикоямнинг қалам ҳақини суриштириб қўйишим керак. Балки, у менинг бир-икки ой кун кечиршимга етар?...»

«Бу китобни деярли ҳар куни ўқияпман, унинг сўзларигина эмас, тиниш белгиларигача ширага ёпишган пашшадай хотирамга ўрнашиб қолмоқда, тутамас кўшиндек кўзларимга бостириб кираётган жумлалар, назаримда, тўсатдан ёрила бошлаган суякни эслатади, ҳолбуки, ҳар сафар қайта ўқиганда бир зумда осмону фалакни тўлдирадиган кузги қарғалар мисоли қалбимга янги-янги ваҳималар ёпирилади, баайни, ароққа ружу қўйган, фақат майгина хулё офтобини ёритадиган, хуморини босадиган бодапараст каби манда ҳам китобдаги манзараларга соринч пайдо бўлади, воқеа

буткул маст қилиб қўймоқда. Китобни бошлаганимдан бери, бирон кеча ҳам уни ўқимасдан ухламадим. Ҳаётим шоми ҳам, тонги ҳам шу китоб бўлиб қолган эди.

Китобда айтарли ҳеч бир воқеа йўқ, тил ҳам занглаган косов каби қуруқ, жозоба ва нафосатдан холи, дағдаға ва ваҳм тўла манзаралар жой олган, кўримсиз, айтиш мумкинки, ғоятда дағаллик билан ёзилган зил-замбил жумлалардан иборат эди. Аммо мана шу сарғайиб кетган саҳифалар, қулаб тушай деб турган устунга ўхшаш зўраки жумлалар ва атайлаб бўрттирилган тасвирлар аро бир тажовузкорона оҳанг кезиб юрарди ва балким, мени ҳам мана шу оҳанг ошуфта этган, тушимнинг, ҳаётимнинг осойишта ва сокин қўрғонларига шу оҳанг бостириб кирган, ўй-у хаёлимни банди этиб олгандир?! Тунлари чўчиб уйғониб кетар эканман, ҳозиргина мени уйқу осмонидан ҳайдаб туширган туш калхатининг чақчайган кўзларини эслашга беҳуда ҳаракат қилардим. Ҳозиргина юрагингни юлиб олган, кўзларингга тирноқларини тикқан, томирингда оқаётган ҳаёт сувини ялаб битирган йиртқичнинг қиёфасини эслаб бўлармикан? У йиртқичнинг асл қиёфаси борми? У тушимга гоҳ уч бошли аждар, гоҳ осмону фалакни қаноти билан тўсиб қўйган калхат, гоҳ ер юзига ўзидек махлуқларни урчитиб юрувчи ўлаксахўр махлуқ бўлиб бостириб кирар, уйғониб кетгач, хонамга пардалар орасидан зўра сирғалиб кираётган тонгнинг мовий ёғдуларига тикилганча, унинг қиёфасини эслашга уринардим, шуълалар эса гўзал малакнинг соч толаларидек бўйнимни ва юзимни қитиқларди. Китобдаги оҳанг аста-секин ойлар, ҳафталар, кунлар, дақиқаларимни истило қилиб, ҳар лаҳза, ҳар сония жисму жонимни қатлкор қадамлари остига олар, сўнг чекиб бўлинган тамаки каби яхшилаб, эзгилаб ўтар, бу ҳолат деярли ҳар куни такрорланар, у тонглари шафақдан энди бош кўтарётган қуёш, тунлари қиймаланган ой бўлиб, умрим кўчаларида пайдо бўлар эди, гоҳида эса қўшин кетиб қолган қалъа устида ҳилпираётган ялов каби хаёлим, шуурим деворларида ҳилпирар, тордан шиддат билан тўкилаётган жилға мисоли қон томирларимда гупуриб айланарди, — о, бу оҳанг мени қачон тарк этар экан, о, бу тақдир китоби қачон мени кишанларидан озод қилар экан?

Бундайин мудҳиш манзара, бундайин очкўз махлуқ, бундайин хўрлик акс этган китоб яна қайда бор? Қайда бор бундайин жоду ғарқ қилган мустабид суҳуфлар? Қайда бор бундайин мутелик илми? Бу хўрлик санъатидан қачон қутуламан?! Бу ҳақорат уйқусидан қачон уйғонаман? Мен ваҳм ва қўрқинч тўла кўнглимни нимта-нимта қилиб, саҳифаларда хўрак излаб изриб юрадиган оҳангнинг саёқ итларига бўлиб бергандим, энди менда жисму, тўртта суякдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди...»

«У китобни на йиртиб ташлардим, на бировга бериб юбора олардим. У идиш тубига чўккан ғубор каби онгимга, шууримга ўтиришиб қолганди. Ўқиб чиққандан сўнг ҳар сафар йиртиб, варақларини қийма-қийма қилишга ўзимни чоғлар, бироқ пистирмадан чиқиб қолган саноксиз қўшин олдида лолу ҳайрон бўлиб турган ботир янглиғ қўлимга олишим биланоқ, бу таҳлика, тажовуз ва ваҳм тўла варақлар олдида ўзимнинг забун ва ожиз эканлигимни англаб қолардим, ваҳоланки, мен ҳам шу олам ишқининг меваси бўлган, хўрлик ва ҳақоратларга дош беришга ўзимда куч, имкон топишга қодир ҳисобланган тўқсон ботмонни бир силкишда кўтарган Алпомиш каби ўзимнинг изимдан ўттиз йиллик умр ботмонини кўтариб юрган, бир замонлар бу дунёга эзгулик ва имонни гулллатиш учун экилган ўша наслнинг навқирон авлоди эдим.

Китоб қаршисидаги ҳолатим яраттандан гуноҳларига авф сўраб, сажда қилаётган тақводорнинг ҳолатига ўхшарди, зеро, менга китоб ростдан ҳам беҳад қудрат ва зўрликнинг тимсоли бўлиб туюларди — балким, менинг саҳифалар олдида ожиз ва маҳкум бўлиб қолишимнинг ҳам сабаби шулдир? Ўша пайтдаги кечинмаларим кема ҳалокатидан сўнг бепоён денгизда ёрочга ёпишиб турган одамнинг кечинмалари каби тушкун ва умидсиз эди, зотан, бу саҳифалар кўнгил борларидан умид яловларини учириб кетгувчи қопқора қуюнга ўхшарди. Шундай бўлса-да, ўз ярасини ўзи тишлаб ётган бўри каби мен ҳам бу афюнга ўхшаш манзараларни худди телба мисоли қайта-қайта ўқийверар ва бундан махлуқ кўз олдимда яна ҳам улканлашиб, ваҳшийлашиб борар, энди мияхўр эртадан кечгача мия ер, лекин ҳеч тўйдим демасди: балким ростдан ҳам телба бўлиб қолган-

дирман, йўқса манга бу наҳс ва зўрлик фарқ қилган китобнинг фосих ва фотиҳ кўчаларида кезишга не ҳожат, йўқса, шифти алам, девори хиёнат бўлган китоб ҳужрасида яшашга не ҳожат, йўқса, ҳар қадамига дорлар қурилган йўлларда юришга не ҳожат?!»

«Мен энди ундан ҳеч қачон қутулмайман. Унинг қиёфасини ҳам, юз ифодасини ҳам тасвирлашга ожизман». Унинг бош қисми мушукка, тана қисми маймунниқига ўхшайди, аммо маймунга қараганда уч-тўрт баробар улкан, тирноқлари ўсиқ, афти эса исқирт — энгаги мия ёридан қорайиб қолган. У яқинда бутун шаҳардаги мияларни еб битирса керак», — ахир китобни ҳам шундайин ваҳшиёна руҳда ёзадими, деган фикр дамодам хаёлимга келарди; ахир махлуқнинг мияни қандай ейиши-ю, унинг қурбони бўлган одамнинг кўзлари қандай чақчайиши, ажинлари қандай тиришиши, юзини, кўзини тириклик талъати қандай тарк этиши, ҳаёт завқи қандай сўниши, махлуқнинг мия ейиши усулларию уни хил-хилга ажратиб, чаноқнинг ўзидаёқ эзгилаб, сўнг иштиёқ билан ялаши, ялар экан, кўзлари ҳузур ва ҳаловатдан сузилиб кетиши, қалин лаблари орасидан кўкимтир, бадбўй сўлакнинг бўйинлари аро кўкрагига оқиб тушиши, исқирт тишлари орасида қолган мияни роҳат қилиб кўзларини юмиб сўриши, сўнг яна мия излаб кўчаларда изғиб юриши, тирик жон пойлаб, мутолишларда, қоронғу бурчакларда, даҳлиз ва ер ости йўлакларида соатлаб пайт пойлаб ўтириши, бош чаноғи ёрилаётган одамнинг фақат кўчани эмас, бутун дунёни фиронга тўлдириши, лекин махлуқ исканжасида типирчилай-типирчилай, охири жон таслим қилиши ҳақида бунчалар ҳафсала билан ёзиш шартмиди? Ўқиган кишининг дарду дунёсини, шуури-ю онгини бунчалар зулматга буркаш, унинг қалбини, кўнглини ўрташ, махлуқ қўлида жон таслим қилаётган одамга қўшиб, ҳар бир ўқиган одамни ҳам қатл этиш шартмиди?! Ўқувчини аввал мафтун этиб, сўнг уни ваҳмлар ила ғаврога солиш, унинг кўнгил қасрларига қўрқув ва васваса яловларини илиш, шусиз ҳам сўқмоқларини чакалак босган умрига тушкунлик ва умидсизлик уруғини экиш, шусиз ҳам қовурдоқ бўлган юракни саҳифалар товасига қовуриш шартмиди? Китоб ҳам шундай ваҳмкор бўладими, китобни ҳам шундай

шафқатсиз ёзадими?! Ундан кўра жаллод бўлиб, суякларни нимта-нимта қилган афзал-ку?!

Китобда мияхўрнинг узун тафсилоти, феъли, тишлари, қорачиги чўғдай ёниб турадиган кўзлари, қай усулда мия егани, уй бош чаноқ билан тўлгани, шаҳарни кундан-кун ваҳима қамраб олаётгани ҳақида узун тафсилот берилганди.

Кейинги саҳифаларда воқеа кескинлашарди. «...Оҳ тан-грим, — деб оҳ торгарди қаҳрамон, — нажот борми бу махлуқдан?! Кеча ёшгина йигитчанинг миясини паққос туширди. Сўнг кун бўйи ётиб ухлади. Ухлаганда танасидан бадбўй ҳид чиқиб — хонада туриб бўлмайд қолади — ундан қочиб чиқиб кетгим келади. Бироқ тақдир мени унинг қўлларига экиб қўйган, унинг оёқларига кишанлаб қўйган! Қочиб қайга бораман? Қайга?! Бутун шаҳар унинг нафси билан тўлган бўлса, бутун дунё унинг оёғи остида ётган бўлса?! Қани нажот?!

Агар бор бўлса, келтиринг, мен унинг кундасига бошимни қўяй, кафтларига ўзимни гарқ қилай, ажал оловига юзимни босай...

Мен шуни англаб қолгандимки, жумлалар, сўзлар, саҳифалар кўз олдимда улкан ва еб тўймас махлуқни яратиб берар ва китобнинг ўзи ҳам кундан-кун, назаримда, мия ейдиган очкўз махлуққа айланиб борар, мен эса уни йиртиб, пора-пора қилиш ўрнига турли саҳифалардан иқтибослар кўчираб ва бу кўчирмаларни қайта-қайта ўқирдим. Энг ёмони, бутун шаҳарга бу китобнинг сурати илиб чиқилган, гарчи бу суратлар тагида ҳеч қандай сўз-у изоҳ бўлмаса-да, бу китобни ўқишга даъват яширинган эди. Қизиқ, бутун шаҳар ўқияптими, бу китобни?»

«...Мияхўр энди кунига юзлаб мияни бир ўтиришда еб битирар, қанча еса шунча иштаҳаси очилиб борарди. Уни на тўхтатиб, на бу йўлдан қайтариб бўларди; умуман, уни тўхтатадиган куч бормикин? У қоронғу жойларда пойлаб турар, кўчадан бирон йўловчи ўтиши билан таппа босиб, бурчагига судраб кетар, шўрлик эсини йигиб, бақиришга улгурмай бош чаногини бир уришда очиб, ҳаш-паш дегунча мияни ялаб битирарди; мияни еб бўлгач, жасадга қайрилиб ҳам қарамас, бошқа бирон жойига зиён етказмас,

миясиз гавда ётган жойида тўлғана-тўлғана типирчилаб қоларди. Кейинги кунларда у ҳатто кўчаларда ошкора тен-тираб юрарди, қўлига тушган одам қочиб қутулолмасди, у бир пайтнинг ўзида оёқларининг тағига ўнлаб одамни босиб қўйиб, бирин-кетин бош чаноқни очиб мияни ялар, сўнг яна ўлжа излаб, гавжум жойларга йўл оларди.

У кундан-кун семириб борарди, оёқлари танасини кўтаролмай қолганди. Мия ялар экан, қип-қизил тили шундайин тез ҳаракат қилардики, чаноқда бир чимдим ҳам мия қолмасди. Унга қарши қўйилган барча пистирма-ю тузоқлар бекор кетди; у ўлғудай айёр эди — пистирмалардан сакраб ўтар, қопқонларни синдириб, тузоқларнинг тўрларини узиб ташлар, ҳирсдай кучли, йўлбарсдай чаққон ва оҳудай ҳушёр, ҳар ерда ҳозир-у нозир, ҳар нарсани билгувчи ва кўргувчи эди».

«...У бир соат ичида бутун бошли бинодаги барча одамнинг миясини еб чиқиб кетибди, деб эшитганимизда ҳеч бир ажабланганимиз йўқ. Ваҳоланки, истоқомат қилувчиларнинг бош чаноғи очилган бинолар шаҳарда кундан-кун кўпайиб борарди. У уйларга сездирмасдан кирарди: қулфларни бир тортишда очар, китоб ўқиб ўтирган ёки ошхонада куйманаётган кишининг бўйнидан ришпа бўғар, унга унчалар азоб ҳам бериб ўтирмас, бош чаноқни тирноқлари билан кўпориб, мияни чангаллашга тушарди — бир-икки дақиқадан сўнг яна билинтирмай чиқиб кетар, сиз унинг чангини ҳам сезмасдингиз. Бу ерда ваҳший одамхўрлар ҳақидаги ривоятлар ҳам шунчаки чўпчакка айланиб қоларди: бу ёвузликни кўз кўриб, қулоқ эшитмаганди... Ҳаммасидан даҳшати — мияхўрнинг кундан-кун нафси очилиб борар; унинг кўзлари қон тўла косадай улканлашганди...»

Қўлёзманинг шу жойи — бир неча варақ чизиб ташланганди, ҳар қанча уринсам ҳам бир-икки узук-юлуқ жумла-ю бирикмалардан бошқа ҳеч нарса ўқий олмадим, балким, ёш йигит бу саҳифаларда бир оддий увринди китоб туфайли пайдо бўлган оҳ-воҳларидан уялиб кетгандир, балким, бу саҳифаларда китоб қаршисидаги ожизлик ҳаддан ошгану унга қарши қўлидан бирон чора келмаслиги ўзига напъа қилиб, ожиз ва маҳкум эканлигини тан олгиси келмай, кўрқув ва ваҳм акс этган таассуротларни қалин ва

шафқатсиз қараши билан қўлёзма юзидан супуриб ташла-моқчи бўлгандир? Саҳифаларнинг йиртилиб кетганига қараганда бу тахмин ҳақиқатга яқинроқ эди. Балким, ичидан тошиб келадиган ботиний ва ўжар туйғулар таъсирида шунчаки, бесабаб бўяб ташлагандир? Нафас ростлаб олгач, бошқа саҳифани шошиб ўқий бошладим, зеро, бу қўлёзма пўлат шарикчанинг ичида нима борлигини билмоқчи бўлиб, беҳуда уринаётган боланинг қилиғи каби, мени роят қизиқтириб кўйган эди.

«О, мен бу саҳифага қачон мубтало бўлдим, бу китоб қачон жой олди қалбимдан? Бу хулёнинг чеку чегараси борми? Бу мияхўр оҳангдан, мияхўр сўздан, мияхўр зулмдан қачон қутуламан?! Мени адои тамом қилади бу китоб. Наҳотки, умрим тариқдай шу китоб саҳифаларига сочилиб кетган бўлса?! Китобдан қанчалик ўзимни олиб қочсам, унга шунчалик яқинлашаяпман, кўнглимда мубталолик бўронлари шунчалик кучайяпти».

«...қабулига кирганимда бўлим мудиримиз ниманидир ковшаб ўтирарди, — мени кўриб, хўрагини дарров стол остига яширди. Унинг лабларида оқиш доғлар бор эди — кўзлари чақчайиб турарди, одатда кишини жиноят устида кўлга туширсанг, шундай ҳолатга тушади. Мен шунда у еяётган хўрак миядан бошқа нарса эмаслигини бир ички сезги билан ҳис этдим...»

«...қанча иқтибос олмай, қанчалар қайта-қайта ўқимай, китобга бўлган ихлосим сўнмас, аксинча, менда ёввойи бир иштиёқманглик пайдо бўлаётганди; энг ҳиссиётли ошиқ ҳам ўз маъшуқасини мен китоб варақларидаги манзараларни кутган каби мушгоқлик билан кутмаса керак. Баъзан газета ўқиб ёки телевизор кўриб ўтирсам, менга газета юзидан ёки экрандан китоб ичидаги махлуқ менга боқиб тургандай туюлади. Ҳар босган қадамимда, танишган одамимда уни кўраман. Китоб билан бирга ҳаётимга алаҳсираш, васваса, шубҳа ва ваҳима ҳам кириб келди. Кечалари хонамда кимдир юргандай бўлади: мен хириллаган нафасни аниқ эшитаман — юрагим орқага тортиб, тура солиб чироқни ёққанимда ҳеч зор кўринмайди; фақат варақларини деразадан кираётган шамол ўйноқлаётган китобгина очиқ туради. Шунда очилиб ётган китобга қараб туриб, мен барибир

тақдирдан қочиб қутулолмаслигимни англайман. Шундай бўлса-да, иқтибослар олишдан сира толиқмасдим. Кўчирганларим нақ китоб даражасида улканлашганда ҳам бу мени қониктирмади, зеро, хонамда китоб пайдо бўлгандан бери на кундалик ёзишга, на қороз қоралашга ҳолим қолмаганди — китоб энди менинг бутун умримни ишрол қилиб олган, ётсам ҳам, турсам ҳам аста-секин унга тақлид қила бошлаган, унинг олдида ўзимни мустабид шоҳнинг қаршисида қалтираб турган фуқародек ҳис этар, охирги пайтлар эса феъл-атворим ҳам мияхўрнинг хунук ва очкўз башарасига ўхшаб кетаётганини сезиб, қалтираб кетардим, асли бу қиёфа махлуқнинг башарасими ёки менинг қалбимми? Наҳотки, бу махлуқ қалбимни ҳам ишрол қилган бўлса?! Наҳотки, қалбим ҳам унинг асирига айланган бўлса?! Саволлар ўлик устида айланаётган калхатдай бошимда тинимсиз айланади. Унда на жавоб бор, на садо. Ўрнига фақат китоб — қўрқув ва ваҳмга тўла китоб бор. Мени саҳифалар ўрмони толиқтирди; бу ўрмонда қайга қараб юрмай қаршимда фақат махлуқни кўраман — қани энди ётиб ухласам-у эрта-лаб бу қўрқув салтанатидан олиб чиқадиغان Халоскор билан бирга уйғонсам; кўзларимда уйқу тулпорлари чопаяпти. Тун ҳам алламаҳал бўлгандир?! Эшик тиқирляяптими? Унинг тиқилламаганига ҳам аллазамонлар бўлди. Балки, мени йўқлаб келишгандир?!»

Қўлёзма шу ерда тўсатдан тўхтаганди; гўё таъқиб ва ваҳм ҳукмрон чангалзорни кезиб юриб, бирдан бўм-бўш ва кимсасиз далага чиқиб қолгандай, бу ёғи Бўшлиқ ва Йўқлик забт этган бўм-бўш варақлардан иборат эди; шунда хаёлимга ёш ёзувчи қўлёмани давом эттиришни мўлжаллаган-у, бироқ қандайдир ҳодиса унга бу ёғини давом эттиришга йўл қўймаган деган шубҳали, ҳам доғули фикр ўрмалаб кирганди. Қўлёманинг маъноси ҳам давоми ёзилажигидан дарак бериб турарди. Балким, бу ёш ёзувчининг сўнгги қўлёмасидир, балким, бу қўлёмани тугатмай туриб, уни ажал элчилари мангу рихлатга етаклаб кетгандир?! Худди сокин ёз осмонини бирдан тўзон қоплагандек кўнглимда тўсатдан ғулуғула пайдо бўлди.

Бу шубҳа қанчалар ишончсиз бўлса-да, менга шунчалар ҳақиқатга яқин бўлиб туюларди.

Мусибатли хабар эшитганингизда ёхуд бир умр сиғиниб келган эътиқодингиз бир лаҳзада бир сўз ила пучга айланганда ёки хонангизда сизга ташланмоқчи бўлиб турган хаёлнинг қудрати етмас даражада улкан ва ваҳмкор чаённи кўриб қолганингизда шуурингизда шундай ҳолат пайдо бўлади ва тасаввурингиз шифтлари қўпорилиб, сиз ҳам хаёдан тўкилувчи қўрқув ва жазаванинг кундасига секин бош қўясиз.

Мен ниманидир ғира-шира англагандим ва бу англаган нарсаларим ёзувлар ичидан бир махлуқ каби бош кўтариб чиққан ва мени чангимни ҳам қолдирмай бир ҳаплашда ютиб юборган эди, зеро, қўлёзмадаги ёзувлар, чангу ғуборлар тўзиган қалбнинг тўзонлари эканлигига энди амин бўлган эдим.

Ўз шубҳамни ойдинлаштириш учун эртасига танишимга сим қоқдим ва жасад қай ҳолатда топилганини сўрадим.

— Биз ҳам ҳайронмиз, — деди у, — бош чаноқ очилиб ётарди, у ерда умуман мия қолмаганини айтмаса, тананинг бошқа ҳеч жойида ташқи зарбанинг аломати йўқ эди. Ўзим текшириб чиқдим, уйдан ҳеч нарса ўғирланмаган.

ЎЛИК МАВСУМ

Биз ўқитувчимизни жуда севардик. Унга бўлган муҳаббатимиз беғараз ва пок эканлигига сира шубҳа қилмасдик. Унинг овозини эшитиш ва сўзлари чангалида яна бир бор эзгиланиш, тафаккур ва хаёлот гумбазлари қад кериб турган салтанатларини сайр этиш учун эрталаблари дафтарларимизни қўлтиқлаб, нонушта ҳам қилмасдан сабоққа югурар; адашган ва толиққан карвонни олислардан келаётган саҳро узра жаранглаган бонг садолари ўзига чорлагани каби бу муҳаббат ҳам бизни тинмай чорлар, ўқитувчимиз билан бизни кўринмас, аммо мустаҳкам ришталар билан боғлаб ташлаган, биз ҳар куни мана шу ришталарга қалбимиз ва шууримизни осганча гўё узоқ кўришмаган ошиқ-маъшуклар янглиф ўқитувчимиз дийдорига тўйиш, сўнг у билан икки ёки тўрт соат мобайнида тириклик ва абадиятнинг азоб-уқубат тўла улкан кўнғироғини чалиш, инсониятга хаёдан келажак сари халоскорлик кемалари ясаб бериш учун бирин-кетин, бироқ бир пайтнинг ўзида сабоқхонага йиғилардик. Мен ҳеч қачон биронтамиз ҳам вақт масаласида адашмаслигимизни билардим ва шунингдек дарс бошлангандан сўнг бирор талабанинг сабоқхонага кечикиб кириб келганини ҳам эслай олмайман. Биз бирон ножўя қилигимиз ёки хатти-ҳаракатимиз билан ўқитувчимиз гашига тегишдан, тўғрироғи, уни безовта қилишдан жуда чўчир, шу сабабли сабоқ пайти ҳар бир фикрни тафаккуримиз ва хотирамиз минораларига оғир жангдан сўнг эришилган зафар яловлари каби бир-бир илиб кўйишга ҳаракат қилардик, зеро, бизнинг сабоқхона улуғ ҳамда қудратли саркарданинг бир ҳамласидаёқ тор-мор бўлган ва сукунатга чўмган майдонни эслатарди. Ўқитувчимиз чиндан ҳам ролиб саркардага ўхшаб сўзларди. У ҳеч нарса ҳақида ҳеч нарсасиз гапираётгандай таассурот қолдирар, аслида ҳам унинг гаплари қанақадир хаёлот ва рўёдан иборатдай эди.

Озгин ва қилтириқлигидан уни ҳозир йиқилиб тушади, деб ўйлардик, аммо у ҳеч қачон йиқилиб тушмас, бизни ҳайратга солувчи чаққонлиги билан бир дафъадан сўнг тўкилиб тушади, деб ўйлайдиган ҳолатдан тик ва қаҳрли алфозга қайтарди: у гапирар экан, биз мана шу тушуниқсиз ва узун жумлалар ортида унинг ҳаётини, фақат униқини эмас, ўзимизнинг ҳайрат ва умидга тўла ҳаётимизни ҳам суғориб турадиган қудрат қад кериб тургандай туюлар, бизга унинг гаплари, ихрашлари, маърузаларини таъсирли қилиш учун атайлаб қилинадиган сукутлари, қироатлари, ташбеҳ ва тимсолларигина эмас, хароба уйнинг вайрон ва путурдан кетган деразасига ёқиб қўйилган хира шам янглир пирпираб турувчи кўзлари ва ҳатто бутун вужуди ҳам қандайдир чексиз, бизнинг ақлимиз бовар қилмас қудратдан иборатдай туюларди. Балки бунчалик эмасдир, балки ундан анқиб турувчи бўғиқ ва бадбўй ҳид ҳам қудрат ва илоҳият даракчиси эмасдир, бироқ шундай сирли ва салобатли туйғу эдики, биз бу туйғуни ҳар сония ҳис қилиб турардик. Буларнинг барчаси унга бўлган муҳаббатимизни яна ҳам оширар, уни кўз олдимизда буюкликнинг энг олий ва мукаррам чўққисига олиб чиқар, шубҳасиз, у бетакрор буюклик ва карам соҳиби эди.

Биз кунлар ўтган сайин бошқа курслар, бошқа талабалар эвазига ҳам сафимиз кенгайиб бораётганини сезиб қолардик. Мабодо кимнинг дарсига кўп талаба иштирок этади, кимнинг шогирдлари кўп деган савол пайдо бўлган тақдирда ҳам бошқа ўқитувчилар ҳеч мунозарасиз ҳасад ва алам билан уни эслашларига ишончимиз комил эди, зеро, ҳеч қайси ўқитувчига талабаларнинг бунчалик оммавий сadoқатини ато этмаган, десак ҳеч хато қилмаслигимизни билардик. Бошқа ўқитувчилар дарсга кирганда эснаб ўтирган икки-уч талабадан ўзга бирон талабани учрата олмаган ҳолда унинг маърузасини эшитиш учун қўшни, ҳатто ихтисосликлари тўғри келмайдиган талабалар ҳам йиғилиб келар, журси ёки бирон суяниб турса бўладиган жой излаб талабалар даҳлизда зир югуриб юришарди: унинг маърузаси арафасида даҳлизлар, хоналар нақ тўполон ичида қолар, талабаларни тартибга чақириш учун ўқитувчилар ўша кунлари тинимсиз навбатчилик қилишарди. Мен бу кунлар улар

учун ниҳоятда машаққатли бўлишини англадим; талабалар деярли уларни тинглашмас, эътибор бермас, бақириб-чақириб, ҳозир бошланадиган маърузани муҳокама қилишарди. Маъруза бошлангач, бирдан сукут чўқар, ҳамма севимли ўқитувчиларининг орзидан чиқаётган гапларни қорозга туширишга шошар, сўнг бўш вақтларида баъзилар бу узун маърузаларни ёдлаб ҳам юрарди.

Курсилар, столлар синиб қолавергач, раҳбарлар ўқитувчимизнинг маърузаси учун чеккадаги, фақат байрамлар ва тантаналарда очиладиган зални бўшатиб бердилар-да, доимий тўс-тўполон, шовқин-сурон ва талабалар бебошликларидан қутилдилар. Бу зал ҳам кейинги пайтларда торлик қилиб қолаётган бўлсада бемалол ўтириб, маърузани кўчириб олишга имкони бор эди. Ўқитувчимизнинг кундан-кун шухрати ошиб борар, биз сабоққа кирганда янги-янги бегона талабаларга дуч келардик. Сабоқдошларимиздан бири ҳазил аралаш: «Яқинда ўқитувчимиз бутун шаҳарни бошқаради», дерди. Аслида бу ҳазилда ҳеч бир муболаға йўқ эди. Устозни ҳар кўрганда ёки унинг маърузаларини лолу ҳайрон ва ошуфта бўлиб тинглаб ўтирган лаҳзаларда нафақат шаҳар, балки қалбимиз ҳам аллақачон забт этилганини ҳис этардик. Ўқитувчимиз назаримизда, қўл етмас юксакликда турар, уни забт этиш ва майда, баъзан ҳаддан ортиқ бачкана ташвишларга ўралашиб яшаётган бизнинг икир-чикирларга, гийбату фисқу фасодларга, жўн, ўткинчи умидларга ўралашиб яшаш мумкин эмасдай туюлар эди; у ўзи турган юксакликдан биз томонга боқмас, фақат унинг қиёфасида балқиган ҳидоят ва шамс нурлари музлаб ётган ва неча йиллардан буён офтоб тегмаган кўнглимиз қирларини илитар экан, бу шамс ҳаёт тафтини худди афсонавий Ҳотам бойликларини қашшоғу муҳтожларга бир-бир улашгандай шунчаки садақа қилиб кетар ва у олий ҳиммат, бетакрор саховат хожаси эди. Биз вайрон бўлган ва залолатга юз тутган дилларимизни бу офтобга тутиб илитар эканмиз, ҳар биримиз бу офтобни кутиб жон беришга тайёр ва мушток эдик. У ўзининг ҳиммати ва саховати билан несту забун қилиб бўлгач, бизни зориқтириш ва ўрташ учун яна ўша юксакликка қайтиб кетарди. Биз сезиб-сездирмай гапиришда, сўзлашда, кийинишда ўқитувчимизга тақлид қилаётгани-

мизни англаб қолардик, ҳатто гапираётганда қаламни қўл учида ўйнатишгача ўқитувчимизники эди. Сочни узун қилиб ўстиришни қўйиб турайлик, кўзимизни ҳам ўқитувчимизники каби пирпиратишга интилардик. Мен сабоқдошларимнинг тушларини ҳам ўқитувчимизга ажратишганига шубҳа қилмасдим, зеро, мен ҳам ёлғиз ўзим подшоҳ бўлган бу мамлакатни ўқитувчимиз ихтиёрига топширганимга анча бўлганди. Биз гўё жодуланган ва афсун қилинганларга ўхшардик. Ўқитувчимизнинг бизни ўзига тортадиган даражада истараси иссиқ ҳам эмасди, аксинча, биологик хоналарда кўргазмага қўйилган устихон каби қоқ суяқдан иборат, агар устида эғни боши бўлмаса унинг ўша устихонлардан фарқи йўқ, сочига ҳеч қачон тароқ тегмаган, патила ва аъзои-баданидан қандайдир заифгина қўланса ҳид анқир, овози қабрдан чиқаётган ва олислардан келаётган ўтмиш садоларидек қаримсиқ ва зардали эди. Биз кўпинча шундай кўримсиз ва ҳатто вампирлардек бадбашара одамга бунчалар ошuftа бўлиб қолганимизга ҳайрон қолардик. Унинг ўзини тутиши, қадди-қомати ва қуриб қолган кўлдек кўзлари жоҳиллик ва кибр акс этган юзи Эрликхоннинг баджаҳл ҳайкалини эслатар, биз эса ана шу ақл ва фикр машғали билан бизни нодонлик саҳросидан тафаккур қўрғонининг юксак ва машаққатли сўқмоғига олиб кирувчи, изидан мафтун ва шайдо, жоду ва сеҳр этарак эргаштириб борувчи, ҳар кун тонг саҳарда қуёшдан ҳам олдин аввало устозга эҳтиром ва муҳаббат уйротувчи, пешвомиз ва халоскоримиз, ақлу идрокнинг бетакрор тимсоли ваҳмли ва қаҳрли маъбуднинг сиринди ва аржумандлари эдик; унинг шуури бизнинг шуур, унинг хаёли бизнинг хаёл, унинг дарди бизнинг дард, унинг шиддати бизнинг шиддат эди ва биз фақат мафтункорлари эмас, унинг қудрат ва карам акс этиб турган танасининг бир қисми эдик, у биз эди, биз эса у эдик.

Бизнинг ўзаро баҳсларимиз унинг маърузаларига бир тақлид эди, холос. Бир марта сабоқдошларимиз билан ғоя ва инсон ҳақида баҳслашиб қолдик. Мен ғоя ўткинчи, инсон абадий, деган анчайин жўн фикримда туриб олдим. Биз баҳсимизни ўзаро ҳал қилолмагач, устозга мурожаат қилдик. У маърузаларини худди кўксингизга туйқусдан хан-

жар ургандек, тўсатдан биз кутмаган, сезмаган фикр билан бошлар ва изидан қўйилиб келаётган, бизнинг ақлимиз бо-вар қилмас ваҳми ва зарбали мантиқларини бизнинг лолу ҳайрон қолган тасаввур даштимизга улоқтираверарди. У фикримизни эшитиб, кибрли жилмайиб қўйди ва қисқаги-на қилиб: «ғоя ўлмайди», деди. Мен эса ўз фикримда туриб олдим. «Ғоялар қуролга ўхшайди, ишлатиб бўлингач отиб юборилади», дедим.

— Йўқ, — деди ўқитувчимиз бироз писандали оҳангда; у ҳар биримизнинг қалбимизга ўзининг ҳайкалини ясаб ул-гурган қиёфасига заҳарханда тус берди. — Тана ўлиб ке-таверади, ғоя янги авлод билан бирга янгидан туғилавера-ди. Уни кўмиб бўлмайди — уни кўмишган тақдирда ҳам у қабрдан чиқиб яна дунёни бошқараверади. — У шундай деб сирли тиржайди. Менга у ўз хулосаларидан завқ ола-ётгандай туюлди. — Яқинда Т. ўлди, — деди у бир зумдан сўнг фикрини давом эттириб. — Буни ҳаммаларинг била-сизлар. Унинг арбоблик фаолияти деярли шармисор қилинди, уни ватан хоини деб аташгача боришди. Лекин янгилар ҳам унинг ғояси билан бошқаришга ўтишди. Ғояни ўлди-риб бўлмайди, у янги авлод билан бирга янги мазмун кашф этиб туғилаверади.

Шундай деб у шакл ва мазмун ҳақида гапира бошлади. Тан олиш керакки, бизни унга билдирадиган эътирозимиз ниҳоятда заиф эди, шу сабабли биз одатдагидай бу муноза-рада ҳам енгилганимизни тан олдик.

Ўқитувчимиз ролибона жилмайди. У ҳамиша бизнинг ту-шунчаларимизни тор-мор қилгач, яна бир офир жангда за-фар қозонгандай маррур жилмайиб қўярди, гарчи жумла-лари узун, танбеҳу ишоралар кўп бўлса ҳам, у фикрларни худди ўқиб бераётгандай равон ифодалар, у ростдан ҳам бир нуқтага — бизнинг устимиздаги бўшлиққа қараб гапи-рар, гўё у ерда қандайдир сирли китоб очик тургандай эди; устознинг барча ҳаракатлари зўракидай туюлар, қўллари қалтираб, ҳозир нимасидир фош бўлиб қолишидан хаво-тирланиб турар, бизнинг муҳаббатимизни қозонганига ҳам ишонмагандай, шу сабабли ҳамиша жоҳил, кибрли, ёлғиз бўлиб туюларди. Уни доим мен касалманд ва восвос бўлса керак, шу сабабли ҳам ҳеч кимга ўхшамайди, барча даҳо-

лар каби у улур ва бетакрор васвасага йўлиққан, дея ўйлардим, шунда мен ўқитувчимизнинг аъзои баданига ўрнашиб қолган ҳиднинг нима эканлигини гира-шира англагандай бўлардим; бу нам тупроқ ҳиди эди. Аммо бу туйғуни ошкор қилиб, ўқитувчимизга ошиқу шайдо бўлганларнинг танбеҳига дош беролмаслигимни ўйлаб, бу ҳидни унутишга ҳаракат қилгандим. Устозимизга бўлган оммавий шайдолик, сабоқхоналарда курси топиб ўтириш муаммоси ва бешафқат вақт ҳаммасини унутишга мажбур қилди ва мен ҳам эртага устознинг маърузасини олдинги қаторларда ўтириб эшитиш учун қандоқ қилиб сабоққа эртароқ боришим кераклигини ўйлаб тонг оттирадиган бўлдим.

Ўқитувчимизнинг маърузалари тобора қизиқ тус олаётганди. Унинг шогирдлари сафи кенгаётганидан унинг ўзидан кўра биз кўпроқ қувонар, устозимизни еру кўкка ишонмасдик. Охир-оқибат устозимиз барча соҳада галаба қилди. Уни ёқтирмайдиган факультет бошлиғимиз ҳам, ўқитувчилар ҳам талабаларни тартибга чақириш учун унга мурожат қиладиган бўлишди. Бебош талабалар устозни кўриб, худди афсун билан сели қайтган дарёдай жимиб қолишарди. Шундай пайтлари у бу дунёга янги тартиб, янги ҳақиқат, янги мантиқ ва янги ҳидоят ёйувчи, инсонларга хос барча майда ва жўн кечинма, муносабатлардан холи, тириклар ета олмас даражада форигланган, покланган, мусибат ва азоб узра юксак кўтарилган хилқат бўлиб туюлар эди. Сабоқдошларим устозимизга бағишлаб шеър битиб юришини билардим. Менинг шеър ёзишга унча уқувим бўлмаса-да, устоз ҳақида соатлаб гаплашишга, баҳслашишга тайёр эдим. Биз ҳаммамиз устозимизга бўлган эҳтиромимиз телбалик даражасида эканлигини сезар ва мана шу телбаликнинг ўзиёқ қалбимизни ғурур ва сурурга тўлдирарди. Унинг нутқида кишини жазави ва васвасага туширувчи, жунунини кўзровчи нимадир бор эди; у гапирар экан, ҳеч биримиз у гапираётган нарса ҳақида ўйламас, хаёлимизга Малмстининг «Йиғи» мусиқаси каби олис шовқин аралаш мубҳам жилвалар келар, у ҳаёт ҳақида гапирар экан, ўз-ўзидан биз ўлимнинг улурлиги ва қудрати ҳақида ўйлардик; биз хаёл ва фикрларимизни бир жойга тўплашга қанчалик ҳаракат қилмайлик, устозимиз маърузалари бизни барибир ўша ақл-

-идроқдан холи олисликка етаклаб чиқиб кетаверар, гўё жами инсоният интилиб келган нарса мана шу маънисиз, мазмунсиз ва шаклсиз олисликда деб таъкидлаётгандай эди. Тўррироғи, буни устоз сўйламас, унинг сўзлари бизни масту мустар қиларди. Биз хулоса ва ҳукмнинг бунчалар бешафқатлигидан, бунчалар озурдалигидан маст бўлардик, устоз бизнинг ғурур ва шаънимизга тегиб, қалбимизни уқубат селида оқизиб маст қиларди. Биз ўз муҳаббатимизни бошқаларга тез ва осон юқтира олардик. Бунинг учун устозни зўр бериб мақташ бизга ҳеч шарт эмас, биз муҳаббат ва ҳайрат ёйиш учун устознинг икки-уч фикрини келтирар ва бу фикрлардаги ададсизлик ва ҳудудсизликдан суҳбатдошимиз бир сония ичида худди уятли жойи очилиб турганига бирдан кўзи тушиб қолгандай аввал лол қолар, сўнг устозимизнинг ройибона мухлиси ва муҳибига айланарди. Ўшанда муҳаббат ҳам юқумли касаллик каби тез ва хавфли тарзда ёйилишининг гувоҳи бўлардик. Биз қанчадан-қанча дилларга, ақлларга бу юқумли касални юқтирмадик, қанчадан-қанча қалбларга ҳайрат ва улугликдан лол қолиш чирогини ёқмадик: гўё биз шаҳар ва одамлар оралаб юқумли касал ташувчиларига ўхшар, қаерга борсак, ўша ерни ўзимизнинг танзимизни ва шууримизни қақшатиб ётган касаллик билан заҳарлаб чиқардик. Бир марта сабоқдошларимиздан бирининг олис қишлоқдан келган отаси устозга бўлган эҳтиромимизни кўриб, ҳўнграб йирлаб юборгани — устоз бизнинг шаън-шавкатимиз ва халоскоримиз эди; худди баҳор офтоби янглиғ онгимизнинг рутубатли ва чарчоқ қирларини иситар, биз шу офтобни бошимиз ва шууримизга тож қилиб, фасллар яқовлик ва ҳорғинлик билан алмашадиган талабалик тунларимизни шуълага тўлдирар, ўзларини устознинг энг садоқатли шогирдлари деб ҳисобловчилар йиғилиб қолганимизда фақат устоз ҳақида гаплашар ва унинг жумлаларига яширинган мантиқли чиқишни, қирқ чиммат ичидан юзини бир-бир очган гўзал янглиғ бу фикрга шайдо бўлиб, соатлаб муҳокама этишни яхши кўрардик. Биз шогирдлар турли ёшдаги ва тақдиримиз бир-биримизникига сира ўхшамайдиган турли қарашга мансуб йиғитлар эдик, аммо ҳаммамизни устозга бўлган эҳтиром бирлаштириб турар ва ҳафтанинг маълум кунида йиғилиб

исқирт қаҳвахона бурчагида фақат талабаларгагина хос бўлган қизгин ва ҳаёсиз суҳбатлар қураб, ҳар биримиз ўзимизча устоз ўғитларини шарҳлар ва шаҳар тун чопонини кийиб, секин мудрай бошлаганда эртага тонгда устозни яна бир бор кўриш бахти мавжудлигидан масрур бўлиб, бир фикрга келолмай тарқалишардик. Қанчалик бақириб-чақирмайлик ва бир-биримизга фикримизни уқтиришга ҳаракат қилмайлик, барибир ҳар ким ўз фикрида қоларди. Биз кейинги ойлари ичида қаҳвахонадаги сараланган улфатлар суҳбати фақат устоз ҳақида бошланиб, у билан тугар, баъзида сараланган шогирдлар суҳбатига шу атрофда яшайдиган ва пиво олишга қалам ҳақи етмаганидан бизнинг эрмагимизга айланган тузуккина ном чиқарган шоир ҳам келиб қўшилар ва биз олиб берган пиво ҳаққи у ҳам устозимизни улуғлай бошларди. У умрида кўрмаган бўлса-да, бир кун бизга устоз ҳақидаги шеърини ўқиб берди. Шеър чинакам самимият билан ёзилган, устозни сал бўлмаса миллат тарбиячисига айлантириб қўйганди: шеърдаги устозимизга эҳтиром бизга азбаройи хуш ёққанидан шоир пайдо бўлиш билан олдиға пиво қўяр ва ўша шеърни ўқиб беришни талаб қилардик. Бутун ҳаётидан ва ёзган шеърдан тополмаган маънини шоир ана шу исқирт қаҳвахонага келиб турувчи алмойи-алжойи талабалар ичидан топгандай, шеърни бор овозда ўқир, баъзан биз ҳам унга жўр бўлиб қўярдик.

Шоир шеърни ўқиб бўлгач, ютоқлаб пиво симирар ва яқин кунларда устоз ҳақида дoston ёзажагини билдирар ва яна пиво симириб, кечгача бизнинг даврамизни ўзи каби тушқун ва афтода ҳол шеърлари билан тўлдириб ўтирарди.

Эндигина бошланган ёз тафтидан қочиб қаҳвахонага бекиниб олган кунларимизнинг бирида бизда ўқишлар тугаб, таътил бошлангач (таътил яқин эди) устознинг ўзини шу даврага олиб келиб, у билан яқинроқ танишиб олсак-чи, деган фикр пайдо бўлди. Устозни таклиф қилиш бизнинг баҳсларга яқун ясади. Шу сабабли бунга ҳамма рози бўлди. Шоир ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлади: у шу баҳонада зарур нарсаларни йиғиб олмоқчи ҳамда «ул улуғ устоз» билан яқиндан танишмоқчи эди. Текин пиво сабабми ёки

бизнинг суҳбатлардаги устозга бўлган эҳтиромми у ҳам ўқитувчимизни устоз деб атай бошлаган эди.

Таътил бошлангач, талабаларга хос эпчилик билан тай-ёргарлик бошланди; қаҳвахонанинг бурчагидаги курси биттага кўпайтирилди, қаҳвахонадагиларнинг розилиги олинди. Барча зарур нарсалар ҳозирлаб қўйилди; биз устозни ҳурматига яраша бироз ҳашам билан кутиб олмоқчи эдик. Устозни топиб келиш менга топширилди: биз устознинг уйини билмаслигимизни ва бу билан ҳеч қачон қизиқмаганимизни шунда сезиб қолдик. Таътил бўлгани учун устоз уйда бўлса керак деб ўйладим. Биз факультет бошлиғи, ўқитувчилардан бир-бир устознинг яшаш жойини сўраб чиқдик. Улар бу билан ҳеч қачон қизиқишмаганини ва устоз улар билан ҳеч қачон ҳамсуҳбат бўлмаганини айтишди; биз бу ҳолни ўзимизча «у ёлғиз ва маррур яшайди» деб изоҳладик. Ниҳоят, девонхонадаги титилиб кетган ҳужжатлар ичидан устоз яшайдиган кўча ва уйнинг манзилени топдик; ҳужжат ҳали шаҳар янгидан қурилмасдан олдин тўлдирилган ва бирон марта қайта янгиланмаган эди. У шаҳарнинг шарқий қисмида эски кўчалардан бирида яшарди. Мен кўчада деярли ҳеч кимни учратмадим. У ташландиқ каби кимсасиз ва бироз ваҳмли эди. Уйларининг томлари, деворлари қулаб ётар, кўчани қанчалик рангдор қилиб безаган бўлишмасин, гўё ҳашамдор сурат четига бехосдан ранг чапланиб кетгани каби мен бораётган хароба кўчанинг икки четини деярли вайрон қилинган уйлар қуршаб олганди. Бу кўчада кўпдан буён бирор жонзот яшамагани шундоқ кўришиб турарди. Устознинг уй рақамини излаб кўчанинг охирига бориб қолдим. Уйлар тутаган жойдан бироз ваҳмли, эски, ҳар қандай ташриф бўлса қабул қила оладиган улкан қабристон бошланар ва у кўз илғамас масофага чўзилиб кетган эди. Мен яна қайтадан кўчани бошидан охир ахтариб чиқдим. Ва ҳар сафар кўча мени қабристонга бошлаб чиқарди. Мен яна бир марта кўчани текшириб чиқмоқчи бўлдим, бироқ шунда қабристон тепасидаги рақамга бирдан кўзим тушиб қолди ва ичимни бир қўрқинчли туйғу куйдириб ўтди; қабристон тепасидаги рақам устоз уйи кўрсатилган рақам эди. Аввалига мен ҳеч нарсани тушунмадим; сўнг устознинг устихондан иборат қадди, баданидан

анқиб турувчи зах қиёфасида акс этиб турадиган ҳасад аралаш кибр ва фақат марҳумларга хос совуқ кўзларини эслагач, нимадир бутун шууримни ёриштириб юборди ва англаган нарсамни ўзим салдан сўнг кўтаролмай қолишим мумкинлигини сезгач, худди зулмат оралаб югураётгандай қулаган деворлар, хароба уйлар оралаб жон ҳолатда изимга югурдим.

* * *

Эртасига эрталаб олдимга сабоқдошларим келди. Менинг кечадан буён ўрнимдан турмаганимни, алаҳсираб чиққанганимни хонадошимдан эшитишган чоғи, менинг қизарган кўзларимни, бир кечада ажин босган юзимга қарашиб, қаттиқ шамоллаган деб ўйлашди, афтидан, меҳрибонлик қила бошлашди. Мен эса кечадан буён юрагимни эзгилаб ётган қўрқув ва саволларни ортиқ ушлаб туролмадим ва гапирар эканман, товушим худди ўқитувчимизнинг товушига ўхшаб кетганини сезиб чўчиб тушдим:

— Бизга ўлик устозлик қилибди. Биз ўликка муҳаббат қўйибмиз...

ОҒРИҚ ЛАЗЗАТИ

Дўстим билан шаҳар ўртасидаги майдонга кириб борганимизда, улар қатор тизилиб ўтиришарди. Таналари яра-чақадан гезарган, азбаройи оғриқ ва азобдан деярли шилиниб тушган елкаларидаги яғирга қуёш шуълалари тушганда ялтираб кетар, оёқларини олдинга чўзганча туришга ҳам мадорлари келмай забун бўлиб ўтиришарди. Текин томоша кўришни истовчилар эрта-ю кеч майдондан кетмай уларнинг фарёд ва фифонга тўла ҳолатини зериккунча томоша қилишар, ҳатто тунлари ҳам бу ерда хоҳлаганча томошабин топилар эди. Азобга маҳкумлар исқирт ва увада кийимларига ўралганча бир муддат мизғиб олишар, сўнг яна уқубатли ҳунарларини бошлашарди. Фифонлар қанчалик мудҳиш, ҳасратомуз чиқмасин, бунга ҳеч ким эътибор ҳам бермас, аксинча, бир неча фифон ичидан ким кўпроқ оҳ-воҳ қилаётибди, кимнинг товуши балаңд, кимники зўраки-ю кимники самимий дея баҳслашардилар. Мабодо биронтаси фифон қилишдан тўхтаб қолса, худди айбдордек, яралар беҳад азоб бераётган шерикларига ҳасад аралаш кўз ташлар ва назоратчиларни имларди; назоратчи қўлида қамчи билан етиб келар ва кўкара бошлаган яралар устидан савалашга тушарди. Агар бу ҳам кор қилмаса, катта нағали этиги билан тананинг тўғри келган ерини топтай бошларди. Назоратчилар азоб беришнинг хилма-хил усуллари қўллар эдилар; улар ўз ишларининг айтиш мумкинки, устаси фаранглари эди. Аммо назоратчиларнинг оғриқ қўзғатишдаги тажрибалари қанчалик ошаётган бўлса, майдондагиларнинг қоникмасликлари ҳам шунчалик кучайиб борарди. Айримлар бош назоратчи келганда усулларнинг тез эскириб, танага кор қилмай қолаётганидан шикоят қилишарди. Бошлиқдан танбеҳ эшитган назоратчилар биров кенгашиб олгач, важоҳатли қиёфада яна маҳкумлар олдига пайдо бўлишар ва аввал оёқларининг, сўнг қўлларининг бармоқларини бирма-бир, бўғинма-бўғин синдира бошлашарди: оғриқ қўзғатиш мум

кин бўлган барча усулларни қўллашга рухсат берилганди; назоратчилар аввал маҳкумларни этлари шилингунча сава-лаб чиқишар, кейин яралар устига туз сепишарди. Бу фақат бошланғич босқич эди. Бора-бора туз ҳам танадан оғриқ қўзғатмай қўярди, шундан сўнггина назоратчилар бошқа аъзоларга оғриқ қўзғатиш тараддудига тушардилар. Бармоғи синган маҳкум ўкириб юборар, юзида азобли ифода пайдо бўлиб, кўзидан ёш чиқиб кетарди, аммо қисиб олган лабларига байни зулмат ичида ёниб турган шамдек бир заиф табассум қалқиб чиқарди, оғриқ кучайган сайин бу табассум бутун юзни эгаллаб оларди. Кимнинг юзида азоб ўрнида табассум пайдо бўлса, томошабинлар ўшани кўрсатиб, қийқиришарди. Бу уларнинг олқиши эди. Маҳкумларнинг юзига булутлар остидан чиқиб келаётган қуёш каби табассум ёйила борар, бундан завқланган назоратчилар уларнинг бармоқларини шарт-шурт синдира бошлашар эди. Гарчи оломон қийқириб турган бўлса ҳамки, бармоқларнинг синиши бутун майдонга эшитилар эди. Юзида табассум балқиган маҳкум шу ҳолда кўзини юмганча узоқ жилмайиб ётарди — айна шу сония унинг масту мустарлик палласи эди. Унга ҳеч нарса оғриқ лаззатичалик фароғат бахш эта олмасди; ёйилиб кетган лабларини, милкларидан оқиб тушаётган ёшларни, исқирт, ювиқсиз ва қаровсиз юзига истара бахш этган табассумни ва унинг жангда қолиб чиқиб, ухлаб ётган қадим паҳлавондек бахтиёр қиёфасини кўриб, у айнан шу лаҳзани ҳеч қайси жаннатга алмаштирмайди, уни ҳеч қайси пайғамбар, ҳеч қайси муқаддас китоб бу лаззатдан маҳрум этолмайди, деб ўйлардингиз, зеро, унинг айна шу лаҳзадаги саодатманд қиёфасини ҳеч нарса билан ифодалаб ҳам бўлмасди. Шу сабабли улар атрофида ҳамиша томошабинлар қийқириб туришар, маҳкумлар эса, бир-биридан ўтказиб ўз санъатларини намойиш этиш учун назоратчиларни ўзларига кўпроқ азоб беришга чорлашарди. Назоратчи энди унинг тиззаси устида сакрар ва юзи аралаш қамчи туширарди. Суяк қарсиллаб кетарди; маҳкум эса саодатнавиш жилмаяр, ёрилиб кетган лаб ва бурундан оқаётган қон унинг табассумига заррача бўлсин гард юқтира олмас, аксинча, маҳкум азобу оғриқдан фароғатланиб турган шу сонияда яна ҳам салобатли ва илоҳий туюларди.

— Санъат, бу санъат, — деб бақиришарди оломон маҳкумнинг юзини кўрсатиб.

— Қойил қилишаяпти, — чийилларди орқадагилар ҳам.
— Бунақаси камдан-кам учрайди.

Оғриқ санъати ҳам санъатга хос барча сифатларга эга, ҳатто улардан мукамалроқ ҳам эди; унинг ҳар бир ҳаракати, ҳолати, овози, ижроси, манзараси шундай изчил тартибга эга эдики, бири иккинчисисиз содир бўлмасди ва энг улкан расомлар ҳам энг улуғ асари устида маҳкумлар каби завқланган, лаззатланган эмас ва улар ҳам бу манзарани чизишга ожиз қолардилар. Оғриқ ва оғриқ пайдо қилишнинг тури, усуллари шунчалик хилма-хил эдики, бу соҳада ҳар қандай санъат тури билан баҳс бойлаша оларди, бинобарин, бу санъатдан ҳам бошқа санъат турлари каби маҳкумлик мавжуд ва бунинг ҳам ўз томошабинлари бор эди. «Оғриқ лаззати — энг олий лаззат, — деб ёзишарди маҳкумлар билан қилинган суҳбатларда, — бу лаззатни фақат оғриққа маҳкум бўлгач сезиш мумкин». Бу санъатнинг бошқа санъатлардан фарқи шуки, унга маҳкум этилган умр бўйи унинг шайдоси бўлиб қолар, ундан ҳеч қачон қутилиб кета олмасди. Ташлаб кетганлар салдан сўнг яна қайтиб келишарди. Чунки оғриқ лаззатидан татиган, кўчасидан бир марта ўтган киши усиз яшай олмаслигини англади. Оғриқ маҳкумлар учун саодат эди. Маҳкумлар қанчалик азоб чекишса, шунчалик завқланишар ва оғриқ лаззатига ҳар маҳал ташна туришар, оғриқ хумор қилиб, таналарини ўзлари ҳам юлиб-ялқаб ташлашарди. Улар оғриқ учун тузилган, оғриқ ва азобнинг олий мақомига етишган эдилар — уларни оғриқ ва азобдан бошқа ҳолатда тасаввур қилиб бўлмасди. Азоб санъат асари яратишнинг энг қулай воситаси эканлигини маҳкумлар ҳам, назоратчилар ҳам ҳис қилишар, шу сабабли назоратчилар оғриқ ва азоб беришни ўзларининг бурчлари, дея ҳисоблардилар.

Газеталар ҳар куни маҳкумларнинг янги-янги муваффақиётлари тўғрисида саҳифа-саҳифа мақола, хабарлар беришар, томошабинлар эса эртага маҳкумлар билан бўладиган янги томошани орзиқиб кутганча тонг оттиришар, сал бўш вақт топилса, майдонга қараб чопишарди. Улар санъат шайдоларига, санъатдан завқ олишнинг хуморпарастларига айлангандилар. Санъат ва санъаткорларга бундай садоқатли ихлосмандликни

бошқа жойда топиш мушкул эди. Шу сабабли назоратчилар ҳам майдондаги ўз мухлислари билан беҳад фахрланишар, майдонда одам қанча кўп бўлса, уларнинг ҳаракатлари ҳам, нафмалари ҳам шунча санъаткорона тус оларди. Оғриқ туфайли келадиган лаззатдан ўзга олийроқ фароғат йўқ эди; яра-чақа тошган таналар, исқирт ва увада кийимлар ҳам бу манзарани хиралаштиролмас, азоб-уқубат чекавериб, мурданики каби қонсиз ва ифодасиз юзлар нақ хулё офтоби ёритиб турган, фақат тахайюлгина яратиши мумкин бўлган хаёлий қиёфаларга ўхшаб кетарди. Фақат санъат асари яратаётгандагина юз шундай улурвор маҳобат касб этиши мумкин.

Биз шаҳарнинг қайси бурчагига бормайлик, мўъжизавий санъаткорликка ва уни олқишлаётган мухлислар оломонига дуч келардик. Айрим мухлислар ўзларининг санъат фидойиси эканлигини кўрсатиш учун назоратчилар сафига келиб қўшилар ва улур санъат намунаси яратишда ўз ҳиссаларини қўшишни исташарди; улар санъатга фидойиликлари туфайли ҳам маҳкумларни кўпроқ азоблаш керак, шунда улар яна улуроқ асарлар яратадилар дейишар ва назоратчи сифатида маҳкумга ташланиб, уни бир пасда оғиз-бурнини қонга бўяр, тузни шусиз ҳам ҳалвираб қолган яралар устига сепарди. Фидойилар газетларда бу санъатнинг равнақ топиши ҳақида баҳс, мунозаралар уюштиришарди. «Инсонни хўрлаш мумкин эмас, — деб ёзишарди улар мунозараларда, — инсон фақат улурланиши керак. Чунки у улур нарсалар яратишга қодирдир». Кейинги ойларда оғриқ санъати билан шуғулланувчи тадқиқотчилар ҳам пайдо бўлганди. Улар бу санъат инсон яратган энг улур санъатлардан бири эканлигини эътироф этишар, аммо бу санъат тафаккур маҳсулими ёки тана деган масала юзасидан ҳеч келиша олмасдилар. Ҳар бирининг ўзига хос далил ва исботлари бор эди. Бу мунозарага шаҳар аҳли ҳам қўшилгач, тарафлар жанжали яна ҳам авж олди. «Бу тафаккур маҳсули, йўқса, улар тананинг бу қадар азобига дош беролмасди. Фақат тафаккур шундай улур санъат ярата олади», — дея баҳслашардилар тафаккурчилар. «Йўқ, бу санъат фақат тананики. Унинг янгилиги ҳам шунда. Инсоннинг жисмоний имконияти чексиздир», — деб уларнинг фикрини рад қиларди бошқалари. Баҳс-мунозаралар шунчалик авж олдики, оқибат сал бўлмаса, икки ўртада жанжал чиқиб кетаёзди.

Шаҳар раҳбарлари аралашуви билан икки томон ярашди ва энди улар: «Бу инсондаги жисмоний ва тафаккур қувватининг маҳсули», деган яқдил тўхтама келдилар. Шундай кунларда газеталарда Тўртинчи маҳкум ҳақида шов-шув бошланди. Унинг азоб-уқубатта бениҳоя қобилиятли эканлиги, санъати ҳам ўзининг нафис ва гўзаллиги билан ажралиб туриши ҳақида ёзишарди, дарвоқе, уни нафосат оламининг сўнмас гулига қиёслашар эди. Тўртинчи маҳкум — у марказий майдондаги маҳкумлар ичида эди — қотмадан келган, узун бўй, қилтириқ ва юзида доим табассум балқиб турадиган йигит эди. У маҳкумлар ичида ўзининг дардга чидамлилиги билан ажралиб турар, бармоқлари синдирилаётганда ёки оғриқ бутун танасини қалтиратиб юборганда у худди маъшуқасига табассум қилаётгандай жилмайиб қўяр, сўнг яна ҳам назоратчилик қилиб, назоратчига миннатдорона бош ирғарди. Назоратчилар ҳам унга шундай муносабатда бўлишга интилишар, учи ўткир, махсус санчқисини гўё тош йўнаётган ҳайкалтарошдай танага иштиёқ билан санчар, сўнг ўша тошга бу гўзал санъатнинг намунаси бўлган ўзига хос нақш солиб чиқишарди. Назоратчиларнинг тўртинчига эътибор ва ҳурмати зўрлигидан ҳафсала билан азоб беришаётгани кўришиб турарди. Ваҳоланки, уларга оғриқ қўзғатиш учун хоҳлаганча қўполлик қилиш ҳуқуқи берилганди. Тўртинчи оёқларининг суяги синдирилаётганда ҳам табассум қилишни тарк этмади: гўё у бу оғриқларни назарига илмаётгандай эди; оғриқ юзини бир зум кўкартириб юборса ҳам у бир неча сонияда ўзини тутиб олар ва хумор қилиб тамаки тутатаётгандай оғриқнинг танасига сингаётганидан лаззатланиб, лабининг бир четида жилмайганча мағрур ва шарафли алфозда турарди. Унинг шу туришиёқ ўзи бир санъат асари эди; унинг юзида беҳад азоб-уқубат акс этган, қиёфаси яқинда қирғин-барот тутаган ва ҳамма нарса вайрон қилинган майдонни эслатарди. Юзида ҳақорат ва хўрликдан, мусибат ва аламдан ёсар ҳам йўқ, лабининг четидаги табассум эса, ҳаётининг қоронғу кўчаларида қолиб кетган, ўша олис дориламон кунларнинг бир синиқ парчаси, ўзини томоша қилаётган, олқишлаётган оломон олдига кийиб чиққан ниқоби эди, ана шу табассумгина уни майдондагилар ичида улғувор ва мағрур кўрсатиб турарди.

У ўзининг озурдалиги билан менга жуда ёқиб қолган-ди, дарвоқе, биз майдонма-майдон югуришни бас қилиб, энди фақат тўртинчи турган майдонга борар, кечгача ўша ерда қолиб кетардик; тўртинчининг худди май тўлатилган қадаҳ каби оғриқ тўла юзини кўрганда кунлар қандай кеч бўлганини ҳам билмай қолардик. Тўртинчи ғаройиб сабр-тоқати ва назокати билан ҳаммани ҳайратга солган эди. Унинг қолиб табассумини кўрганда азбаройи завқланганимиздан уни ғажиб ташлағудек қудрат сезардик ўзимизда. Уни ғажиганда ҳам шундай ғажииш керакки, у тилка-пора этилаётгандаги оғриқдан яна ҳам буюк-лашсин ва бу буюк оғриқ инсониятнинг абадул-абад турадиган санъат асарига айлансин, зеро, тўртинчи абадийлик қадар буюк асар яратишга қодирдир, дердим дўстимга. Мен айнан шу тўртинчи маҳкум туфайли дўстим билан қаттиқ тортишиб қолгандим.

— У бир олифта, — дерди у, — ўзи ҳозир тўкилиб тушман деяпди-ю дағдағасини қаранг, нуқул мадорсиз қоматини тутаман деб чиранади. Ундан кўра менга нариги майдондаги бурнига халқа ўрнатилгани кўпроқ ёқади. Халқага кўшиб бурнини қанча бурасанг ҳам жилмайиб тураверади.

Мен тўртинчини қанчалик мақтамайин дўстим ўз сўзида туриб олди. Биз ғарчи ўзимизни фидойи деб ҳисобламасак ҳам талабалик давримизда кўпроқ нарсаларни кўриб қолайлик деб, майдонга ҳар куни келардик ва оломон ичида туриб олқишлардик. Кейинги кунларда синов бошланиб, биз майдонга боролмай қолган бўлсак-да, дўстим билан бутун синов муддати тугагунча — уч ҳафтача тўртинчи ҳақида тортишиб юрдик. Биз тўғри келган ерда — хоҳ даҳлиз, хоҳ хонада бўлсин баҳсга киришиб кетардик.

— Унинг ичкараси мустаҳкам, — дердим мен, — гап танада эмас, у ўзини мустаҳкам ушлаб туришга қудратни ўша ичкаридан олаяпти.

Дўстим уни нуқул олифта, дерди. Унга тўртинчининг табассуми ёқмасди.

— Ҳаммаси зўраки, — дерди у, — кулгиси масхара қилаётганга ўхшаб чиқади.

Бир фикрга келолмасак ҳам биз синов тугаши билан майдонга қараб югурдик. У ерда оломон яна ҳам гавжумлашган-

ди. Санъат асарига шунчалик ихлосманд одамлар кўплигидан биз фахрланиб кўярдик. Дўстим санъатни севган халқ — буюк халқ деб исботлашга ҳаракат қиларди ва шу сабабли майдондаги мухлисларни кўрганда беҳад қувониб кетарди.

Шаҳар тўрттинчининг янги мўъжизаларини ҳазм қилиб улгурмасди. У кейинги кунларнинг, шубҳасиз, ягона қаҳрамонига айланди. Майдонга борганимизда биз яна бир янги гап эшитдик: тўрттинчи ўзининг юрагини суғуриб олишга рухсат берибди. Бундай фаройиб томоша ҳали маҳкумлар ичида содир бўлмаганди. Мен бироз енгил тортдим. Дўстим билан баҳсимиз шу билан ниҳоясига етганди. Бу гапни эшитгач, дўстим бироз ишонқирамай турдию, сўнг индамай кўя қолди. Сукути менинг галабамдан дарак берарди. Шу сабабли биз ҳар куни тўрттинчининг янги-янги мўъжизаларини кўриш учун майдонга қараб йўл олардик. Тўрттинчининг юраги кесиб олинадиган куни майдон томошабинларга тўлиб кетди. Улар тўрттинчига ўз муҳаббатларини изҳор қилгани келгандилар. Ўртада синган оёқлари ва бармоқлари шишиб кетган тўрттинчи ўша алфозда — мармур ўтирарди. Энди унинг юзи ҳам гезара бошлаган, оғриқ силласини қуритган эди, аммо у ҳали ўзини тетик ва бардам тутиб турар, оғриқ ҳали уни буткул енголмаганди. Танадаги яраларига ёпишиб қолавергач, унинг уст-бошини ечиб ташлашган, яланғоч пайти у яна ҳам озгин бўлиб кўринарди. Мухлислар уни тинмай олқишлашарди — улар ҳозир энг улур санъатга воқиф бўлажакларидан ҳаяжонга тушгандилар; уларнинг кўпчилиги ўзлари билан шиорлар ёзилган лавҳалар, эндигина узилган гуллар кўтариб олишган, лавҳаларда «Биз сен билан фахрланамиз», «Сенга омад тилаймиз» деган ёзувлар кўзга ташланарди; гуллар эса бир-биридан чиройли эди — майдонда турфа рангдаги қўлбола гулзор пайдо бўлганди.

Майдонга тўртга назоратчи кириб келгач, газетчилар шақирлатиб суратга тушира бошлашди. Назоратчилар томошабинлар ҳайқириғи остида ишга киришдилар: улар маҳкумнинг юзи майдонга яхшироқ кўриниб туриши учун юракни орқа томондан чиқариб олишга қарор қилдилар. Биттаси маҳкумнинг қўлидан ушлаб турғизди ва уни томошабинларга қаратди. Қолган иккитаси умуртқа суякни арралай бошлашди. Маҳкум роз қотиб ўтирар, арра суякларини кесиб

Утаётгандагина кўзларини юмиб олар, юзи қоп-қора тер ара-лаш буришиб кетар, бироқ тезда кўзини очар ва ўша синиқ табассум билан оломонга қараб жилмайиб кўярди. У худди шу лаҳзада оғриқдан беҳад лаззатланаётганлиги кўриниб турарди — кўзлари хушнудликдан йилтиллаб кетганди. Оғриқ уни ниҳоят лаззатнинг олий мақомига олиб чиққанди — назоратчилар юракка туташ томирларни қайчилашар экан, маҳкумнинг юзидаги табассум яна ҳам улуғворлашди — шу сониядаги лаззатни у қачондан бери кутган, муштоқ бўлган эди. У фароғатнинг олий чўққисиди туриб ўзини томоша қилаётганларни беписанд кузатиб турар, ўзи эса ҳамон лаззат диёрида парвоз қиларди. Бошқа маҳкумлар ҳам оҳ-воҳ қилишни бас қилиб, унга ҳасад билан боқиб туришар, томошабинлар эса «Офарин», «Қойил», «Жуда боплаяпти», дея ҳайқиришар, газетчилар маҳкумнинг юзида пайдо бўлган лаззат ифодасини тезроқ суратга олиш учун бир-бирига бир нималар деб бақирришарди. Орқада турган назоратчилардан биттаси булкиллаб турган юракни қўлига олиб, майдондагиларга кўрсатганда оломон гувурлаб юборди. Энг сўнгги нафасгача маҳкумнинг юзидаги табассум йўқолмади, у қалтираётган, юраксиз танасини тик тутганча ҳамон табассум қилиб турарди, тўғрироғи, унинг жонсиз юзида табассум қотиб қолган эди — у фароғат кучоғида ҳамон парвоз қилар, ўз санъатининг ақл бовар қилмас улуғворлигини кўрсатиш учун учишга чоғланган бургутдек шиддатли қиёфага кирганди. Унинг табассуми секин-аста сўна бошлади. Табассум сўниши билан тана ҳам гупиллаб ерга қулади. Бир дам сукут чўқди. Сўнг бирдан мухлислар тана устига яшнаб турган гулларини ирғитдилар ва улуғ санъатга гувоҳ бўлганларидан қувончлари ичига сирмай бир-бирини кучоқлаб кетдилар. Мен ҳам голиб алфозда дўстимни кучиб олдим. Тана гуллар ичида кўринмай қолди. Қўлида юрак булкиллаётган назоратчи бу улуғ санъаткор олдида аввал тиз чўқди, сўнг юракни оҳиста унинг кўкрағи устига қўйди. Шундагина биз оғриқ фароғатидан сўнг ҳам унинг ўзимиз турган заминга тушмаганини англадик — у нариги ёқда, лаззат юртида қолган эди — унинг жонсиз танаси ҳам санъат асарига айланган ва яшноқ гулларга кўмилиб ётарди.

ЗУЛМАТ САЛТАНАТИГА САЁҲАТ

Менга машҳур адиб М. ҳақида мақола ёзиш топширилганда, ишни нимадан бошлашни билмай каловланиб қолдим. М. бугунги кунда унутилган ёзувчига айланган бўлсада, ҳали ҳам кўплар у ҳақида бирон жиддий гап айтишдан қўрқишар, ўша — олис йиллар ортида унга миллат фахри сифатида ўрнатилган салобатли ҳайкалнинг ҳали ҳам ёстиқдай китобларда тутаб ётган доврӯи ҳар қандай одамни ҳам эсанкиратарди. У пайтлар М. энг кўп нусхада чоп этилган ва энг кўп мукофоту унвонлар олган ёзувчи саналар, ўша пайтда барчага намуна ҳисобланган машҳур ёзувчилардан эди. Унинг тўқсонга кириш муносабати билан рўзнома-ю ойномаларда чоп этилаётган мақолаларда у яна эътибордаги адибга айланган, кундан-кун «у айтгандай», «устоз М. башорат қилгандай», «миллатимиз фахри М. таъкидлагандай» деган ҳар хил ҳамда ҳурматдан кўра ялтоқлиги билиниб турган қутловлар кўпайиб борарди. Шунинг учун мен М. ҳақида ҳеч ким эътибор қилмаётган кимса — у билан бир пайтда адабиётга кириб келган, бир пайтда эътироф этилган, «адабиётимизнинг икки ёрқин юлдузи» деган атамага сазовор бўлган, бироқ кейинчалик бирдан қамалиб, шу билан М.нинг соясида — унут кўчасида қолиб кетган, бугунги кунда камдан-кам одам танийдиган ва ўзи ҳам ўша қамоққа олинган кундан сўнг бошқа ҳеч қачон шеър эълон қилмаган, қамоқдан қайтгач, умрини қандайдир нуфузсиз босмахонада ўтказган кекса муқовачи билан гаплашишга қарор қилдим. Бироқ шоир мақсадимни эшитгач, худди суд залида ўз устидан ўқиладиган айбномани эшитаётгандай менинг М. ҳақидаги саволимдан соқов бўлди-қолди: у саволларимга жавоб бериш ўрнига ўзи босиб ўтган уқубатли йиллар харсанглари босиб ётган, ўша пайтлардаги ёрқин эҳтирослар ўрнини қўрқув ва ваҳм алафлари қоплаган кўзларини мўлтиллашиб, менга шубҳали қараб қолди — сўнг

бу мунгли кўзлардан қондек ёш томчилари оқиб туша бошлагач, уни ортиқча азобламаслик учун изимга қайтдим.

Хуллас, М.нинг ўзи билан гаплашишга аҳд қилдим. М. ёлғиз яшар, гўё ўзини бугунги кунда унутиб қўйишганига хафадай, ўн-ўн беш йилдан буён ҳеч ким билан сирлашмасди. Шунинг учунми телефон дастагини уч кун ҳеч ким кўтармади. Тўртинчи куни худди бевақт ороми бузилгандай, зардали товушда жавоб қайтарди. Унга узоқ тушунтирдим, у барча гапимни хириллаб эшитди. Гап орасида унинг ўзи ҳақида мен зарурат юзасидан ёзган юзаки мақоламни ўқиганини билиб олдим. «Мени шахсингиз қизиқтирмайди, — дедим унга таржимаи ҳоли ҳақида расмий эътироф этилганидан бошқа бирон гап айтмаслигини билиб. — Сухбат ижодингиз, ижодий дунёнгиз ҳақида бўлади. Дейиш мумкинки, ўша дунёга биргаликда сафар қиламиз». У розилик берди ва «Фақат китобларим ҳақида» деб қўшиб қўйди.

М.никига келишувимизга биноан кун ботиш арафасида кириб бордим. Салдан сўнг қоронғу тушиб, атрофни зулмат қоплади. Сафаримиз учун энг қулай пайт келганди. М. тамаки ва яна қандайдир қўланса ҳидлар ўрнашиб қолган тўшақда чўзилиб ётарди; тинмай тамаки тутатар ва пўк-пўк йўталарди. Хонаси ҳам худди ҳаёти каби палапартиш эди. Мен тозаланмаган столни, исқирт тўшакни деразадан кўра туйнукни эслатадиган ромларни, ўқилмаганига ҳам аллазамонлар бўлган чанг босган китобларни кўздан кечирар эканман, ҳар бир одам ўзига муносиб бошпана танлайди, деб ўйладим.

— Ҳа, келдингми? — деди у ўрнидан туриш учун қўлларига суюниб, қаддини тиклар экан. Сўнгги йиллар ичида у ўзини яна ҳам олдириб қўйган, суратлардаги виқорли ва ҳар қандай нарсани янчишга қодир қилиб тасвирланган бургут қарашидан асар ҳам қолмаганди: юзида ўзи таъкидлагандек, умр шами зўрға липиллар, ҳар бир нарсадан тушкунлик ва умидсизлик излайвериш охири ўзи ҳам тушкунликнинг бир парчасига айланиб қолганди. Унинг навбатдаги китобини ўқиганимда ҳаётнинг мудҳишлигини бунчалик берилиб тасвирлайдиган қаламдан ҳайратга тушган, бу умидсизлик боқувдаги шер каби кишида ваҳм ва таҳлика

уйғотарди. Шундай бўлса-да, мен уни ўз ижодий дунёсига саёҳатга чиқишга ундадим. Мен учун бу сайрнинг икки муҳим жиҳати бор эди: биринчидан, мен, танқидчи сифатида унинг ижод дунёси билан чуқурроқ танишаман, иккинчидан, бу саёҳат менга бироз романтик бўлиб туюлар, сафарда кутилмаган саргузаштлар юз бериши мумкин ва мен ҳозиргача адабиётшунослар учун қоронғу бўлган умрининг ўша олис бурчакларига бирровга кириб чиқаман, деб ўйлардим. М. узоқ ихраб кийинди, сўнг озроқ отиб ҳам олди. Кўчага чиқишимиз билан саёҳатимиз бошланарди. Барча ёлғиз кишилар каби у ўта инжиқ бўлиб қолганди. Танбалликдан кўра, ўзи яратган ва мудҳишона бўёқ берган зулмат олами билан учрашишдан кўрқаетгани сезилар, зеро, у бу оламини охир-оқибат ўзини ташландиқ уй каби ёлғиз қилиб қўйajak дунёга қасдма-қасд яратган эди: бу оламдан нариги ёқда, қуёшдан ҳам олис томонларда, худди Аловиддин қурган сирли шаҳарчадай, эртак каби даҳшатли, эртак каби ажойиб дунё қурмоқчи бўлган эди — аслида ҳам юлдузсиз осмон, хира бўёқлар, абадий тун, кимсасиз кўчалар унинг олами эди; ўзини бебахт, ёлғиз ва ароқхўр қилиб қўйган, орзу кемаларини денгизда сузмасдан бурун пора-пора қилган, гурурини ташландиқ қабр каби сукунатга маҳкум этган, пироварди, нафрат ва муҳаббат орасида қалқиб турган дунёга намуна сифатида яратган эди бу дунёни; яна у ўзини ўраб турган бу қиёфасиз оламга қиёфа бериш учун уни дафъатан шунчалар зулматга буркагандики, оқибатда бу зулмат унинг қасосга тўла ўкиригига айланган эди.

Биз чироқлари йўқ, фақат уй деразаларидан хира шуь-лалар тушаётган зим-зиё кўчадан кетиб борардик. Бу кўчанинг тасвири унинг дастлабки асарларида бот-бот тасвирланганди. Мен мақола ёзиш учун бу асарларни варақлар эканман, бу кўчаларнинг харитасини ўзимча чизиб олган эдим ва ҳар муюлишда М.га кўрсатмай ўша қорозга бирров кўз ташлаб олардим. М. тинмай алжир эди. Маст пайтларида унинг тили ечилиб кетар, лекин ҳеч қачон ҳушини йўқотмасди. Шу сабабли мен кўчада адашиб қолишимиздан хавотир олмасдим: зеро, у ўзи яратган кўчани, уйларни ва даҳшатдан қотиб қолган бу оламини беш панжадай билар, кўзини юмиб бўлса ҳам манзилга бошлаб бора оларди. Дафъ-

атан, симёроқда хира чироқ ёниб турган бино олдидан чиқиб қолдик. Одатда, мана шу симёроқ тағида — ўз севгилисининг шаънини буллаган кимсани кутиб бир йигит пичоқ қайраб ўтирар — севгилисининг номусига текканни барибир ўлдираман, деб қасам ичганди. М. ҳаёт ўйинларини ҳали тўла тушуниб етмаган йигитни тирикликнинг адоқсиз кўчаларига киритиб юбораркан, уни руҳий қусурли бемор даражасида тасаввур этганди; йигитга атайлаб азоб берар, уни ўзи хуш кўрган ва кейинчалик адабиётчилар бу талқинни руҳият талқини, деб таъриф беришган усулнинг худбинона чархига қўшиб айлантирарди. Бироқ бу гал бу ерда бизни йигит эмас, юзи сўлғин ва кўзларидан болалиги кетмаган қиз кутиб олди. Қиз фоҳиша эди. М. уни ҳам асардан-асарга олиб юрар, негадир уни унутгиси, қаритгиси келмасди. У мудом ўн саккиз ёшда — алдаб, иффатини бузиб қўйишган ёшда — ҳамон наҳс тўшағида ётиб юрарди; бироқ қиз ҳануз у одамнинг алдаб кетганига ишонмас, бир кунни шаҳзодалардай келиб, ўзини маликалар каби ясантириб олиб кетади, деган умид билан яшарди ва шу умид чироғи билан бу зулмат дунёни ёритиб тургандай эди. У — тақдир қўлида ўйинчоқ бўлса ҳам, М.нинг асарлари ичидаги бирдан-бир бегараз ва инсоний умид билан яшаётган қаҳрамон шу қиз эди. Лекин мен қизда бошқа бир сиймони ҳам кўрардим: адабий гуруҳнинг суди ҳақидаги ҳужжатларни титкилаб ўтирарканман, шоир «зўрлаган, жабрланувчи қизнинг» суратига дуч келгандим: суриштирув пайти терговчининг паришонхотирлигимни ёки бошқа сабаб биланми, қиз билан шоирни юзлаштирганда, қиз ҳам, шоир ҳам бир-бирини биринчи марта кўриб туришганини айтишади, — лекин кейин қиз бирдан ўзгариб қолади ва бошқа варақларда «мени шоир зўрлади», деб туриб олади. Қизнинг гувоҳлиги менга ишончсиздай туюлганди. Бироқ ҳужжатлар ичида қандайдир Н. исми (кимлиги аниқ эмас) кимсанинг «шоир қизни зўрлаганини ўз кўзим билан кўрдим», деган гувоҳлигини ўқигач, иккиланиб қолгандим. М.нинг бу қаҳрамони ўша қиз эканига шубҳа қилмасдим. Шеърларида ҳалоллигу садоқатдан лоф урган, бироқ шундай қизни наҳс тўшағига ташлаб, М.нинг «нафратига» (суриштирув ҳужжатларида шундай ёзилганди) сазовор бўлган

шоирдан мен ҳам ҳозир нафратландим; кейин эса шеърларига маҳлиё бўлганларимни эслаб, фикримдан қайтдим. Назаримда, ҳужжатларда шоирни тўлиқ айблаш учун нимадир етишмасди. Чунки шоирнинг таржимаи ҳолида қиз бирон марта ҳам эсланмаган. Аксинча, қиз М.нинг зулмат дунёсининг малаги эди. М. барчани шафқатсизлик ва зулмат ботқоғига ботирган бўлса ҳам, бу қизни шу ваҳший қийноқ ва жаҳолат ичидан бир малак каби сақлаб қолганди. М. фақат қизни эмас, қиз орқали ўзини ҳам муқаррар фалокатга фарқ бўлишдан тийиб қолгандай таассурот қолдирарди. Бу қаҳрамонни таҳлил қилар эканлар, тадқиқотчилар фақат бу қиз Мона Лиза каби асрлар оша абадий ақл сириниб ўтса арзийдиган қаҳрамондир, дейишарди.

Қиз М.ни кўриб жилмайди; унинг жилмайиши ҳам синиқ ва афтода эди. Нима учун жилмайганини ўзи ҳам билмайди, деб ўйладим. Қиз бизга бир оғиз гапирмай йўл бошлади. Биз энди қоронғулик яна ҳам қуюқлашган жинкўчага кирдик. Қиз шу ўртада, хароб ҳовлиларнинг бирида яшар, ароқхўр отаси ва шаллақи, майиб онаси — қизларини тузукроқ пуллашни ишташар, қиз уларнинг бирдан-бир тирикчилик воситаси эди. Ҳужжатларда шоир уни «мана шу жинкўчадан алдаб олиб кетган, сўнг уйланаман, деб авраган», деб ёзилганди. М.нинг ўша пайтадаги танқидчилари ҳам қизни таниб қолишган, «сиёсий душман» топтаган қизни М. асарининг гули қилиб тасвирлади ва ундан ўзининг меҳр-шафқатини дариф тутмади», деб мақтовларга буркашганди. Қиз уйи олдига келганда, бир зум тўхтади ва «Бутун бирон егулик топиб келолмадим» деди. М. унга қандайдир халтача узатди. Шундагина мен унинг қизни кўриш учун тайёрланганини ва ўзи билан егулик олиб чиққанини англадим. Унинг бу меҳрибонлиги кўнглимни нечундир вайрон қилди. Асарларида қаҳрамонлар қизга турли-туман совабалар улашишарди, қолаверса, бу сахийликлар ортида қандайдир сирли ҳақорат ётгандай туюларди, менга. «Биз кейинроқ келамиз, — деди М. паст товущда. — Ҳозир бир ерга бориб келишимиз керак». Ростдан ҳам сайримиздан мақсад — қиз билан валақлашиш ёки ота-онасининг қизлари кўҳли эканини ҳар бир кирган кишига мақташларини эшитиш эмасди. Қиз синиқ жилмайди. Унинг М.дан ажралгиси, ўз

танасини сотишга тайёр турган ота-она билан ёлғиз қол-
гиси келмаётганди; бундан ташқари у ўнлаб йиллардан бери
ўз ихтиёри билан эмас, ўзи каби мавҳум ва бешафқат из-
тироблари аро М.нинг инон-ихтиёри билан яшашга кўни-
киб қолганди. Биз нари кетдик, қиз ичкари киришга юраги
бетламай изимиздан қараб қолди. Биз худди М.нинг узук-
юлуқ жумлалари каби хароба уйлар орасидан кетиб бо-
рардик. Бу вайроналикдан М.нинг умр ҳиди келар — му-
қаррар таназзулдан дарак берарди. М. менга яқинроқ юрди.
«Мен анави муюлишдан ўтишда қўрқаман. Қ.нинг одамла-
ри ўша ерда ўтиради», деди. Қ. бу зулмат дунёнинг ягона
ҳукмдори эди. М. уни шу вайроналиклар ичра ёвузлик рамзи
қилиб яратганди. Қ.нинг одамлари доимо бу ерларга ваҳм
ва қўрқув уруғини сочиб, кўча кезиб юришар, хоҳлаган
бебошлиқларини қилишарди. Бу кўча доимо уларнинг таҳ-
диди ва қўрқуви остида бўлгани учун бу ерларни одамлар
аста-секин ташлаб кетган, тирикликка хос ҳеч нарса қол-
маганди. Менга ҳамиша бу қаҳрамонда — Қ.да зўракилик
бордай, мустабидликни ҳаддан ошириб тасвирлагандай ту-
юларди. Буни М.га айтганимда, у қуруққина қилиб: «Қўрқув
одамларни бошқаради», деганди. Кейин мен М.га уни «бо-
шқачароқ яратиш ёки умуман яратмаслик керак эди», де-
дим. М. афтидан, фақат зулмат дунёсини эмас, ўз ўқувчи-
ларини ҳам Қ. билан ваҳимага солишни истар, у қатнашган
асарлар қизиқарли бўлар, шу сабабли Қ. асардан-асарга
янги-янги ёвузликларнинг ижодкори бўлиб ўтарди. Мен
М.нинг ижодини кузатиб, шу хулосага келгандимки, у бу
«одамхўр, ёвуз одамни» яратганидан завқланарди. М. туй-
ғуларини жиловлай олмайдиган одам бўлгани учун ўзи-
нинг ичида ухлаб ётган барча ёвузликни асарларига синг-
дириб юборгандай, ёвузлик қилувчи ҳам, уни кузатувчи ҳам
М. нинг ўзи бўлиб туюларди. Ҳар бир ёвузликни яратаёт-
ганидан завқ олар, Қ. асарларининг қаҳрамонлари ичида
энг шавқ ва илҳом билан яратилгани эди: зеро, зулмат ду-
нёси — унинг дунёси, унинг одамлари — унинг ўзи эди. М.
беҳуда чўчиган экан, муюлишда бизни ҳеч ким безовта қил-
мади. Қ.нинг одамлари қаерларгадир янги ёвузлик қилиш
учун кетишган ёки қаергадир навбатдаги ёвузлигидан сўнг
дам олиб ётишарди. Муюлишдан кейинги кўча ҳам кимса-

сиз, бу ерда ҳам зулмат ва қўрқув ҳукмрон эди. М. ижодида зулмат ва қўрқув ёнма-ён юришини, асарлари фақат шу мавзудан иборат эканлигини кўп олимлар ҳазм қилолмас, уни «восвос»га ўхшатишарди. Мен М.нинг ҳаётини билганим, унинг кечинмалари билан таниш бўлганим учун бу нарсаларнинг табиий эканлигини англадим. М. ўзини алданган одам ҳисобларди. Унинг ҳаётида унга вафо қилган биронта кимса йўқ, илло, у дўстларидан тез ва осон ажрашиб кетар, кейинги йилларда у билан деярли ҳеч ким муносабат қилмасди. У ўз азоби ва мусибатлари билан ёлғиз қолганди. Охири, у ёлғизлигини ана шу қўрқув ва зулмат билан боғлай бошлади, тўғрироғи, унинг бу дунёда топган бирдан-бир садоқатли ва ҳеч қачон сотмайдиган ҳамроҳлари ҳам мана шулар эди. М. асарларида худди қулчилик даврларидек одамлар сотилар, сотиб олинарди; йўқ, булар тарихий асарлар эмас, сотилувчилар ва сотиб олувчилар ҳам маданий поронанинг сўнгги пилапоясида турардилар. Биз ҳозир айнан эгалари сотиб юборилган кўчада турардик: Қ. бу кўчадагиларни жуда арзимас нарсага алмаштириб юборган, алмаштирилмай қолганлари бориб ўзларини бирон арзимас нарсаларга алмаштиргандилар. Танқидчилар айни мана шу одамфурушликни қабул қилишолмас, даврга ёт, дея айюҳаннос солишарди. Мен эса айнан шу ерда М. қалбининг энг чуқур жойидаги дардини одамфурушлик билан ифодалаганини ҳис қилдим. Туртиниб-суртиниб кетиб борар экан, М. мастлик аралаш (ҳушёр пайтлари у жуда кибрли бўлар эди, ҳеч қачон ўзини ожиз кўрсатмасди): «Аввал мени сотишди, сўнг мен сотдим уларни» деб гулдиради. У фақат ўзигагина маълум ўтмишни унутиш, бу дунёдан ўзини яшириш учун аста-секин ўз дунёсини ярата бошлаган ва ўзи ҳам шу дунёга сингиб кетган эди. Бироқ бу дунё унинг таҳқирли қалбининг маҳсули бўлгани учун ҳам ёвуз, шафқатсиз ва жоҳил эди. У бу дунёга кирган сайин макон ва замон тушунчасини унутиб қўяр, вақтсизлик, маконсизлик ҳудудига чиқиб борар, гарчи булар бари хаёл маҳсуллари бўлса-да, шу дунё ҳам зулмат ва ваҳшийликларга бурканган эди. М. ҳаётдан олган барча таҳқирини шу дунёда қайта тирилтирган ва ҳаракатга келтирганди. У ўзини таҳқирлаган дунёга ўчма-ўч бу зулмат дунёсини шу

ёвуз одамларни, шу мажруҳ тақдирларни яратган эди. Гарчи у ўзини ўраб турган дунёдан қочиш учунгина буларни дунёга келтирган бўлсада, бироқ у яратган — «бошқа» деб билган дунё ҳам уни алдаган, алал-оқибат таҳқирлаган дунёнинг айнан ўзи бўлиб чиққанди: у бу дунёдан узоқлашишни истаган сайин бу дунёга шунчалик яқинлашган эди; у ўзига жабру ситам, ҳақорат, азоб-уқубат келтирган чиркин оламни инкор этиб, янги дунё яратар экан, алҳол, ўзи қочмоқчи ва инкор қилмоқчи бўлган, онги ва шуурига тавқи лаънатдек осилиб олган дунё унинг янгитдан қурмоқчи ва яратмоқчи бўлган дунёсида яна ўзини намоён қилаверган эди. Бу чиркин манзаралар, ададсиз таҳқирлардан ҳеч қайси дунёда халос бўлолмаганини билгач бирдан тушкунликка тушган, ичкиликка ружу қўйган. Аланга бўлишни истаган шами тутаб ётар, ҳозир биз кўриб турган мудҳиш бўёқлар, унинг ўзининг сийрати бўёқлари, манзаралари эди.

Сукунат чўмган кўчада бизнинг қадам товушларимиз жаранглаб эшитиларди. Кўча бошида эшик кўринди. Бу уй бизга таниш эди. У ерда эр-хотин яшарди. Қўннинг зулмидан уларнинг эшиги доимо ёпиқ турар, ўзлари доим шивирлашиб гаплашарди. М.га бу эр-хотинни асарларига олиб кириш нега зарур бўлганини тушунмасдим. Улар барча асарларида деярли зулмат билан бирга, зулматнинг бир қисмидек тасвирланди. Билмадим, М. уларни асардан-асарга олиб ўтаркан, қўрқувдан улканлашган Ёлғизликнинг суратини бермоқчи бўлар, чунки эр-хотин бир-бири билан қанчалик иноқ бўлмасин, доимо ўзларини ёлғиз, ҳамдардсиз, ҳомийсиз ҳис қилардилар. Балким, фақат М.нинг ўзигагина хос қитмирона ташбеҳ ётгандир бу қисматда. М. эшикни тақиллатди, сўнг эшик барибир очилмаслиги эсига тушиб йиллар увада қилиб ташлаган деворга тирмаша бошлади. Кўп ичганидан қўли сирпаниб кетар, ўзини кўтара олмасди. Мен унинг оёғидан кўтариб, девордан ошириб юбордим: у ўзини ўнглай олмай қулаб тушди. Девордан ошиб ўтганимда М. ўрнидан турмай, сўкинарди. Шунда бу ҳовлида қуриб ётган дарахтлар борлиги ёдимга тушди: М. бу ташландиқ ва қаровсиз дарахтларни уй эгалари билан қўшиб қайта-қайта тасвирлар, гўё шу билан бу чиркин ва хазонликка юз тутган дарахтлар — уй эгаларининг қалби ва

ҳис-ҳаяжонлари деяётгандай бўларди. Назаримда, М. асарларидаги тасвирда «табиат инсон руҳиятининг кўзгуси» деган услубга амал қилганди. Биз чакалакзор бўлиб кетган дарахтлар орасидан зўрға йўл топиб, уй эшигига етиб олдик. Ўтиб олгунимизча М. ёмон-ёмон сўкинди: шимини дарахт новдаси йиртиб юборган, у ҳадеб ўша йиртилган жойини эгилиб ушлаб қўярди. Унинг аҳволини кўриб кулгим келди: буларнинг барини, ҳатто шимини йиртган шохни ҳам ўзи яратган-у, энди ўзи яратган нарсанинг қурбони бўлиб турарди. Биз эшикни итариб очдик: эшик очилмаганига ҳам кўп замонлар бўлган, чоғи, киришимиз билан бошимизга чангу ғубор ёғилди. Тор даҳлиздан ўтиб, М. ўнг томондаги хонанинг эшигини очди: эр-хотин шу ерда эди. У ерда заифгина шам зулмат билан олишиб ётарди. Улар эшик очилишини кўриб, бир-бирларининг пинжига тикилганча, қалтираб туришарди. Бизни кўргач, аввалга ҳайратланишди, сўнг бирдан суюниб кетишди.

— Қандай келиб қолдиларинг, — сўради эр хурсандлигини яширмай. — Ҳамма ёқда изғиб юришибди-ку!?

Мен хонани кўздан кечирдим: тўшаклар номига йиғиштириб қўйилган, барча нарсада ҳафсаласизлик сезилади. М. бу хонадонни — «маънавий таназзул уйи» деб атаган ва таназзулни эр-хотин қиёфасига эмас, уй суратида мужассам этган эди. Шу сабабли хонадаги ҳар бир нарса менга қизиқ эди. Токчага уюб қўйилган китоблар ғуборга беланиб ётар, шифт кўчиб тушавериб, томи кўриниб қолганди. Менга эр-хотиннинг асарда иштирок этиши, ташқарига чиқишдан кўрқиб, бир умр тўрт девор ичида, зулмат билан бирга яшаб ўтишлари мутлақо тушунарсиз эди. Назаримда, бу эр-хотин зулматга шу даражада кўникиб қолгандиларки, улар дафъатан ёруғликка чиқса, кўрқиб ўлиб қоладигандай эди. Эр-хотиннинг тартибсиз ва умидсиз ҳаётлари ҳамда биз кириб борган хона менга М.нинг ҳужрасини эслатди; шундагина М. нега бу эр-хотинга бот-бот қайтишини, уларни зарур, нозарур лавҳаларда эслатиб ўтишини энди англагандай бўлдим. Бу унинг ота-онаси эди! Мен буни олдин тушунмагандим, ҳозир уларнинг М.нинг юзига кўрқиб боқиб туришлари, М. эса уларга ачинганини ошкор қилиб туриши, икки томоннинг ҳам бир сўз айтмай бир-бирига

тикилиб туришлари менинг «булар М.нинг ота-онаси», деган қарорга келишимга сабаб бўлди. Бунинг устига эр-хотин М.га жуда ўхшар, фақат М.нинг юзи ичкиликдан заҳил тортган, эр-хотиннинг юзида эса, ёмғир ўйиб тушираётган сувоқ каби умрнинг майда ташвишлари ёғиларди.

— Сен бекорга буларнинг ҳаммасини ёзаяпсан, — деди ота паст товушда. Улар М.дан кўрқишарди, чоғи, ҳар бир гапини иккиланиб, чўчиб гапиришарди. — Энди биз кўчага чиқолмай қолдик.

— Сизлар олдинлари ҳам кўчага чиқолмасдингизлар, — заҳарханда қилди М.

— Сен ёза бошлагандан сўнг, улар бизга яна ҳам кўпроқ зуғум қила бошлашди, — деди яна ота.

— Улар ҳеч қачон зуғум қилмаган, сизлар ўзларингизга ўзларингиз зуғум қилаяпсизлар. — М. шундай деб отасига қараб юрди. Ота шошиб қолди. Она эса қўли билан оғзини ёпиб, йиғлаб юборди. Мен «Наҳотки, М. ўз отасини урса», — деб ўйладим ва ҳар эҳтимолга қарши унга яқинроқ бордим. Аммо янглишган эканман. М. бориб отасини кучди ва елкасига қоқиб: «Кўрқманг, — деди.— Ҳеч нарсадан кўрқиш керак эмас. Тасавурларингиз сизларни яна ҳам кўрқоқ қилиб қўяди». «Кўрқмай бўладими?» — деди ота ўрлининг меҳрибонлигидан кўнгли тўлиб кетгандай (худди шу лаҳза-ни М.нинг болалигига бағишлаган асаридан ўқиганим ёдим-га тушди: фақат асарда ота ўн бир яшар М.га кўрқмаслик кераклиги тўғрисида гапирган, лекин ўзининг кўрқиб кетаётганини ўрлига билдириб қўйганди).

М.нинг кўчага чиққанда ҳам қовоқ-тумшуғи очилмади. «Улар мени ҳам каламуш қилмоқчи эдилар», деб гўлдиради. М. ота-онасининг ҳеч қачон ошкор қиёфаларини яратмаган, улар мана шу эр-хотин қиёфасида М.нинг асарларида кезиб юрарди. (Улар бароят ҳокисор бўлишларига қарамай тўрт девор орасида бир умр яшаб келишлари М.да ҳаминша заҳарли истеҳзо уйғотарди).

Мен энди М.нинг асарларидаги бошқа лавҳаларни ҳам тушуна бошлагандим: хусусан, М. тасвирлаган зулмат дунёси ўз-ўзидан пайдо бўлмаган, у олдин ота-онанинг қалбида яралган, сўнгра 11 ёшли боланинг кўнглига кўчган,

сўнг баловат ёшининг ботқоқларини кезган сайин катгара-
катгара М.нинг зулмат дунёсига айланганди.

Ниҳоят, биз манзилга етиб келдик, бу зулмат дунёсидаги
шаҳарчанинг қоқ марказида жойлашган ва унинг деярли
барча асарларида эслатиб ўтиладиган кичик ва кўримсиз
қаҳвахона эди. Мен архив ҳужжатларини текширар экан-
ман, адабий гуруҳнинг «сиёсий» қароргоҳи сифатида бу
қаҳвахона қайта-қайта эслангани ва гуруҳ аъзолари худди
шу ерда — «сиёсий тўнтаришга» тайёрланаётганда қўлга
олинганини ўқиган эдим. М. билан хира фонуслар ёқиб
қўйилган қаҳвахонанинг бир бурчагига бориб ўтирдик. (Мен
М.нинг хотирасини титкилай-титкилай шу қаҳвахонани топ-
ганимдан хурсанд эдим). У шу заҳоти ичкилик буюрди ва
устма-уст ича бошлади. У бу ерда ўзини жуда ноқулай
сезар, одамларга тик қарай олмас, фақат мажбурият юза-
сидан миҳ устида ўтиргандай ўтирар, менга мўлтираб қараб
қўярди. Унинг орқасида қандайдир гуруҳ бақириб суҳбат-
лашар, баъзида шеър ўқиб қолишар, сўнг яна фақат ўзла-
ригагина маълум атамаларни келтириб баҳслашарди: улар-
нинг баҳси шунчалик қизгин эдики, мен гарчи улар гапини
элас-элас эшитаётган бўлсам ҳам, баҳс қизиқтириб қол-
ганди. Уларнинг ўртасида ўтирган қирқ ёшлардаги йигит-
ни — у унга жуда танишдек туюлди — суҳбатни бошқариб
туришидан ва баъзида шерикларига сўз беришидан гуруҳ-
боши бўлса керак, деб ўйладим; бироқ хира фонус ёруғида
унинг юзини аниқ кўролмасдим. М. алақачон столга бо-
шини қўйиб, хуррак отарди. Мен яна йигитга қарадим, — у
энди ёнида ўтирган жингалаксоч йигитни кучоқлаганча
нималардир дер, даврадагиларнинг диққат билан қулоқ со-
лишидан йигитни жуда ҳурмат қилишлари сезилиб турар-
ди. Бир маҳал у ёнидаги йигитга нимадир деб ўрнидан
турди ва эшикка йўл олди. Жингалаксоч бош ирғаб, давра-
га ўтирилди-да, баланд товушда шеър ўқий бошлади. Мен-
га унинг шеъри танишдай туюлар, бироқ хотирамнинг ўша
шеър турган қисми мавҳум бир зулмат остида ётарди. Мен
эслашга уринмадим, негадир оёқларим мени гуруҳбоши
кетган томонга тортарди. Унинг изидан тушдим. Йигит
қаҳвахонадан чиқиб, ўнг томонга бурилди. Сўнг шундоқ
зинанинг тагида қандайдир қора шарпа билан гаплаша бош-

лади. Гапларини эшитиш учун яқинроқ бордим. Қора шарпа хириллаб, таҳдидли овозда гапирарди — бу овоздан баданингиз худди тигга теккандай жимирлаб кетарди.

— ... Бошинга ит куни тушишини унутма. Қизни нима қилганингни яхши биламиз. Сенга шунинг ўзи етади. Шу сабабли қайсисини танлаш ихтиёрингда...

Гуруҳбоши йигит бўшашиб нимадир деди. Қора шарпа нари кетди. Йигит қаҳвахонага қайтиб, жойига бориб ўтирди. Унинг юзи тунд, хавотирли эди. Шунда негадир ажабланаётганимни сездим, гўё шундай бўлишини олдиндан билгандай эдим; аксинча, агар шундай бўлиб чиқмаганда, балким мен учун кутилмаган воқеа бўларди. М.ни туртиб уйротдим. У чўчиб тушди. «Кетдик», дедим унинг бақрайган кўзларига тикилиб.

Биз тор, зулмат ва қўрқув чўккан кўчаларни узоқ кездик. Охири жин кўчанинг бирида кимгадир дуч келдик. Ундан адашиб қолганимизни, қандай қилиб марказий кўчага чиқиб олишни сўрадик. У бир дафъа бизга ҳайрон бўлиб қараб турди-да: «Бутун одамзот адашган, — деди секингина, — унга тўғри йўл кўрсатиш менинг қўлимдан келмайди». Мен шундагина бу зиёлини танидим: М. асарларида у доимо нутқ ирод қилиб юрар, сўнг ўз тингловчиларини Қ.нинг одамларига сотарди. Унинг зиёси янги сотқинликларни ўйлаб топишга бемалол етарди. У биздан нари кетди. М.: «Бу ердан тезроқ кетайлик», деди. У зиёлининг бориб чақишидан қўрқарди.

М. шунча йил телба, мажруҳ одамлар орасида ёлғиз яшашга мажбур бўлганди. ... Инсонни ёруғ хилқат сифатида кўрган сайин у ўзини майиб-мажруҳлар, касал, телба одамлар орасига шунчалар кўпроқ яширганди. У сотқинлик, хиёнат, қўрқувни қайта-қайта таҳлил қилар экан ва асарларини сотқин кишиларнинг дунёсига айлантирар ва бу одамларни ўз даврининг қаҳрамони даражасига кўтарар экан, ана шу йўл билан ўзини таҳлил қилар ва ўзини фош этарди. Ҳар қалай, мен шу хулосага келгандим. У зўрлик ва зулмни шунчалик кўп тасвирлагандики, қаҳрамонлар нафақат шу зўрлик маҳсуллари, балки унинг ажралмас қисмига айланиб қолгандилар: зўрликни бутун даҳшати билан тасвирлаш М. кутгандек — зулмга нафрат эмас, ундан ҳай-

иқиш, унга муҳаббат пайдо қилганди: бу қахрамонлар ўзларининг кул, муте эканликлари билан фахрланиш даражасига етган эдилар. Мана шу ерда М.нинг инқирози бошланганди. Шу туфайли ҳам кейинги йилларда у деярли ҳеч нарса ёзмай кўйганди. Негаки, охир-оқибат у қанчалик ўзини асарлари ортига яширмасин, барибир мана шу хулоса яна юзага қалқиб чиқарди.

— Анови зина ёнида гаплашган қора шарпа ким эди? — деб сўрадим мен кенг кўчага чиққач.

М. юришдан тўхтаб, менга чўчиб қаради: қарамасам ҳам унинг юзи ўғирлик устида қўлга тушган кишиникидай бўзариб кетганини билардим.

У юришдан тўхтади ва:

— Ёлғон. Тухмат қилаяпсан! — дея бақирди. Бироқ ёлғон гапирмаётганимни ўзи сезиб турар, шу сабабли ўзини қўярга жой тополмасди: шундагина мен унинг жуда ожиз одам эканлигини сездим.

— У Қ. эди! — деб бақирди яна. — Ана, билдинг, бор, ёз! Ҳаммасини ёз! Лекин барибир ишонишмайди. Қ.нинг кимлигини биласанми?

У телба бўлиб қолгандай тагин бақира бошлади, сўнг кўкрагини очиб муштлади. Менинг индамай тураверганимни кўргач, ўзига келди.

— Ҳа, у Қ. эди, — деди яна ўзича шивирлаб.

Мен ундан бошқа нарса сўрамадим. Энди бошқа нарса сўрашнинг ҳожати ҳам йўқ, мен ўз хулосамни чиқариб бўлган эдим. Зеро, ёнимда кетаётган кимсанинг мурдадан фарқи йўқ эди. Шунда бу воқеаларга қай жиҳатдандир алоқаси бўлган, дунёдаги барча ошиқлар каби садоқатли ва вафодор бўламан, деб ўйлаган ва охир-оқибат фоҳишалик кўчасига кириб қолган — бизни симёроқ тагида кутиб олган — ҳуркак қизни эсладим ва ичимдан тошиб турган нафратни зўрға жиловлаб сўрадим:

— Н. дегани ким эди? — Сўнг унинг эътирофини ҳам кутмай ўзимнинг саволимга ўзим жавоб бердим: — Н. ахир сиз эдингиз! Сиз!

М. бошини эгди. Мастлиги тарқаб кетган кўзлари менга жовдираб салтанатидан айрилиб асир тушган шохдай қараб турарди. Биз муюлишдан ўтиб олишга улгурмадик: ёнгина-

мизда пайдо бўлган шарпалар бизга ташланишди ва иккала-мизнинг ҳам қўлларимизни қайириб, судраб кетишди. Улар қандайдир жаргонда гапиришар, гаплари тушуниқсиз, қаёққа судраб бораётганлари ҳам номаълум эди. М. типирчилар, ўзича маст товущда сўкинарди: «Шундай бўлишини билардим, ҳаммаша шундан қўрқардим, шунинг учун ҳаётимга ҳеч кимни киритмасдим». Бизни судраб бораётганлар душманларини асирга туширган ёввойи одамлардек бақир-чақир қилишар, уларнинг сафига янги-янги шарпалар қўшиларди. Узоқ юришгандан сўнг бизни ўша қиз кутиб олган симёғоч остига олиб боришди. Бу ерда оломон гавжум, ҳамма уйидан қочиб чиққандай эди: симёғочнинг хира чироғи уларнинг юзида қотиб қолган қўрқувни яна ҳам ваҳимали қилиб кўрсатарди.

Симёғочга суяниб турган қоп-қора кийинган киши М.нинг олдига келди ва унга узоқ тикилиб қолди. Сўнг:

— Бу ахир Қ. ку! — бирдан бақириб юборди. Ва М.нинг тиззасига тепди. — Осинглар уни!..

Мен энди батамом тонг қолдим: демак, асарлардаги Қ. ҳам, ҳужжатлардаги Н. ҳам унинг ўзи экан-да? Мен учун ҳаммаси ойдинлашган эди. Бу зулмат дунёсида ортиқча қолишга ҳожат йўқ эди энди.

Қора кийинган шарпалар М.нинг бўйнига арқон солишди, бироқ арқонни тортишга улгуришмади: ўқдай отилиб чиққан бир йигит қўлидаги ханжарни М.нинг нақ кўксига санчди. Атроф шовқинга тўлиб кетди. Йигитнинг иккинчи зарбасидан ҳимоя қилиш учун арқонни шошапиша тортдилар. Кўксига ханжар қадалган М. ниҳоят ўртада бир қоп сомондай осилиб қолди ва қий-чув бошланди. Мен одамлар орасини ёриб ўтиб, жон ҳолатда қочишга тушдим. Бироқ беш қадам ҳам югурмай, ўша қизга дуч келдим.

— Қоч, — дедим унга. — Уни осиб қўйишди.

Қиз бирдан чинқириб юборди ва бошини чангаллаганча ўтириб қолди.

— Кетдик, — дедим унга. — Бу ерда қолиш хавфли.

— Кетолмайман, — деди қиз. — Ахир, у менга уйланмоқчи эди. У менинг кўз очиб кўрганим...

У шундай деди-да, ўзини оломон ичига урди. Мен қочиб борарканман, қизнинг ўкириб йиғлаётганини эшитар эдим.

Ўпкам оғзимга тикилиб муъолишга етиб келганимда, шафақ оқариб жўнаганини кўррошин ранг зулмат салтанатининг бир четини ёритиб бораётгани изимдан қувиб келаётган зулмат чекинаётганини кўрдим.

* * *

Эртасига хонадошим шошиб кириб келди ва ҳеч нарса-нинг таъсири сезилмайдиган овозда деди:

— Эшитдингизми, М. ўлиб қолибди. Эрталаб уни симё-рочга осилган ҳолда топишибди. Кўксига ханжар қадаб, кейин осилган. Кимлар ўлдиргани маълум эмас. Шўрлик, Сизнинг доҳиёна мадҳиянгизни ўқий олмай армонда кетди. — Кейин кинояни қойиллатгандек менга сур кўзларини тикди. — Хўш, мақола тайёirmi?

— Мақола ёзилмайди, — дедим мен.

ҚАЙТИШ

...Сен уйғонганингда қуёш аллақачон ҳовли адоғидаги тутнинг шохлари орасидан мўралаб турар, фараҳбахш, осуда ёз тонгининг мусаффо ҳавоси дарахтлар соясини ҳали ҳам тарк этмаган; сен кеча қандай ётган бўлсанг, сўрида ўша ҳолатда юз тубан тушиб ухлаб қолган эдинг; сенинг бутун вужудинг кечаги ичкиликнинг асоратидан қақшаб оғрирди, кўнглинг айниб, томонинг қуруқшиб қолганди — сен кеча уйга қай ҳолатда келганингни ҳам яхши эслолмадинг, ул-фатларинг сени машинага ўтирғизиб юборишганди. Эсингда, фақат машинанинг тез юрганидан гувиллаган товуши ҳамда сенга номаълум бўлган қандайдир лойсувоқ уйлар ва жинкўчаларгина сақланиб қолганди. Бошқасини эслолмасдинг. Тўшак ботиб кетиб, елкаларинг уюшиб қолганди. Ўрнингдан туриб, хотининг уч кунча бурун ҳали отасиникига кетмасдан олиб келган бир шиша қатиқни музхона бурчагидан топиб олиб ичганингда кейин кўнглинг айнигани бир оз босилди, ўзингни бардам сеза бошладинг.

Карахтлигингни ёзиш учун ювиниб олмоқчи бўлдинг, ярим ечиниб жўмракни бураганингда ер остидан узоқ гувиллаган товуш эшитилди ва асабийлашиб тупурдинг. Аксига олиб пақирлар ҳам бўм-бўш эди.

Сўрининг бир четига ўтириб, қуёш нурларига чўмилиб ётган осмонга қарадинг, осмон гўзал ва сенинг хаёлларинг каби бепоён, хаёл каби жозибали эди; тут шохлари орасидан осмон парча-парчаларга бўлиниб кўринарди; тут шоҳида иккита чумчуқ ўйнаб юрар, бир-бирига қараб ҳадеб чирқиллашарди. Шунда бирдан сенга қўшни ҳовлиларни ҳам, машиналар тинимсиз ўтиб турадиган кўчани ҳам қандайдир галати осойишталик қоплагандай туюлди. Сен бирдан ҳушёр тортиб, атрофга яхшилаб қулоқ солдинг, йўқ, ростдан ҳам атрофга ғайритабиий осойишталик чўккан эди. Бундай бўлиши сира кутилмаган ҳол эди, чунки бутун дам

олиш куни, қолаверса, шундоқ эшикнинг тагидан ўтган кўча шаҳарнинг энг гавжум кўчаларидан бири эди. Сен сўрининг четига суяниб, оралиқ девордан бош чиқариб қўшнингнинг кенг ҳовлисига қарадинг, қўшнингнинг кенг ҳовлисида ҳеч ким йўқ, лекин ойнаванд айвоннинг эшиги ланг очик турарди — ҳовли ўртасидаги дорда чойшаблар ва кирчир осилган, сўрига худди меҳмон кутишаётгандек атлас кўрпачаларда жой солиб, дастурхон тузаб қўйилган эди, бироқ на қўшнингнинг ўзи, на ҳовлини ҳар доим бошига кўтариб ўйнашадиган болаларнинг биронтаси кўринмасди.

— Ҳей, Рашид оға, — сен иложи борича қўшнингга ёқадиган оҳангда исмига «оға» сўзини қўшиб чақирдинг. Томонинг қуруқшиб қолганидан товушинг бўғилиб чиқди — ҳовли этагидаги ўзини офтобга тоблаб ётган ит бошини кўтариб, сенга бир назар ташладида, ҳеч қандай хавф сезмагач, яна ўша ҳолатда чўзилиб олди. Ҳовлида ҳеч ким йўқ эди — балки ичкарида кино-пино кўраётгандир, деб ўйладинг ҳовлинига қайтиб тушаркансан.

Сен бошқа иложи йўқлигидан пақирни олиб, кўча бошидаги водопроводга қараб жўнадинг, у ерда ҳамиша сув бўларди, — сувни вақти-вақти билан иқтисод қилишни ўйловчилар негадир бу кранни унутиб қўйишганди. Сен кўчага чиқиб бироз енгил тортдинг — ҳар қалай, кўчада машиналар ўтиб турарди, фақат улардан чиқаётган товуш одатдагидан пастроқдек эди, — балким қулоринг шангиллаётгани учун товушлар зўрра эшитилаётгандир?

Водопроводгача икки юз қадамча келарди — ҳовлига қараганда кўча иссиқ ва ҳаво бирдан дим бўла бошлаганди; йўлдан ҳовур кўтарилиб, гуп этиб димокқа урар, йўлка четидаги ариқчадан балчиқ ҳиди анқирди — ёз кўёши эса тобора жазава билан шундоқ шаҳар устида иссиқлик норорасини қоқиб турарди; балким шунинг учундир, кўчада йўловчилар кам эди.

Дам олиш кунлари аксарият йўл ва йўлак гавжум, сершовқин бўларди. Бироқ бу нарсалар сенинг диққатингни унчалик тортмади, бошинг оғриб турганидан сен тезроқ ювиниб олишни ўйлардинг.

Сен ўзингга қараб келаётган икки йўловчи билан водопровод олдида учрашдинг; улар нимадир тўғрисида баҳ-

слашиб келишар, сенга деярли эътибор беришмасди ва сен ҳам уларни одатдаги йўловчилар деб ўйлаганинг учун ақалли кўз қирингни ҳам ташламадинг, водопроводнинг тўғрисига келиб, улар сени кўриб қолишди-ю, таққа тўхтаб, бир зум безрайиб қараб туришди. Сен олдинга уларга қарамадинг, иккаласи ўзингга тикилиб турганини сезгач, шунчаки нигоҳ ташладинг, нигоҳ ташладинг-у юрагинг шув этиб кетди — сенга қараб турган икки йўловчининг ҳам ҳозир тўкилиб тушадигандек кўзлари бежо ва ўта қилтириқ эдилар — агар юриб келаётганини кўрмаганингда эди, болалар устихонга ҳазиллашиб шим-кўйлак кийгизиб, кўчага чиқариб қўйган, деб ўйлашинг мумкин эди, — иккаласининг юзида ҳам ҳеч қандай ифода йўқ, бу юзлар ёзуви ўчиб кетган қорозга ёки совуқ урган анорга ўхшар, кўзлари бироз чўчиб, лекин ҳадиксираб боқиб турарди; улар бир зум каловланиб тургач, сенинг олдиндан тисарилиброқ ўтиб кетишди; уларнинг иккаласи ҳам бир хил жигарранг кўкрагига қандайдир рақам босилган йўл-йўл пижамалар кийиб олишганди, олдиндан ўтиб кетишаркан, ҳавода улардан айнаган гўштнинг ҳидидай зах аралаш кўланса мурда ҳиди қолди, сен йўловчиларнинг изидан қарамоқчи эдинг, бироқ негадир юрагинг дов бермади, сени қандайдир қўрқув ҳисси қоплаб олган ва бу қўрқув тонг шафағидай юрагингнинг бир четда секин туғилиб келарди, жўмракни очиб, юзингни сувга босаркансан, оёқларинг орасидан бирров орқага кўз ташлашга улгурдинг, икки йўловчи ҳам орқаларига қараб-қараб тез-тез кетиб боришар ва бир-бирига нимадир деб имо-ишора қилишарди.

Сен йўловчиларга бошқа қарамасликка аҳд қилдинг, пақир тўлгач изингга буриларкансан, йўловчиларнинг муюлишдан бурилиб, чап кўчага кириб кетганини кўрдинг... «Булар ким бўлди? — ўйладинг сен ичингда, — нега бундай шубҳа билан қарашди».

Сен негадир, иккаласининг ҳам юзини эслаб қололмагандинг. Асли уларнинг эслаб қоладиган қиёфалари йўқ эди. Сен хаёлингга банд этган саволларни миянгдан бир силкиб тўкиб ташлагандай оғриётган қарахт бошингни сарак-сарак қилиб қайта-қайта силкитдинг. Юзингни ювгач қарахтлигинг бироз тарқаган, ўзингни енгил ва соғлом ҳис

эта бошлаган эдинг; кўча қизиётган бўлса ҳам, дарахтзор ҳовлилардан тонг салқини уфурарди.

Сен худди бояги йўловчиларга ўхшаган учинчи йўловчи билан қоқ остонада — боя «Рашид оға» деб чақирган ҳовлидан чиқиб келаётганда дуч келдинг; бунисининг ҳам кўзлари совуқ, юзи кўнгилни суст қиладиган даражада кўка-зак, кийими ҳам худди олдинги йўловчиларникидай эди. У ҳам даставвал шошиб қолди, сенга бошдан оёқ разм солиб чиққач, дарров изига қайтиб эшикни шарақлатиб ёпиб олди. Буниси ёшроқ, лекин бу йўловчининг ҳам эслаб қоладиган қиёфаси йўқ эди, токи сен ўз ҳовлингга кириб кетмагуни-гча, эшик қайта очилмади. Водопровод олдидаги йўловчиларнинг сен бошим шишиб кетганидан менга шундай туюлган бўлса керак, деб ўйлагандинг, бироқ иккинчи бор дуч келгач, сен ташвишлана бошладинг. Ҳовлингга кира солиб, эшикни тамбалаб қўйдинг, сен ўзинг уйда бўлганинда эшикни ҳеч қачон тамбаламасдинг.

Пақирни бир четга қўйиб, сўридан осилиб, яна қўшни ҳовлига секин узалиб қарадинг, ҳовлида ит ҳали ҳам ўша ерда чўзилиб ётар, саҳнда дарахт барглари орасидан сирғалиб ўтган қуёш шуъалари ўйноқлар, сўрида эса уч киши гаплашиб ўтирар ва бир-бирига нелардир деб мулозамат қилишарди: сен қўрқувдан энди батамом серрайиб қолдинг; сўридаги учаласи ҳам бир хил кийинишган эди, учаласининг ҳам юзи совуқ, ифодасиз, гўё юзлари ўрнида бир парча кўкиш ялов ҳилпираб тургандай эди. Қошсиз кўзлари бир-бирига чақчайиб тикиларди.

Оёқларинг бўшашиб, турган жойингга ўтириб олдинг. «Балким менга шундай туюлаётгандир? — ўйладинг сен саросима аралаш. Ё ичимликнинг таъсиримикан?!» Сенинг карахтлигинг бирдан тарқади, ортиқ бошинг ҳам оғримай қўйди. Бошинг-кўзингни яхшилаб ювиб олгач, артиндингда, қазноқдан нарвон келтириб, яна қўшни ҳовлига қўрқап-писа кўз ташладинг, йўқ, ростдан ҳам уч киши сўрида ҳамон гаплашиб ўтирар, тўғрироғи, кўм-кўк қонсиз лабларини очиб юмишарди, лаблари очилганда қоп-қора тордай тишсиз овизлари кўриниб кетарди. Энди ҳеч қандай шубҳага ўрин йўқ эди: ё сенга, ёки кўзларингга бир гап бўлганди. Шунда хотининг ва болаларингни отасиникига юборганингдан бери

биринчи марта ҳайҳотдай кимсасиз ҳовлида ёлғиз эканингни англадинг ва бундан биринчи марта ваҳимага тушдинг. Хотинингни балким отасиникига юбориш керакмасмиди? Балким табиблар огоҳ этганидай сени ичимлик шу ҳолга солган ва кўз олдинга шунинг учун аллаббалолар кўринаёттандир?! Карахтлиқдан асар ҳам қолмаган, кечадан буён шуурингни қошлаб турган хирагина туман ҳам тарқаб кетганди. Ошқозонингни бўм-бўш бўлишига қарамасдан ҳеч нарса тотингинг келмади. Сен уйга кириб, ўзингни тўшакка ташладинг ва ўзингга йўлдош бўлиб туриш учун радионинг тугмачасини босдинг, ундан яқин ўтмишда қатлиом этилган одамларнинг оқлангани ва уларнинг ўлими тўғрисида эшиттириш борарди, бироқ сен махсус хабарни охиригача эшитгинг келмади. Радиони ўчираркансан, унинг устида турган қиррали қалпоқ кийган бобонгнинг суратига кўзинг тушди. Сен ҳеч қачон бобонгни кўрмагандинг. Лекин бобонгни олиб кетган кечасидан буён барибир қайтади, деб эшикни доим очиқ қўядиган момонг ҳатто сўнги паллада ҳам: «У қайтади... Мен кутолмадим», деганди. Суратдан кўзингни олиб деразага қарадинг. Шу заҳоти ўрнингдан ўқдек ирғиб турдинг — назарингда, деразадан кимдир сени кузатиб турганга ўхшарди ва кузатаётган, шубҳасиз, бояги қошсиз одамлардан бири эди. Сен деразага тикилганча бир муддат қотиб қолдинг; йўқ, деразада офтобнинг қиё нурларидан ҳосил бўлган ранг-баранг жилвалар аксланарди, сўнг ичкарига тирқираб тўкиларди. Сен бир ички сезги билан югуриб ҳовлига чиқдинг; назарингда, кимдир эшиқдан сирғалиб чиқиб кетганга ўхшади. Бу ҳолдан қалтираб кетдинг; эшик тамбаланганча турар, лекин у худди сим-симдай очилиб ёпилганини сен аниқ кўрган эдинг.

Мадорсизланиб қолган оёқларингни зўрға кўтариб ҳовли эшигигача бординг — темир сургуч ҳар қандай зарбага дош бероладиган келбатда содиқ қулдай сал эгилиб турарди. Эшик очилган бўлиши сира мумкин эмас эди. Ташқаридан эса визиллаб ўтаётган машиналарнинг товуши элас-элас эшитиларди.

Темир сургучни очиб ташқарига қараш-қарамасликни билолмай тараддуланиб қолдинг ва таваккал қилиб кўчага қулфнинг тирқишидан мўраладинг ва рангинг оқариб ке-

тиб, деворга суяниб қолдинг, эшиқдан ўн беш қадамча нарида боя сен кўчада кўрган икки йўловчи турар, уларнинг кийимидан ва сумбатидан таниб қолган эдинг ва улар энгига жигарранг костюм кийган, кийган қиррадор қалпоғига қизил боғич тикилган, худди ўзларидек қошсиз, юзи сурп камарли кишига сенинг уйингни кўрсатиб, нимадир дейишар ва қўлларини силкиб-силкиб қўйишарди; камарли кишининг қуроли борлиги аниқ эди — икки йўловчи ниманидир ҳавода чизиб, сенинг ҳовлингга ишора қилгач, у қуроли осилган филофни ушлаб-ушлаб қўярди — энди ҳеч қандай шубҳага ўрин қолмаганди; сен кечаси ухлаганда шаҳарда нимадир содир бўлган, сен эса рафлатда қолган эдинг. Кўз олдингда содир бўлаётган бу воқеалар юракни сиқадиган даражада ғайритабиий эди — на ўнг, на сўл тарафдаги қўшниларнинг, ҳатто ҳамиша бақириб-чақиришадиган болаларнинг ҳам товуши эшитилмасди. Нега сен илгарироқ буни сезмаганингга ҳайрон қолдинг — алоҳа, дарахтма-дарахт учиб юрган чумчуқлар ҳам эҳтиёткорлик билан чуғурлашарди.

Дафъатан нима қилиш кераклигини билолмай каловланиб турдинг; ташқаридагилар нимагадир тайёрланишар, камарли кишининг ёнида милтиқ тутган учта аскар ҳам пайдо бўлган, камарли киши уларга дарвозангни кўрсатиб нимадир буюрарди.

Наҳотки улар сенинг ҳовлингни кўрсатишаётган бўлса?! Ҳозир, шу дақиқадаёқ нимадир қарор қилишинг керак; балким алаҳсираётгандирсан, бироқ бу мумкин эмас, сен ҳушёр ва уйроқ эканлигингни жуда яхши англардинг; балким махсус хизматдагилар шундай кийимга ўтгандир? Ҳар нарса бўлиши мумкин, шу дақиқада нимадир қилиши керак, қандайдир фавқулодда чора ўйлаб топишинг керак. Кейин кечикишинг мумкин. Сен уйга югуриб кирдинг, бу фикрингдан ҳатто қувониб ҳам кетдинг — нега олдинроқ шу нарса ҳаёлингга келмадийкин?! Сен даҳлизга кириб, бошини қорнига қўйиб ётган мушукдай мунғайиб турган телефон дастагига ёпишдинг ва уйи ўзингдан бир кўча нарида бўлган ҳамда ёрдамга етиб келишига кўзинг етган барваста синфдошининг рақамини тердинг. Шошиб қолганингдан икки-уч марта чалкашиб кетдинг, ё охирги, ёки ўртадаги рақам

ни ташлаб кетиб терардинг; ниҳоят тушди, шекилли, на-
риги томондан, албатта, синфдошингнинг даҳлизида теле-
фон жиринглаётганини билдирувчи муддат-муддати билан
бўғиқ ғўнғиллаш эшитилиб, енгил нафас олдинг. Телефон
узоқ жиринглади — сен суяги оғир синфдошинг атайлаб
узоқ маҳтал қилиб, сўнг дастакни олишини ва кейин «би-
ринчи қўнғироқдаёқ олдим» деб туриб олишини, ўзи эса
кулиб юбормаслик учун тишини-тишига босиб тиржайиб
туришини хаёлинга келтириб, кўнглинг хуфтон бўлиб тур-
ганига қарамай тиржайиб қўйдинг. Бу дунёни сув босса
тўпирига келмайдиган синфдошинг сенга бошқалардан кўра
кўпроқ ёқар ва сенга ўзини яқин тутарди; гарчи у бироз
танбал бўлсаям зарур пайтда дўсти учун ўзини томдан таш-
лашга тайёр эди. Балким шунинг учун айнан унга телефон
қилгандирсан? Телефон узоқ ғўнғиллашдан сўнг шарақлаб
кўтарилди ва дўстингникига мутлақо ўхшамаган анча кўпол
ва бўғиқ овоз эшитилди. «Терговчи эшитади...» Сен қулоқ-
ларинга ишонмаётгандек аввал телефон дастасига тики-
либ қўйдинг, сўнг худди овоз эгасини қулоқларинг билан
кўрмоқчидек бутун вужудингни диққатга айлантириб, бу
куруқ ва дағал овозга қулоқ солдинг.

— Ким?! Бу ким?! — сўрадинг сен валати бир ҳисдан
қалтираб кетиб. — «Терговчи, нима гапингиз бор, гапи-
ринг». Буйруқомуз оҳангда сим тизимчалари орқали оқиб
келган товуш сенинг бутун танангни нимталаб ташлади,
ғўё ўша нариги учдан бир томчи заҳар оқиб келиб, қон
томирларинга тушган-у, ҳамма нарсани алғов-далғов қилиб
юборгандай эди — юрагинг шув этиб кетди — бу ҳозирги-
на кўзларинг билан кўрган манзарадан кўра даҳшатлироқ
эди ва сен энди туш кўрмаётганинга, уйроқ эканлигинга
мутлақо ишонган, кўрганларинг эшитганларинг бошингдан
кечираётган воқеалар эканлигига энди заррача шубҳа қил-
масдинг. Бироқ наҳотки кечагина қуёш ботишидан сал бу-
рун улфатларинг билан майхўрлик учун хиёбоннинг хилват
бурчагига кирмасларингдан олдин бошқача бўлган дунё бир
кечада шунчалар ўзгарган бўлса?!

Сен энди хаёлинга келган яқинларинг ва танишларинг-
нинг рақамларини терар ва ўша бир хил бўғиқ сур то-
вушда: «Терговчи эшитади», «Терговчи эшитади», «Тергов-

чи эшитади», деган бир хил жавобни олардинг. Сен энди даҳшатга тушдинг — юз берган ҳодиса шундай эди: ё бирон руҳий касалга йўлиққан, ё дунё ростдан ҳам бир кечада бошқа, ваҳимали, сертаъқиб, райриоддий қиёфага кирган ва сен билган, сен кўрган дунёнинг исми ўзгарган, ёки қандайдир қиёмат бўлган—у сен қайсидир ҳикояда ўқиганингдек ўзга дунёга тушиб қолгансан... О, қандайин ўйин бу? О, қандайин машъум ўйин бу? Сен бошингни чангаллаб ўтириб қолдинг. Нима бўлди унга, у ким? Ким эди? Қани у билан бўлган, севган одамлар? У севган овозлар қани? У қайси гуноҳи учун бу жазога мустаҳиқ этилди?

Ҳовлида баъзи-баъзида шитир-шитир қадам товушлари эшитилаётгандай бўларди — уйда ҳам қандайдир шарпалар сени таъқиб қилаётганга ўхшарди. Энди телефондан ҳам, қўшнилардан ҳам умид йўқ эди. Нима юз берди?! Нега дунё шунчалик ўзгарибди—ю сен беҳабар қолибсан? Нега янги дунё бу қадар алоҳ-чалоҳ, хатарли, қандайдир маҳшар дунёсида юрганга ўхшайди одам? Ёки нариги дунёга бориб қолдими? Ким унинг бу саволларига жавоб бера олади? Ҳеч ким! Ёлғиз умид ўзидан! Ўзинггина бу мудҳиш манзараларнинг тагига етишинг мумкин; бошқа ҳеч ким! Ҳеч ким! Сен «Нима қилиш кераклигини ўйлай бошладинг, юрагинг худди сеҳрланган дарахтдай лаҳза сайин хавотир ва гумон мевалари тутар, бу мевалар бутун вужудингга ёпишиб олганди, бирдан хаёлингга келган фикрдан шууринг ярқ этиб ёришиб кетди. Кечаги хиёбонга боради, балким, дам олиш куни бўлгани учун бугун дўстларингни кўпи ўша ердадир? Улар билан кенгашиб ўзига нима бўлганини маслаҳатлашиб олади. Бу фикр сенга биров таскин берди, сен гўё бу уйга қайтиб кирмайдигандек эшикларни қулфладинг; соқолингни олиб ўтирмадинг — бу кўнгилга сирмас, бундан ташқари сенинг юрагинг ҳаприқар, вужудингга қандайдир қўрқинчли ҳайвонлар ичида ёлғиз қолгандай бир заққум ваҳима ўрмалаб кирганди. Ҳовли эшигингни олдига боргач, ҳар эҳтимолга қарши тирқишдан ташқарига яна кўз югуртирдинг: уч аскар билан қамарли киши — уларда ҳам деярли қиёфа йўқ эди — тўғри сенинг эшигингга қараб келишар, икки йўловчи қайгадир ғойиб бўлган эди. Сен бир муддат тайсалландинг, агар эшиқдан чиқсанг,

шартта ушлаб олишади, улар важоҳатларидан айнан шунинг учун келишаётган, агар яна бир неча дақиқа ҳовлида қолсанг қўлга туширишлари аниқ!

Балким қўшниларингни шу тариқа ими-жимида олиб кетишгандир? Ўйлаб ўтирмай орқа деворга қараб югурдинг, эшик уч марта қаттиқ урилганда сен девордан ошиб тушаётган эдинг. Ҳовлининг бу томони сердарахт жинкўча эди. Кўчада ҳеч ким йўқ, дарахтлар қилг этмас, бошқа жойларга қараганда бу ер салқинроқ ва хилватроқ эди. Сен дарахтлар оралаб нариги бошидаги очик майдонга қараб йўл олдинг — у ер ҳамиша гавжум бўлар, айниқса, дам олиш кунлари ёш-яланга тўлиб кетар, у ерда одамлар орасида бўлиш хавфсизроқ ва хатарсизроқ эди. Сен майдон томон югуриб борардинг. Ёнингдан зувилаб изма-из иккита машина ўтиб кетди, лекин машиналарнинг ҳайдовчиларини кўришга улгурмадинг, лип этиб ўтиб кетди — агар яхшилаб разм солганингда, унда машиналарни ҳам қошсиз одамлар бошқариб бораётганини кўрардинг ва бундан юз чандон ваҳимага тушардинг, эҳтимол.

Сен очик майдонга чиққанингда, ростдан ҳам бу ер гавжум, одамлар бу салқин масканда шунчаки кезиб юришар, фаввора атрофидаги ўриндиқда ястаниб ўтиришар, дарахтлар тагида гуруҳ-гуруҳ бўлиб суҳбат қуришар, музқаймоқ ва ичимликлар дўкони олдида узун бўлиб навбатда туришар, майдоннинг қоқ ўртасида жанговар оркестр жарангларди; у қандайдир тантанали куй чаларди; бу куй одамнинг ҳам гашига тегар, ҳам негандир кишини жиддий қилиб қўярди, тўғрироғи, трубалар ва ноғоралар саси одам эшитиб юрмаган бу куйдаги тажовузкорона оҳангдан эсанкираб қолиши мумкин эди.

Сен дарахтлар ичидан оралаб, ичимликлар дўкони тарафга ўтмоқчи эдинг, тез юганингда ва кечаги майхўрликнинг таъсирида жуда чанқаб кетгандинг, бахтга қарши кун ҳам тобора қизиб борарди; қўркувдан ва шошиб юганингда кўйлагинг баданингда чиппа ёпишиб қолганди, лекин шу дафъа майдонда ўзингга қараб келаётган йигит билан қизни кўриб, шамдай қотиб қолдинг, сўнг шамдай эрий бошладинг; улар сенга яқин келиб қолган, бир-бирини ялаб-юлқишаётганидан атрофларига деярли қарашмасди

ҳам. Қиз йўл-йўл эркакча кўйлак кийиб олганди, у ҳаддан ташқари гўзалга ўхшар, лекин қошсиз юзи кишини ваҳимага соладиган даражада оппоқ, деярли юз эмас, бош ўрнида рангсиз сурп қилпираб тургандек эди. Йигит ҳам жуда ёш, кўкрагига ялтироқ нишон қадалган, лекин арвоҳдай шарпасиз ва юзи ўта тафтсиз эди. Сен шундан сўнггина майдондагиларнинг юзига ва кийимларига тез-тез разм солиб чиқдинг — гўё бир бичимдан чиқишгандай, сувнинг тагида ётишгандек кўказак юзлар бир-бирига ўхшар, ҳаммаси қошсиз ва балиқдай чақчайган одамлар эди. Боя ҳовли ёнида кўрган икки йўловчи ҳам майдонда кезиб юришар, сен уларни жуссалари ва кийимидан таниб олгандинг, юзларига қараб, майдондагиларни бир-биридан ажратиш қийин эди.

Улар сенга орқа ўтириб турган қандайдир аёлга хушомад қилишарди, афтидан, ҳадеб кулишарди.

Ўзингни дарахтлар панасига оларкансан сени энди чинакам ваҳима қоплаб олди. Бу нима ўзи? Рўёми? Тушми? Эртақми? Ё қандайдир қўрқинчли суратми? Нима бўлди унга? Нега бу ҳолатга тушди? Ановилар ким? Бу саволларнинг ҳар бири сени оч бўридай кемирарди. Гўё вақт ҳам, шамол ҳам ва юрагинг ҳам тўхтаб қолгандай эди.

Наҳотки бутун шаҳарни баданидан зах ва ўлик ҳиди келётган одамлар забт этиб олган бўлса? Наҳотки шаҳар шу арвоҳ сифат одамлар тасарруфига ўтган бўлса?

Майдон четидаги байроқ осилган муҳташам бинода тенглик ва инсонпарварлик ҳамда фан тараққиёти тўғрисида қандайдир даъваткор шиорлар осилганди, гўё бу шиордаги сувларга ёмғирнинг ҳам ғаши келгандай қизил алвонни оққа бўяб ташлаганди.

Майдондаги одамларнинг кийими ҳам алланечук валати эди — кўпининг эгнида эскириб кетган нимдош мундир осилган, аёллар эса бундан қирқ-эллик йил бурунги андозада одмигина кийинишган, лекин ҳаммасининг кўзларида саросима, таҳлика ва гумон аралаш бир қўрқув қотиб қолган, гўё бу қўрқув уларнинг бутун баданидан уфураётгандай эди.

Балким унга шундай туюлгандир? Балким ўзи ваҳимага тушгани учун майдондагилар ҳам қўрқаётгандек бўлиб кўрингандир. Бу гаройиб ва ёлгончи дунёда ҳар нарса бўли-

ши мумкин. Сен дарахтзорнинг қуюқроқ жойига кириб, ўзингни бироз босиб олмоқчи, майдондагиларни яхшилаб зимдан кузатмоқчи эдинг, бироқ шундоқ орқангдан, дарахтлар ичидан мозористон қарғасининг қағиллашига ўхшаш гўнғиллаш эшитилди, сен ўзингни дарахт шохлари орасига олиб, дарров товуш келган тарафга ўтирилдинг. Сен кўрмай қолгандинг, сен кириб ўтирмоқчи бўлган дарахтзор четига кенг суянчиқли ўтиргич қўйилган ва у ерда майдондагиларга қараганда бироз замонавийроқ кийинган, бири олифталарча ҳасса тутган икки киши гаплашиб ўтиришар, сенга томон орқа ўтириб ўтирганлари учун сени кўришмаган эди, ваҳоланки, ораларинг икки қадам ҳам чиқмасди. Улар қандайдир шеърий унсурлар ҳақида гаплашаётган эди. Гоҳ-гоҳида кимларнидир ғазаб билан сўкишар, қоралашарди; сен иккала суҳбатдошнинг аччиқланганини қулоқлари дилдираб кетганидан билиб қолардинг.

Бу иккала ғалати одамнинг гап-сўзидан сўнг сен ниманидир ғира-шира англаётганга ўхшардинг. Англаган нарсаларингдан шунчалар кўрқиб кетдингки, бўғзингдан нимадир ўтиб кетди-да, бутун ичингни куйдириб ўтиб, оёгингдан чиқиб кетди.

Наҳотки, бутун шаҳарни марҳум маҳкумлар босиб олган бўлса?! Бу юзсизлар гуруҳи нега бунча шовқин-сурон қилишаётгани, телефон, қўшни ҳовлидаги шарпаларнинг сабаби буёқда экан-да? Сен ниманидир англаганга ўхшардинг ва энди майдондагиларнинг кийимидан, юзидан, баданларидан уфураётган ҳиддан ҳеч бир ажабланмасдинг ҳам.

Бу ердан тезроқ кетиш керак, ҳозир сени шу қизиқтирарди, холос. Бу ерда — марҳум маҳбуслар салтанатида қолиб бўлмаслигини яхши англардинг; шаҳарда қолиш лаҳза сайин хатарлашиб борарди. Кетиш, хотинингни ва болаларингни бу хавфдан огоҳ қилишинг керак эди. Токи улар бу даҳшатни кўрмасин.

Майдонда оркестрнинг жанговар куйи жаранглар, қандайдир ҳарбий қисм тантана билан ўтиб борар, улар саф тортиб юришларига қараб, одамнинг эти жимирлашиб кетарди. Гўё улар бирон ҳарбий мақсадда эмас, айнан одамларни ваҳимага солиш учун саф тортиб ўтишаётгандек эди, атрофда, гулзорларда, соя-салқин жойларда юзида қони

йўқ, кўзлари ўт бўлиб чақнаган, бўйинлари дароз одамлар бутун майдон бўйлаб кезиб юришарди. Уларнинг кўзларида умрлари каби шубҳа ва нафрат ёниб турар, ҳеч нарсадан ажабланмай қўйган қорачиқларида бошқа бир ифодани уқиш қийин эди. Уларнинг ўзларини тутишлари ва хатти-ҳаракатлари осмонда бирон ўлакка излаб айланиб юрган оч қузғунга ўхшар, фақат буларнинг қанотлари йўқ эди. Баъзан бу кўзларда ҳаётнинг чигал калавалари сочилиб ётганини, гўё одам на тупроқдан, на сувдан эмас, фақат ғазаб ва нафратдан яралгандай, уларнинг бутун вужудида аламзадалик аралаш худбинлик ва жоҳиллик уфуриб турганини, синчиклаб қараган одам қорачиқларининг тўрида шамлари ўчиб ётган абадият меҳробини кўриш мумкин эди ва булар ҳаммаси уларга нисбатан кишида хайрхоҳликни эмас, қандайдир кўрқув ва ваҳима уйғотар, уларнинг кўзларидаги ана шу осойишталик ва маҳталликка ўхшаш кўникма уларни қандай қилиб, бу ақл ва тафаккурнинг харобаси каби на бирон режа, на бирон мақсад билан эмас, балки палапартиш қуриб ташланган, бинолари қадим даврлардаги — дарвоқе, унчалик ҳам қадим ҳам эмас — авахталардан андоза олиб қурилган шаҳарга нега тўсатдан билдирмасдан бостириб келишганини ва ҳеч бир қаршиликсиз бутун шаҳарни эгаллашганини фош қилиб турар, ана шу фош қилишнинг ўзиёқ ваҳимали ва даҳшат эди — ахир, уларнинг заҳил, чандиқли юзлари одамни бир зум эсанкиратиб қўяр ва эътиқод, садоқат, эзгулик деган одам бир умр сириниб ўтишга арзийдиган туйғулар аслида пуч нарсадан иборат эканликларини улар ўзларининг қисматларида ва майдонда, шаҳар кўчаларида бесару-пой изғиб юришлари билан исботлаб тургандай бўлишарди; буларнинг барини сен дарахт тагига чўккан кўйи майдондагиларни кузатиб туриб ўйлаган эдинг. Ва яқингинада сен ўзинг ишлайдиган рўзномада бу ўлик маҳбуслар ҳақида шундай фикрларни ёзган ва мақоланг шов-шувларга сабаб бўлганди. Ўша куни уларга қараб туриб яна неларни ўйлагандинг? Сенинг қалбингда қандай гумон айиқлари ўкирди, бу менга қоронғу. Менга аёни фақат шуки, қиёфасиз ва ўликнусха одамлар шаҳарни ўзлариники қилиб олганларига ҳеч қандай шубҳа йўқ эди. Қачон?! Қай маҳалда?! Фақат мана

шу нарса жумбоқ. Нахотки, бир кечада шунчалик ўзгарса? Ёки сен летаргия касалига чалиниб, ойлаб ухлаб қолдингмикан?! Бўлиши мумкин. Унда хотини бир ҳафтадан сўнг қайтиб келаман деганди, нега улар йўқ? Ёхуд бу ўлик шотирлар қўшнилари каби болалари ва хотинини олиб кетишдимикан? Қайга? Нега?

Яна саволлар тиғи-паррони остида қолгандинг, нима қилиб бўлса ҳам бу ердан кетиш кераклиги дамодам бутун хаёлингни банд этиб оларди. Бироқ қаерга?! Балким булар бутун дунёни эгаллашгандир?

Кўзинг тиниб, бошинг айлана бошлаганди, сен ҳатто ўрнингдан ирғиб турганингни, дарахт шохи чап юзингни тилиб ўтганини ҳам билмай қолдинг, эҳтиёткорликни ҳам унутиб қўйгандинг. Хаёлинг паришонлигидан юрагинг ғазаб ўчоғига айланганди. Кўнглингни қоплаган машғум фикрлар, васвасалар оғушида йўлакни телба каби кесиб ўтаётганингни анча кеч — ёнингдан, ўнгу-сўнгингдан қонсиз, совуқ юзлар қаҳр билан еб қўйғудай тикилаётганини, алоҳа, сезгач англадинг, юзлари рангсиз, туғ каби қилпираган одамлар ўзларини четга олишар, изингдан балони кўргандай тикилиб қолишар, қий-чув кўтариб, кимларнидир ёрдамга чақиришарди; ҳушинг ўзига келганида майдоннинг ўртасига бориб қолгандинг — энди орқага қайтиб бўлмасди; орқада сенга чақчайган кўзларини тикиб турган бир тўп оломон, олдинда ҳам бир гуруҳ қиёфасиз одамлар сенга серрайиб қараб туришарди, фақат ўнг тарафдаги анҳорга қурилган ёлғизоёқ кўприккина бўш эди; сен буларнинг ҳаммасини жуда тезликда ҳисоб-китоб қилиб чиқдинг, ўзингга қараб турганларни ҳуркиртанча, олдинга қараб интилмоқда эдинг, бурақам — одамлар қуролсиз бўлсалар ўзингдан чўчишини билиб қолган эдинг: Бироқ шу пайт бутун майдонни ларзага солган буйруқ янгради.

— Ушланглар! Тириклай ушланглар.

Сен товуш келган томонга қарадинг-у, олд тарафдан ўзингга қараб югуриб келаётган учта аскарни ва боя уйинг олдида кўрган камарли кишини кўрдинг. Орқада ҳам сени қуроли кишилар қуршаб олганди — фақат битта йўл, кўприк очиқ эди; сен кўприқдан ўтсанг бўлди, нарёғи қаровсиз, сердарахт хиёбонга чиқиб олишингни билардинг, балки

қутулиб ҳам кетарсан? Сен кўприкка қараб югурдинг. Оёқларинг шу даражада чаққон бўлиб қолдики, ўзингда қўрқув аралаш элик газча келадиган анҳордан ҳам сакраб ўта оладиган куч сездинг. Кўприк зиналаридан икки сакраб чиқиб олдинг ва ички сезги билан овчилар орасига тушиб қолган оху каби бирдан ўзингни майдондаги оломон қувлаб жўнаганини ҳис қилдинг, орқангдан минглаб отлар қувлаб келаётгандек қулоқни қоматга келтирадиган дупур-дупур ва аёлу эркакларнинг чинқириқлари эшитила бошлади — агар изингдагилар таъқибни шу тариқа давом эттирса, тезда кўприкка келиб тиқилиб қолишлари ва бир-бирини босиб-янчиб ташлашларини билардинг, бу сенга жуда қўл келарди — токи таъқибчилар ўзларини ўнглаб олгунларича ташландиқ хиёбонга бориб қолишинг, ундан сойлик бўйлаб яшириниб шаҳардан чиқиб кетишинг мумкин эди, бироқ бирдан орқангдаги шовқин бир зум тингандек бўлди ва нақ оёғинг остида нимадир портлагандай гумбурлади, визиллаб келиб чап сонингга нимадир жозиллаб ёпишди ва суюгинг бўлак-бўлак бўлиб шарақлаб тўкилиб тушгандай кўз олдинг тиниб кетди, сен сўнгги пиллапояга қоқилиб арнаб тушдинг, арнаркансан изингдан қувлаб келаётган жоҳил, ғазабнок оломонни ва қўлида қурол ушлаган, ҳозиргина сенга ўқ узган одамни кўришга улгурдинг, у одам қиррадор қалпоқ кийган ва сенинг уйингда турган бобонгнинг суратидаги қиёфага жуда ўхшарди, эҳтимол ўшадир, эҳтимол қайтгандир, деб ўйладинг, аммо бошқасини англай олмадинг ва чакканг зарб билан кўприк панжарасига урилди; сўнг ҳаммаси тиниб қаергадир ғойиб бўлгандек туюлди, тошиб кўпириб чиққан сув сеҳрли куч таъсирида яна ўз ўрасига қайтиб сингиб кетгани каби, сен билган осмон, ер, дарахтлар, ранглар ва бутун дунё бир-бирига аралашиб кетиб, кичик бир қизғиш, ушлаб бўлмайдиган хира нуқтага айланди — сен ҳушингдан кетаркансан устингга етиб келган қошсиз ва юзсиз чақчайган одамларни, уларнинг жаҳдан ўзларини йўқотиб қўйгандек шовқин-сурон қилишаётганини, сени кўрсатиб нелардир деб кулишаётганини, камарли кишининг бақирганини, оломонни бир четга ҳайдаётганини, замбилга солиб қайгадир кўтариб боришаётганини, атрофингда арвоҳ сифат оломон тантана-

вор ва зафарли қийқиришаётганини, кимнидир тинмай олқишлаётганини ва майдонда оркестр ҳамон тажовузкор ва жанговар куй чалаётганини оломоннинг шовқин-сурони ва қийқириги тобора кучайиб бораётганини, гўё қачонлардир кўргану, энди эсингдан чиқиб кетган ва хотирлаш мушкул бўлган манзарадай элас-элас илраб қолдинг.

Сўнг хаёлингнинг бир четида серфайз ёз оқшомидаги тўлин ой пайдо бўлди ва бир неча дақиқа шуурингни ёритиб юборди, сен бу ой қурмагур бунчалар чиройли, оромбахш нур таратмаса, деб ўйладинг, сўнгги дақиқаларда эса хаёлинг жавонда турган костюмимни ақалли бир марта ҳам кийишга улгурмадима, деган бир жосусона афсус оралаб ўтди ва сен бошқа бу нарсалар ҳақида ўйламаслик учун осмон акс этиб турган кўзларингни юмиб олдинг.

Оломон шодон қийқирганча сени қайгадир кўтариб боришарди, қаердадир радио карнайдан фаннинг сўнгги ютуқлари ва байрам олди чақириқлари ўқиларди, майдонда эса оркестр сафга чорлаб ҳамон тантанавор куй чаларди...

МУОЛАЖА

Рўзномачи йигитнинг ёзганлари

— Қаршингизда учта касал турибди, — деди профессор, — яхшилаб разм солсаларингиз, бу уч одамда ўхшаш жиҳатларни кўрасизлар, зеро, касалликнинг ушбу уч ҳолати ҳозир тиббиётнинг энг муаммоли ва мунозарали масалаларидан биридир. Бу уч одам касалликнинг муолажа босқичларига мисол бўла олади. Мана буниси, — у курсига икки санитар эркак қуршовида ўтирган, қўллар орқага боғланган барзанги кишини кўрсатди, — ҳозиргина тутиб келинди: бизни бу касал тоза сарсон қилди; уни кўндириш ва ушлаш учун роса тўрт соат вақтимиз кетди. Ҳали бизнинг муолажаларимиз унга таъсир қилмаган — касалликка қандай йўлиққан бўлса, шундай ҳолатда сизларнинг қаршингизда турибди: уни бу ерга бизнинг муваффақиятларимизни яққол тасаввур қилишларингиз учун олиб келдик. Айни дақиқада васваса уни қистовга олган энг қалтис давр: унинг эси жойида эмас ва ҳозир ғайритабиий кучга эга. У хаёлига нима келса, шуни қилади, ҳеч нарсадан, ҳатто ўзини юқори қаватдан ташлашдан ҳам тап тортмайди. Унга ҳар хил нарсалар ўз шаклини бузиб кўрина бошлайди, қандайдир шарпалар пайдо бўлади, мияда изчиллик сусаяди, воқеликни тўғри идрок этолмай қолади, ўрнини палапартишлик эгаллайди. У шу дақиқада қўли очиқ турса, беш-олти кишига бўйин бермайди ва қандайдир хаёлида кўринган шарпалар билан жанг қиляпман, деб ўйлайди. Қадимги даврларда ҳам шу касал билан оғриганлар ҳақида маълумотлар бор, бироқ у пайтлар, бу касал онда-сонда учраб турган. Бизнинг замонамизда бу касалга йўлиққанлар сони кескин ошиб кетди. Тиббиётда бу касалнинг муқим номи йўқ, уни ҳар ким ҳар хил номда атаган: биз уни шартли равишда «Қутқут» касали деб атадик. Бу касаллик ростдан ҳам қутқуга ўхшайди. Касал хаёлнинг қутқусига тушиб қола-

ди. Бу жуда юқумли ва хавфли, бундай касалга йўлиққанлар атрофдагиларга жиддий зарар етказадилар. Агар сизлар касалнинг пешонасига ва бурнига эътибор берган бўлсаларингиз, — у барзангининг бурнини ушлади, биз ҳам барзангига яқинроқ бориб, бурун ва пешонасини бир сидра кўздан кечирдик, — унда аниқ кўриниб турган қизил пайларга кўзингиз тушади — бу асабнинг зўриқиши оқибати. Касал мана шу ҳолатда жуда хавфли бўлади, унга эҳтиёт чоралари кўрмай туриб, яқинлашиш ман этилади. У сизга ҳеч иккиланмай ташланиши мумкин, сиз ўнинг хаёлида кўринган зўравонга ёки ўзини ўлдириш учун пусиб келаётган қотил бўлиб туюласиз. Шу топда у ғирт телбага айланади: «Мени хўрлашаяпти» деган фикр бутун шуурига ўрнашиб қолган, у хаёлидаги зўравонни нима қилиб бўлса ҳам ўлдириш тараддудига тушган. У хаёлида ўзи учун макон ясаб олган. Биз шартли қилиб, унинг тасаввуридан келиб чиқиб, «Ўз дунёси» деб атай қоламиз. «Ўз дунёси» унга тинчлик бермайди. Ҳар бир нарса унга зўрлик бўлиб кўринади, ҳатто сиз ҳам унга зуғум қилиш учун турганга ёки кулганга ўхшайсиз. У ўзича «озод» бўлишнинг йўли ва режаларини тузади: бу режалар нақадар жўн ва болаларча содда бўлмасин, у бундан ортирига қодир эмас, чунки у телба, телбалик эса баъзан болаликка ўхшаб кетади.

Муолажанинг шарти шуки, уни аввал тинчлантириш зарур. Бунинг учун мавжуд дори-дармондан бемалол фойдаланиш мумкин. Лекин уни махсус хонада, махсус назорат остида сақлаш зарур. Бу хил одамлар ўта сершубҳа бўлишади; сизнинг ҳар бир ҳаракатингиздан гумонсирайди, ишонмайди, ҳаммасини ўз билганича қилгиси келади, ўзини эркин қўйишларини сўрайди, сизга қўйиб юбор деб ёлворади, худди ёш боладек йиғлайди, айна пайтда боладек тез алданади. Касалликнинг бу ҳолатида одам кўпинча, агар таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, ўзича парвардигор билан «алоқа» боғлайди. Шунинг учун ҳам қандайдир ёзувчи бу касалликнинг худога элтувчи кўприк деган. Мен илоҳиётчи эмасман. Шу сабабли касалнинг бу томони мени қизиқтирмайди. Мени албатта, унинг жисми қизиқтиради: агар танадаги ўзгаришларни йўлга сололсангиз, унда руҳга ҳам таъсир этган бўласиз. Қадимда бундай одамларни кўпинча

руҳнинг одамлари деб аташган. Шу сабабли ҳам руҳ бирламчи деган ғоялар кенг ёйилган, кишининг жисми унинг руҳидан келиб чиқиб баҳоланган. Лекин биз ҳамиша жисм бирламчи, деймиз ва муолажамиз ҳам шу йўлда олиб борилади. Касал ростдан ҳам шу пайтда руҳнинг тузorigа тушиб қолган, аммо буларнинг ҳаммаси жисмдаги ўзгаришларнинг оқибатидир, биз шундай ҳисоблаймиз. Руҳ жисмдаги ўзгаришдан сўнг бузилади. Бола нега ёмон хаёлга бормайди. Чунки унинг жисми ҳали ёмонликни фарқлайдиган ва уни тушунадиган даражада эмас. Касаллик ҳам шундай. Мана ҳозир унинг сўзлаш усулига эътибор беринг...

У шундай дея барзангининг ёнига ўтди ва унинг қаршисига ўтириб, санитарларга ишора қилди ва касалнинг қўллари ечиб қўйилди — у кўкариб кетган қўлларини ишқалаб кўяркан, профессорга хўмрайиб тикилди ва унга нимадир демоқчи бўлди, бироқ бўғзидан сўз чиқмай дудуқланиб қолди, у негадир ўзини бир неча киши кузатиб турганидан жуда безовта эди. Узоқ тикилиб турди, афтидан, ўзининг қўлини ечдириб қўйгани учун профессордан жуда миннатдор эди. У профессорга яқинроқ сурилиб, нақ унинг қулоғига нимадир деб шивирламоқчи бўлди.

— Қани айтчи, — деди профессор уни нарироқ суриб, — сен бу ерга қандай келиб қолдинг?

Учиб келдим, — деди барзанги томдан тараша тушгандек, атрофдагиларга кўрқа-писа кўз ташларкан. Ҳамшираларнинг ва профессорнинг юзида истеҳзоли кулги пайдо бўлди. — Мана бундай учиб келдим, — у қандай учиб келганини ўрнидан туриб кўрсатмоқчи эди, лекин санитарлар уни яна жойига ўтиргизиб қўйишди.

— Хўш, кейинчи, — сўради профессор биз билан кўз уриштириб олгач, диққат қилинглар, дегандек кўрсатғич бармоғини кўтарди.

Мана булар уриб туширишди, — деди барзанги бирдан умидсизланиб. Кўзларида сўлғинлик пайдо бўлди, қўлини милтиқ қилиб кўрсатди. — Тап, сўнг боғлаб олишди... Мени қўйиб юборишдими? — сўради профессорга илинж истаб тикиларкан. Профессорнинг қулоғига паст овозда шивирлай бошлади. — Булар мени жинни деб ўйлашаяпти, шунинг учун қўлларимни боғлаб қўйишди. Сизга айтсам, — санитарлар эшит-

масин дегандай пичирлади, — буларнинг ўзлари жинни! Уларнинг гаплашганларини эшитиб қолдим, қандайдир жиннилар тўғрисида гаплашишди, ўзлари фирт жинни!

Профессор унинг гапини тасдиқлаб, санитарларга бош силкиб қўйди. Сўнг бизга ўтирилиб гапида давом этди:

— Жинни ҳеч қачон ўзининг жиннилигини тан олмайди, аксинча, ўздан бошқа ҳаммани жинни, деб ўйлайди. Лекин қутқут касали билан руҳий касаллик бир-биридан кескин фарқ қилади, жиннилар беозор кишилар, гарчи тутқаноқ тутса-да, улар тартиб-қондани тез тушунишади, уларни тинчитиш осонроқ. Булар эса бирдан ҳамма нарса ўзлари истагандек бўлишини истаб қоладилар, ўзларининг «Дунёси» билан сизу биз яшаётган дунёни қиёслайди. Ўзича кўп нуқсонлар топади, биз бу дунёда яшай олмаймиз, деб туриб олишади ва шу туфайли ҳам доим кимдир бизни эзиб, янчаяпти, деган қутқу билан яшашади, шу қутқу билан ухлолмай чиқишади, ҳар бир шарпадан чўчиб тушишади, афтидан хаёлларида ўзларини қандай қатл этишаётганини ҳам кўришса керак. Шунинг учун ҳам унинг гаплари иложи борича тасдиқлаб турилгани маъқул. Бу ерда ҳеч қандай райритабий нарса йўқ. У ростдан ҳам ўзини ўта ақлли, деб ҳисоблайди. Агар фаромушхотир ва диққати бошқа нарсага — уни жуда ҳаяжонга солган, шуурини қамраб олган қандайдир ҳодиса билан банд бўлмаса, у ростдан ҳам шу дақиқаларда жуда ақлли бўлиб кетади. Ҳоят маънили ҳикматлар айтиши, маърузалар қилиши мумкин, хулосалари ҳам одамни бирдан ўйлантириб қўяди. Агар эътибор қилган бўлсаларинг, у «учиб келдим» деди. Ростдан ҳам тутқаноқ пайти унинг руҳи парвоз қилиб юради, яъни бизнинг тилда «парвоз даври» деб аталади, — у сизу биз амал қиладиган ўлчовларга сизмайди, сиз билан биз учун чиқарилган қонунлар ва ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб қолган удумлар, урфлар, одатлар унинг учун аҳамиятини йўқотади, бизга Ҳоят инсонпарвар кўринган қонун ва қоидаларни зўравонлик қоидалари, деб атай бошлайди, гўё зўравонликнинг турларини кашф этади, у сиз билан биз бемалол яшашимиз ва бахтиёр бўлишимиз мумкин бўлган ҳаётни, ахлоқни ғофиллик деб билади, яъни у бу бичимларнинг ҳеч бирига амал қилмай, ўзича ҳамма нарсанинг тес-

кари томонини кўради, ҳеч қайси шаклга бўйсунмай, «парвоз» қилиб юради.

Бошқа манбаларда бу давр «исён даври» ҳам дейилади. Бу даврда касал ҳамма нарсани бузишни, ҳамма нарсага қарши чиқишни истайди, ҳамма нарсани ўзининг ўлчови билан ўлчайди, у шундай дақиқада вайрон қилсам, бузсам, деган ўжар фикр билан ёнади. Ақидаларингиз эскирди, у энди ҳеч нарсага ярамайди, уни бузиб, янгидан қуриш керак, деб хитоб қилади. Кўзига ҳамма нарса таназзул бўлиб кўринади: унинг шуурида, албатта, касаллик таъсирида га-лаён бошланади — у вайрон қилиш, бузиш ишқига тушади, баъзан ростдан ҳам ўзи яшаётган уйни ёки кўзига кўринган нарсани ёқиб юборади ёхуд бузиб ташлайди! Унинг ҳолатини сиз билан биз ўрганган ахлоқ билан баҳоламоқчи бўлсангиз, роят кулгили бўларди, чунки у сизнинг ёнингизда ҳеч бир тортинмай ёзилиши ёки қизу жувонларнинг олдидан қип-яланғоч ечиниш чўмилиши мумкин. Бу ҳолатни сизу биз ахлоқсизлик деб атаймиз, лекин у ахлоқсизлик дея олмайди, у бунинг фарқига бормади, унинг учун эски қонун-қоидалардан ҳеч бирининг аҳамияти қолмаган: айтдим-ку, сизларга у ўзича «озод» бўлиб олган деб, мана шу «озод» дунёсига эришиши учун зўравонни ўлдириш керак, деган фикр уни дамодам қистовга олади. Зўравон унинг назарида, албатта, сиз билан биз, чунки биз унинг ҳаммамизга ўхшаб ҳаёт кечирини, биз амал қилган тартиб-қоидаларга амал қилишини истаймиз, уни табиий ҳолатга қайтармоқчи бўламиз. Албатта, зўравонлик унинг хаёлида ўзига хос маънога эга. Энг хавфлиси уни одамлар қутуриб кетдилар, улар мени еб қўйишмоқчи, деган васвасали фикр доимо безовта қилади; уни одамлардан бездириб қўйган нарсаси ҳам шу: назарида атрофдагилар уюшиб, ўзига фитна қилишаётгандек туюлади, у булар мени тириклай еб қўймоқчи деган гумон охир-оқибат уни васвас қилиб қўяди, шу сабабли ҳам у тўшаги тагига болта қўйиб ётади. Бундай одамлар бир неча марта шу фикр қутқусида энг яқин кишиларини чопиб ташлаган ҳодисалари кўп бўлган. У одамлардан холи қолган пайтлари болтасини қайта-қайта қайрайди, уни қандай ишлатишни машқ қилади ва болтани қайрашдан роҳат қилади, агар шу пайт бирон киши унинг

олдига кириб қолса, шартга ташланиб қолиши мумкин. Узоқ вақтгача бу касалликни руҳий касаллик ҳисоблашиб, даво йўқ деб келинади, бироқ бизнинг шифохонамиз бу қарашларни йўққа чиқарди ва тиббиёт соҳасида жуда илгарилаб кетдик. Биз бир неча тур касалларни даволаб чиқардик. Ҳозир биздан тажриба ўрганувчилар сони кўпайиб бормоқда. Улар анча пайтгача бизнинг муваффақиятларимизга ишонмай келишганди, энди эса ўзлари биз билан яқин алоқада бўлмаганлари учун пушаймон бўлишмоқда.

— Уларни даволашдаги янги услубларингиз нимадан иборат, — сўрадик биз профессор бир оз жим қолганидан фойдаланиб.

Профессор мийиғида муғамбирона кулиб қўйди. У муҳим давлат сирини айтишдан бош тортаётган элчига ўхшарди.

— Энг ибтидоий усулда, — деди қувлик билан бизга тикилар экан. — Кўплар биз янги муолажа усули топганимиз ҳақида шов-шув қилиб юришибди. Аслида бизнинг услубимиз унчалик янги эмас, демоқчиманки, биз азалдан мавжуд бўлган усулларни фақат замонавий тарзда такомиллаштирдик, холос. Янгилиги ҳам шу ерда. Биз тиббиётда фойдаланилмай келинган услубни ҳеч иккиланмай фанга татбиқ қилдик ва бу ҳол кутилмаган натижаларга олиб келди, сўнг биз бу усулни маданий олам билан боғлаш учун яна такомиллаштирдик, бир неча даврларга бўлдик, илмий асосларини изоҳладик. Ҳамма тажрибаларимиз пухта ва юз фоиз натижа бера бошлади, сизларга айтсам, ҳали тиббиётда ҳеч қайси муолажа усули юз фоиз натижа бермаган. Биз эса бунга эришдик. Тажрибамиз унчалик мураккаб эмас, ҳатто оддий, анъанавий ва четдан қараган кишига бироз дағал бўлиб туюлади. Гўё биз инсонни хўрлаётгандек, ҳуқуқини топтаётгандек бўламиз. Лекин, менимча, энг муҳими инсоннинг соғлиги, касални қайси йўл билан бўлса ҳам тузатишдир. Биз инсонпарварлик тўғрисида сафсата сотмаймиз, аксинча, уни амалда исбот қиламиз.

Калтаклаш тиббиётда ҳамisha қораланган. Бироқ бу ишни азбаройи инсоннинг соғлиги ва бахтиёр яшаши учун қилаётганимиз сабабли ҳам бизнинг муолажа ўзини оқлайди. Сўнгги тажрибаларимиз кўрсатаптики, жисмдаги қон ва асаб ҳаракатини, тартибга солиш учун калтаклаш касал-

ликни тузатишнинг зарур омилардан бири бўлиб қолиши хавфи бор. Бизнингча, бу тажрибанинг келажаги анча мунозарали, бироқ порлоқ бўлса керак, агар мана бу касалнинг, у якка ҳамшира билан турган ёшгина йигитни кўрсатди, — баданини кўрсаларингиз пўрсилдоқ хивич зарбларини кўрасизлар, — у шундай деб йигитнинг кўйлагини кўтариб, елкасини очиб кўрсатди. Йигит яна калтаклайди деб ўйлади, шекилли, қўллари билан бўйинини тўсиб олди ва ер остидан профессорга чўчиб назар ташлади; унинг елкаси моматалоқ бўлиб кетган, енгил ингичка хивичнинг ўрни чизик-чизик бўлиб шилиниб қолган, кўкариб турган жойлари пўрсиб-пўрсиб шишиб чиққан, хивич терини тигдай кесиб ташлаган ва елка яра-чақага тўлганди.

Кўриб турганларингдек, бу касалга нисбатан калтаклаш тажрибаси самарасини бермоқда, касалда бирдан ижобий ўзгариш пайдо бўлди. Илгари у қанча урманг, на калтак зарбини, на жон оғриғини сезарди. Унинг руҳи танасидан ташқарида юргандай парво ҳам қилмасди. Бироқ кўраяпсизларки, унда ҳатто сезги ҳам пайдо бўлмоқда, у оғриқни олдиндан сезиб, шунга тайёрланаяпти. Бизнингча, унинг сезгилари яна танасида аста-секин уйғонаяпти, у тузала бошлади. Касал аввалига кунига икки марта, сўнг у дош беролмагач, бир марта, ҳозир кунора калтаклаб турилибди. Шунга эътибор бериш зарурки, калтаклаш муолажасини илмий асосда йўлга қўйиш зарур. Бунинг учун даволовчининг аниқ иш режаси ва касаллик ҳақида аниқ хулосаси талаб қилинади. Сўнг хивчинга ҳам эътибор бериш керак. Хивчин эгилувчан, теганда терини кесиб ташлайдиган, касалнинг қулоғи ҳам ўрганиш учун ҳавода товуш ҳосил қилиб турадиган бўлиши зарур. Чунки, бу товуш муолажанинг иккинчи босқичида жуда ҳам қўл келади. Муолажа изчил, узлуксиз давом эттирилади. Аввалига касал ҳеч нарсани сезмай тиржайиб, ҳиринглаб туради. Уч кунлардан сўнг у кулишдан тўхтаб, бирдан жиддий бўлиб қолади, унинг руҳидаги лоқайдлик сўна бошлайди, хаёли сал тиниқлашади, ўн кунлардан сўнг у калтакни кўрса елкасини ушлайдиган, ўзини олиб қочадиган бўлади, сўнг ҳар хивчин тушганда додлай бошлайди; бу яхши аломат, бу сезгилари қайта тирилаётганидан дарак. Бориб-бориб хивчиннинг тагига ўзи елкасини тутиб келадиган бўлади, мана шу ҳолат жуда муҳим, чунки

ақл касаллик устидан голиб чиқади. Бунга мунтазам муолажа туфайли эришилади. Калтаклашнинг турли йўллари бор, бироқ барча калтакловчи асбоб эгиловчан ва ингичка бўлмоғи керак, чунки, баданда жиддий жароҳат пайдо бўлмаслиги ва бунинг учун доимо ҳушёр туриш шарт. Инсоният қадр-қиммати бизда юксак қадрланади, биз уни ҳеч қачон майиб қиладиган даражада калтакламаймиз, мана шунинг ўзи инсон-парварлик эмасми? Агар касал биринчи калтаклашда дош беролмаса, унда бир неча кун сабр қиламиз, сўнг яна бошидан бошлаймиз, агар яна чидолмаса, яна озроқ кутилади. Калтаклашни кунма-кун ошириб бориш муолажада катта аҳамиятга эга. Хивични учи билан савалашни, биз «енгил савалаш» деб атаймиз, унда хивичнинг учигина касалнинг баданига тегади, шарт-шарт кесиб ташлайди. Бу калтаклаш даврида оғриқдан кўра касални товуш кўпроқ безовта қилади. Хивичнинг учи кесиб юборган жароҳатлардан қон тинмай оқиб туради, гоҳида баданининг ранги қанақа эканлигини билиб бўлмай қолади. Хивичнинг учи бир маромда баданга тегиб туриши шарт, зарб ҳам бир хил бўлиши керак. Қонни кўриб, муолажани тўхтатиш ярамайди, бу касалликнинг янада чўзилишига олиб келади, қонга ҳам, баданнинг кўкариб кетганига ҳам қарамай тинимсиз савалаш зарур, бу ҳам касалнинг баданида сезиш қобилиятини пайдо қилади, уни муолажага тайёрлайди, биз баъзан бу даврни «Тайёрлаш даври» деб ҳам атаймиз. Тайёрлаш даври ҳар касалда ҳар хил кечади, шу сабабли савалаш ҳам ҳар бир касалнинг умумий аҳволу руҳиясидан келиб чиқиб жорий этилади. Тайёрлаш даври деярли ҳамма касалда энгил ўтади, ҳушдан кетишлар, дод-войлар деярли бўлмайди. Касал бу даврда ўзининг озод дунёсида бемалол яшайверади. Сўнг касал икки кунга дам олади, у махсус хоналарда, яъни атайлаб музлатилган ва зах хоналарда сақланади: бу шунинг учун керакки, унинг яралари газак олиши, пиш боғлаши зарур — бу муолажанинг зарур шартларидан биридир. Газак олган яра касалнинг баданида озмоз оғриқ уйғотади, унинг хаёлидаги шарпаларни оз бўлса ҳам чалғитади. Мана шу пайтдан калтаклашнинг иккинчи даври бошланади. Йиринглаб шишган яралар яна хивичнинг учи билан саваланади, кўкариб турган яралар энди касалда чинакам оғриқ пайдо қилади, аввалига тайёрлаш давридаги каби

тиржайиб туради-ю, бироқ газак олган ярани тилиб ёрган хивчин унинг жону вужудидан ўтиб кетади. У ўзини бардам тутиш учун кўзини юмиб, тишини тишлаб олади. Баъзан оҳ деб кўяди, баъзан жуда терлаб, ҳолдан тояди, баъзи касаллар эса токи учинчи босқичгача оғриқни сезмай кулиб тураверишади. Иккинчи босқичда савалаш терининг қип-қизил гўшти чиқиб қолгунча давом этади. Сўнг олдинги хонада яна уч кун сақланади, яралар обдан газак олиши, йиринглаши ва бадани қалтироқ босиши кучаяди. Учинчи давр касал учун энг оғир давр, бу даврда у ҳушидан кетиши мумкин, лекин савалашдан тўхтамаслик керак. Бу даврда касал фарёд қилади, ялинади, унинг хаёлидаги севимли «дунёси» аста-секин парчалана бошлайди, бизнинг хивчинлар уни парчалаб ташлайди, унинг ўрнига бутун вужудини оғриқ, хивчиннинг қулоғи остидаги таҳдидли «виз-виз» этган товуши эгаллайди. У ўзининг «дунёсидан» шу тахлит биз яшаётган мана шу дунёга қайтиб туша бошлайди. У энди кечасио кундузи қандай қилиб хивчин зарбига чидашни, қандай қилиб, ақалли бир марта бўлсада хивчин зарбидан қутулиб қолишини ўйлаб чиқади, ўзича бунинг турли режаларини тузади, айёрликлар қилади. Хивчинчини чалғитиш учун унга қандай қизиқарли гаплар айтсам ёки қандай қилиб кўнглини олсам, дея ўйлаб юради. Кўриб турибман, сизлар ҳам жилмайиб кўйдиларингиз, тўғри, касалнинг бу орзуси энди васваса, қутқу эмас, бу бизнинг мураккаб ва айни пайтда саодатманда дунёмизга хос бўлган, сизу бизнинг орзуларимиз каби ўта ҳаётий орзу. Кейинги муолажалар касални шунчаки ҳушёр қилиш мақсадида ўтказилади, ундан кейин эса касал калтакка ўрганиб қолади, ҳудди кашандалардай унга ҳам калтак тез-тез хумор қилиб туради, шунинг учун тузалиб кетганидан сўнг ҳам касални маълум пайтгача калтаклаб туриш маслаҳат берилади, масалан, беш-олти йил, яна бир нарсани унутмаслик зарур; калтаклаш ва хивчин ишлатиш ҳамманинг қўлидан келмайди. Биз махсус хивчин ишлатишни ўргатадиган курслар очганмиз, тўғри, ҳозир бу курсни кенгайтиришга бизда маблағ йўқ, лекин бу курсни битирганлар хивчинни ишлатишнинг устаси фаранглари бўлиб етишади. Муолажанинг натижаси хивчинни қандай ишлатишга боғлиқ. Мана қаршиларингда касалхонамининг энг тажрибали хивчинчиси турибди. — Шундай дея, у

бизга санитарлардан бирини кўрсатди, — биз «калтак» кўпол сўз бўлгани учун буларни «хивчинчи», деб атаймиз. Шусиз ҳам кўплар бизнинг калтак ишлатиш услубимизга қарши. Бу хивчинчи ўнга яқин касални даволашда фаол иштирок этди, энди бу ҳам ҳаётини хивчинсиз тасаввур қилолмайди. У ўз ишининг шайдоси, савалашни ҳам иштиёқ билан, қиёмига келтириб бажаради, унга қўл учида бажариш ёки қалбакилик қилиш деган нарса ёт. У ҳатто ҳеч қачон саноқдан ҳам адашмайди, баъзида ҳафталаб хивчинлашдан бўшамайди. Касалларни роят севганидан ва уларнинг тезроқ тузалиб кетиш тарафдори бўлганидан, буни астойдил истаганидан чарчаш, ҳоришни билмайди. Баъзи оғзига бўш кимсалар буларни шафқатсиз, деб гап тарқатишади, аслида булардан меҳрибон ва кўнгилчан одамлар йўқ. Келажакда шифохонамизда бундай тажрибали «хивчинчи»ларни яна ҳам кўпайтириш режасини тузаямиз, зеро, бизнинг шифохонага талаб ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда.

— Тажрибаларингизни кенгроқ қўллашга нималар ҳалақит бераётти, — деб сўрадим мен ўзимнинг келганлар ичида журналист эканлигим ажралиб туришини билдириш учун. — Наҳотки бошқалар бу ютуқларингиздан беҳабар бўлса?

— Кўп нарса, — деди таъриф-тавсифи бизга таъсир қилгандан ва қизиқа бошлаганимиздан илҳомланиб кетган профессор. У ўзининг тажрибаларини кўпдан буён кимгадир гапириб бериш иштиёқида юргану, лекин ҳеч ким унинг узундан-узун изоҳларига дош беролмай гапини эшитмаёқ жўнаб қолган ва шундай пайтда биз келиб қолиб, профессор ҳаммасини бизга биратўла гапириб ташламоқчига ўхшарди. — Аввалига маблағ, кейин имкониятларимиз тор. Иншоотимиз кенгайиб бораётти, бироқ савалаш босқичларида касални сақлайдиган тагида совуттич ўрнатилган махсус зах хоналарга жуда муҳтожмиз. Бизда бундай хоналар кам. Шунингдек, ҳамма ҳам бизнинг тажрибаларимизни қўллаб-қувватлаётгани йўқ: кўплар бошқалар нима дейишаркин, хориждагилар бизни масхара қилишмасмикан» деб истиҳола қилиб туришибди, баъзилар эса бутунлай қарши. Улар асли янгиликка ҳаминча қарши бўлиб келишган, эскича, сийқаси чиққан усулларда ишлаб, ўрганиб қолишган,

шу сабабли бирор янги роя туғилса, уни жон-жаҳдлари билан йўқ қилишга киришадилар. Кўриб турганларингдек, биз ҳатто касалларнинг кийимини ҳам ювиб улгурмаяпмиз. Одам етишмайди. Улар шу кийимларини токи касалхонадан чиқиб кетгунларича кийиб юрадилар, мана қаранг, — у ёш йигитнинг дўлва-дўлва бўлиб кетган, қон ва дор босган исқирт кўйлагини кўрсатди, — биз шу ҳолича уни шифохонадан чиқариб юборишга мажбурмиз. Хизматкорларимизнинг иш ҳақи жуда оз. Тажрибани кенгроқ жорий этиш учун хивчинлар тайёрлайдиган курсларнинг сонини ҳам кўпайтириш муаммо бўлиб турибди.

— Касал сизларга қайтиб эҳтиёж сезмайдими? — биз профессорнинг нигоҳини бошқа ёққа буриш учун эртаиндин чиқиб кетиши керак бўлган касалга ишора қилиб сўрадик. — Профессор ҳозир ўша ўзига кенгроқ йўл бермаётганлардан жуда қаттиқ хафа бўлгандек, «бизга бу ҳолатда ишлаб бўладими?» деган маънода қараб турарди: унинг кўзлари жуда ҳам чиройли эди, биз бу кўзлар олдида бироз шошиб қолдик: бундан ташқари, у суҳбатдошига доим жилмайиб, юмшоқ ва ювош тикиларди. Биз унинг меҳрли нигоҳи қаршисида бироз хижолат чека бошладик.

Балким шифохонадан чиққач, яна қутқу касалига йўлиқар, соғайиш вақтинчадир?

Айрим ҳолларни истисно қилганда касал биз билан қайта учрашмасликка ҳаракат қилади. — У бизни ўзининг даволаш усули тобора қизиқтираётганидан жуда хурсанд эди. Энди ҳар бир саволимизга бажону дил жавоб берар ва ҳеч бир нарсани эътибордан қочирмасликка тиришарди. — Профессор биздан кўзларини олиб, касалга тикди — у бу ердаги муолажани умр бўйи унутолмайди, шу сабабли кўп ҳолларда унда тутқаноқ содир бўлиши ботиний ўтиб кетади. У аввалгидай хаёл асири бўлолмайди. Биров сезиб, биров сезмай қолади. Биз уларни назорат қилиб тураемиз, агар касаллик аломатлари сезилса, дарҳол олдини оламиз: кўпроқ тинчлантирувчи усулларни қўлаймиз ва касал шифохонага келмаёқ тузалиб кетади. Мабодо у яна шифохонамизга тушса, биз муолажа муддатини аввалгисига нисбатан бироз чўзиб, савалашни изчиллаштирамиз, бу марта хивчин эмас, бошқа бирон йўғонроғидан,

масалан, қамчиндан фойдаланишга тўғри келади, қамчиннинг учига тишли тунука ўрнатамиз. Тўғри, иккинчи бор муолажага дош беролмай, бахтга қарши, қамчиннинг тагидан қайтиб тура олмайдиганлари ҳам бўлиб туради. Бу камдан-кам ҳолларда учрайди. Аксарият бирор жойи бироз майиб бўлса ҳам, бу албатта, бизнинг эътиқодга ҳилоф, лекин начора, шунга мажбурмиз, сорайиб чиқиб кетишади ва бошқа бизга эҳтиёж сезмайди.

— Учинчи марта-чи!? — сўрамоқчи бўлдик биз.

— Бизга учинчи марта ташриф буюришмайди, — деди виқор билан профессор гапимизни бўлиб, — кўпгина шифохоналардан биз шу жиҳатимиз билан фарқ қиламиз. Учинчи марта бизнинг шифохонага қайтиб келиш ҳодисаси ҳали бўлмаган, демак, биз бу соҳада ҳам олдинлаб кетганмиз. Агар киши учинчи марта даволанишга эҳтиёж сезмаса, бу оламшумул гап-ку! Шундай эмасми?!

— Муолажа савалаш билан тўхтайдими? Бу негадир вазелати. Наҳотки бошқа дори-дармон ишлатилмасе?

— Асло, муолажа тўхтамайди. Биз ҳам тиббиёт фанининг ютуқларидан унумли фойдаланамиз. Дори ҳам, укол ҳам қилинади. Савалаш фақат танани табиий ҳолатига қайтаради, мия рефлексларини тана билан маромлаштиради, у энди бўлмағур хаёллардан «тозаланади». Лекин ҳали бу буткул тузалган, деган гап эмас. Мана бу касал, — у ёш йигитни кўрсатди, — анча сорайиб, хаёлий дунёсидан энди сиз билан биз яшаётган дунёга қайтиб тушган бўлса ҳам, бироқ ҳали мия фаолиятида нуқсон бор. У ердаги хулёлар вақтинча пусиб турибди; оғриқ уларни ҳозирча мия пўстлогининг ички қисмига ҳайдаб юборган, у ҳар қандай маҳал яна тажовуз қилиб қолиши мумкин. Бундай пайтда касалга савалаш кор қилмайди. Бошига махсус ускуна орқали (бу ускунани менинг ўзим ихтиро қилдим) савалаш жараёнидаги фарёд ва (ингроқ ўзиники бўлиши шарт, чунки ўз товуши мияга тез сингади) ингроқ ёзилган шовқин юборилади. Ундан ташқари касал ётган хонанинг тўртта бурчагига ҳам товуш кучайтиргич ўрнатилиб қўйилади, шундагина шовқин миянинг хужайра ва бўшлиқларини буткул қамраб олади, касал бир неча кунгача бу шовқин таъсирида атрофдаги олам-

дан узилади ва бошини чангаллаганча шовқиндан қутулиш учун хона бўйлаб зир югуриб юради.

Шовқин миянинг барча катакчаларига аста-секин жойлашиб олади, уни энди ҳеч нарса билан мия қобикларидан ҳайдаб чиқариб бўлмай қолади. Чунки, шовқин мияни ҳар қандай руҳий хавфдан сақлаб, унга ҳар дақиқада савалаш муолажасини эслатиб туради. Шовқин сингишган мия ҳаммаша тоза ва соғлом бўлади, унинг зўриқишига асло ҳожат қолмайди. Муолажа, демак, юз фоиз ўзини оқлайди. Шовқин юбориш икки ҳафтагача чўзилади. Бу калтаклашга қараганда енгил ва тез ўтса ҳам касал анча қийналади. Шовқин аввал орқа мияга юборилади, орқа мияни шовқин батамом тўлдиргач, ундан узунчоқ мияга, сўнг ўрта, охирида чакка ва пешона бўлагига йўналтирилади. Бунинг учун ҳам махсус маҳорат талаб қилинади. Негаки, шовқинни кўзланган катакчага ҳеч бир адашмай йўналтириш зарур. Агар масофада адашилса, касал бутунлай фалаж бўлиб қолиши мумкин. Шовқин юборишар экан, касал чинқириб юборади — унинг қўл оёғи маҳкам боғлаб қўйилади, бир хил тўлқинда шовқин изма-из йўналтирилади ва босим ҳам аста-секин ошириб борилади, касалнинг фарёди ҳам кучаяди. Бироқ бунга парво қилмаслик керак. Шовқин мияга сингиб, секин чўқади. Касалнинг бутун вужуди тутқаноқ тутгандек қалтирайди. Томирлари кўкариб кетади, пешонадаги ажин кўпаяди, аммо бора-бора тинчиб, оғриқни сезмай қолади. Ана шу пайтдан жуда унумли фойдаланиш керак, иложи бори-ча миянинг марказий қисмига шовқин юбориб қолиш зарур. Уч-тўрт кун ўтгач, унинг ҳаракатчан қисмига яна шовқин юборилади. Бу усул ўта зийраклик ва тажриба талаб қилади. Шовқин муолажаси тутагач, касалга икки ҳафтача ором берилади. Ана шу даврда у мутлақо тузалади, миянинг қора хаёл тарқатадиган қисми батамом шовқинга тўлади. Ингрок ва фарёдлар энди ҳар бир ҳужайрада садо бериб туради, алоқа ҳужайралари орқали бутун вужудга тарқайди, тана ва юракдаги алоқа беихтиёр мана шу шовқинга бўйсунди, шовқин қон томирларида ҳам оқади, ана шу лаҳзалар касал учун энг саодатли дамлар, у қутқу ва васвасадан бутунлай қутулади, ҳаёт гўзал ва маъноли кўриниб қолади. Онадан қайта туғилгандек енгил тортади, кераксиз

«юк» ва зўрланишлардан халос бўлади, шовқин унинг хотирасини ва оддинга ҳаётига борлиқ кўпгина хаяжонли воқеаларни буткул ўчириб ташлайди, ёқимтой, мўмин ва ўта боодоб одамга айланади. Ҳатто одамни астойдил тарбияла-сангиз ҳам бундай ютуққа эришолмайсиз. Бу хил одамлар ҳеч қачон ортиқча нарсаларни ўйлашмайди, ўзига юклатилган вазифани сиз ўйлагандан ҳам аъло даражада бажаради. У энг юксак тарбия кўрган кишилар билан одоб борасида рақобатлаша олади. Биз ҳозиргача қилган тажрибаларимизни умумлаштириб, шундай хулосага келдик: одам миясининг анчагина қисми киши учун нозарур тасаввурлар билан тўла, унинг киши учун фойдаси йўқ, аксинча, миянинг бу қисми кишини тез толиқтириб қўйиши мумкин. Одам учун хавфли бўлган жуда кўпгина кечинма-майлларни мана шу қисм ишлаб чиқаради. Шу хулосадан келиб чиқиб, одамнинг қутқу касалига йўлиқишини кутиб турмай, болалигидаёқ миянинг ана шу қисмини жонсизлантириш ёки бўлмаса бизнинг усулда мияни аниқ режага бўйсундириш керак. Бу қисм киши бошига кўп балолар олиб келиши мумкин. Биз ушбу фикримизни яқин орада, вакилларнинг махсус мажлисига қўймоқчимиз. Чунки қутқу касалига ҳамма йўлиқиши мумкин, айниқса, бизнинг асаб билан ишлашни талаб қиладиган давримизда бу касалга йўлиқиш жуда осон.

Хуллас, касал шовқин муолажасидан сўнг ўзини яхши ҳис қила бошлайди, ишгаҳаси очилади, хушмуомала бўлиб қолади. Мана бу учинчи касалимиз эрта-индин шифохона билан хайрлашадиган фахрий касал. Биз шифохонамиздан ким тузалиб чиқиб кетса, уни фахрий аъзоликка қабул қиламиз; у бундан сўнг бизнинг шифохонамиздаги барча имтиёзлардан фойдалана олади. У ҳозир оддек сорлом. Эт битиб яраларининг ўрни билинмай кетди. Мана, — у шундай дея учинчи — бурчақдаги касалнинг қорнига нуқди. Касал унга жавобан қуллуқ қилди ва лабини четида хушомадона жилмайиб қўйди, — қорин ҳам қўя бошлади. Илгари уни касал безовта қилса, энди қорни кўпроқ ўйлантиради. Бу яхши аломат. Сизлар биласизларки, соғ одамгина қорнининг ғамини ейди. Кўриб турганларингиздек, жуда серилтифот, ҳар бир ҳаракатингизга қуллуқ билан жавоб беради. Мана шуниси бироз ошиб кетган; баъзан ҳаддан ортиқ илтифот қилиб қолади. Лекин бу мутлақо за-

рарли эмас. Аксинча, бу юксак маданиятли кишиларга хос бўлган фазилат, бизнинг шифохона ўзига хос тарбия мактабини ҳам ўтайди. Биз касалнинг табиатини мутлақо ўзгартирамиз. Илгари, ҳатто касалга йўлиқмасдан олдинлари ҳам ўзида бўлмаган хислату фазилат бизнинг муолажамиздан сўнг касалнинг феъл-атворида пайдо бўлади. Яъни у олий фазилатлар эгаси бўлиб қолади; ҳали ҳеч қайси мактаб бу ютуққа эришмаган. Биз киши табиати ўзгармасдир, деган азалий қарашларни мутлақо йўққа чиқардик. Илм кишининг ҳаётини эмас, унинг табиатини ҳам ўзгартиришга қодир экан; касалнинг соғайиш жараёни тўғрисида биз шифохонамиз ходимлари билан икки жилдди мулоҳазаларимиз баён қилинган қўлланма тайёрлаганмиз. Бу қўлланма тез кунларда ўқувчилар қўлига тегади. Ана шунда бизнинг усулимиз роят илмий ва инсоннинг саломатлиги йўлида қилинган энг улур ишлардан бири эканлигига ҳамма бирдек амин бўлишади.

Профессор касалнинг қандай соғайганини кўрсатиш учун унинг қорнини кўрсатди. Сўнг у елкасини очди; хивчин излари билинмай кетган, тери семиз ва ялтироқ эди. Бунга жавобан касал дарров қуллуқ қилди. Профессор эса бизга фурурли табассум билан кўз ташлади. У ўз ишидан жуда мамнунга ўхшар ва бизга ўзининг шифохонаси тўғрисида кўпроқ нарсалар гапириб бергиси келарди. Шунинг учун ҳам яна нима тўғрисида гапирсам экан, дегандек, атрофини зир кузата бошлади. Барзанги эса бизга ва профессорга таҳдид ва шубҳа билан тикилиб турарди, ким билади, балким у бизни, профессор айтмоқчи, «озод дунёсига» бостириб кирган босқинчи деб ёки «эзиб-янчаётган зўравонлар» деб ўйлагандир, унга ўта хунук ва ганим бўлиб кўринаётгандирми? Аслини олганда касалларнинг ичида фақат ўшагина жуда бесаранжом эди, уни яна темир ўтирричга қўшиб борлаб ташлаган, унинг барзангилиги ва жунунваш қиёфаси кўзларини бургутлар чўқиб олаётган ҳайкални эслатарди, бизга қазаб ва таҳдид билан қараб турар, қолган икки касал унга нисбатан хотиржам эди — ёш йигит яна мени уришмасмикан деган хавотирда гоҳ-гоҳ ёнверига ва санитарларга қўрқиб-пусиб назар ташларди, учинчи касал тўзиб қолган кўйлаги билан беўхшов дўмпайиб турган қорнини ёпмоқчи бўлиб беҳуда уринар ва ўзига

қараган одамга дарҳол қуллуқ қилиб қўярди. Деразада қуёшнинг сўлгин шуълалари ўйноқларди. Барзанги икки-уч марта қўлидаги занжирларни узиб ташламоқчидек чираниб тортилди, чиранганда кўзлари катта очилиб, юзи кўкариб кетди, занжирни узолмагач, у узоқ пишнаб ўтирди. Унинг қиёфасида ва яна олайган кўзларида ростдан ҳам қандайдир тажовуз яширинган эди. Агар унинг қўллари ечиқ бўлса, бизларга ҳам ташланиб қолиши муқаррар, деб ўйладик. биз унинг борлиқ қўлларига мамнун қараб қўйиб. Айни маҳал унинг бандилигидан хурсанд эканимизни яширгимиз келмади. Ўзимизни унинг олдида эркин ва эътиборли ҳис қила бошладик. Бирдан ҳамма нарсани бузиб, ўрнига ҳаёлидаги дунёнинг қонун-қоидаларини жорий қилмоқчи, шу вақтгача мавжуд бўлган ҳамма нарсани вайрон қилмоқчи бўлган одамнинг чўғдай кўзлари, унинг атрофидаги одамлар учун ўта хавfli бўлган «исён даври», шафқатсизлик билан қисилиб турган мушглари, бизни бироз ташвишга солиб турарди. Шу билан бирга биз профессорнинг пухта одам эканлигига ҳам, касалнинг қўлидаги занжир ҳеч қачон узилиб, бизга ташланиб қолмаслигига ҳам амин эдик. Ахир анови қуллуқ қилиб турган хушмуомала ва боодоб киши билан бу жазавади, жунунбашара барзанги ўртасида ер билан осмонча фарқ бор эди-да. Биз иккаласини обдан қиёслаб бўлгачгина профессорнинг тажрибалари ниҳоятда оламшумул воқеа эканлигини англай бошладик. Бу беҳад катта ютуқ, ўйладик биз, ичимизда. Профессор эса бизга яна нимадир гапириб бериш иштиёқида эди, зеро, бундай ютуқ билан қанчалик мақтанса ва жар солса арзирди.

Ўзининг гапларига қизиқсиниб, қулоқ солаётганимиз унга жуда ёқиб қолган, шифохонаси ҳақида яна нимадир гапириб бериш ёки кўрсатиш билан бизга ўзининг миннатдорчилигини билдирмоқчига ўхшарди.

Профессор гапларим унчалик ишонарли бўлмади, деб ўйлади, шекилли, бизни савалаш муолажаси бораётган хоналарга бошлади. Биз узун даҳлиздан айланиб, хирагина ёритилган ертўлага тушдик.

Биз ташқаридагиларни безовта қилмаслик учун муолажани мана шу ертўлада ўтказамиз. Бу ер зах, айни пайтда, яра айниши учун ҳавоси қулай, эшикларга зирх қопланган.

Мана эътибор беринг, мана бу эшиқдан бирон сас ҳам ташқарига чиқмаяпти, бу юқоридагиларнинг хотиржам ишлашларига имкон беради. Бироқ эшикни очишимиз билан биз касалларнинг доду фарёдини эшитамиз. Фарёд эшитилса, билингки, иш кетаяпти, шифохонадагилар берилиб ишлашаяпти, ўз бурчларини чин юракдан адо этишаяпти.

У шундай дея пиллапоя сўнггидаги темир қоламали эшикни очди ва бизни ичкарига таклиф қилди. Қулоғимизга бирдан ғалати ва бўғиқ фарёдлар эшитила бошлади: товушларнинг сервахмилигидан биз сукунат ҳукмрон ўрмондан юриб бориб қиёмат бошланган ялангга чиқиб қолгандай ҳис этдик ўзимизни. Бироқ профессор бизни торгина даҳлиз бўйлаб товушлар томон хотиржам қиёфада бошлаб борарди, узун даҳлизнинг икки томонида хоналар бўлиб, улардан фарёдлар ва ҳувиллаган товушлар, баъзан телбавор дағдағали сўкинишлар эшитиларди. Профессор даҳлиз бўйлаб бориб, ўнг тарафдаги зич эшикни силтаб очди ва бизни ичкарига ундади.

Хонада махсус тайёрланган ўриндиққа ётқизилган, елкасининг қип-қизил эти чиқиб қолган, қўл-оёғи борлиқ касални барваста, ярим белигача ечинган санитар — хивчинчи тик ҳолда саваларди. Унинг бадани ва юзи жиққа терга ботган, мушаклари бўртиб, уни яна ҳам ваҳимали қилиб кўрсатарди. У бизни кўриб, савалашдан тўхтади ва профессорга савол назари билан тикилди. У афтидан, ертўлада бегона одамларни кўриб, бироз ажабланганди. Профессор давом этавер дегандек ишора қилди ва ўзи бизга ўтирилиб:

— Сизлар хивчиннинг учига ва касалнинг юзига эътибор берингизлар, — деди. — Бояги айтганимдай ҳар хивчин тушганда касал тобора ўзгариб бораётганини сезишларингиз мумкин.

Биз хивчинчига, сўнг ҳавони визиллаб кесиб ўтган хивчиннинг учига қарадик. Хивчиннинг учи касалнинг шусиз ҳам қавариб қолган елкасини кесиб ўтди, касал инграб қўйди: хивчиннинг изида ҳалқоб қон пайдо бўлди ва у секин қўлтиққа оқиб туша бошлади: аммо хивчин иккинчи бор яна олдинги жойга тушди ва қон оқишини тўхтатиб қўйди — касал олдингидан қаттиқроқ инграб юборди: умуман, унинг елкасида соғ жой қолмаган, хивчинчи бутун елкани моматалоқ қилиб бўлгач, энди савалашни қайтадан бошламоқда эди. Профессор айтгандай, у ҳақиқатан ҳам жуда уста эди. Хивчиннинг

учи тегиб кесиб юборган, жароҳатлар ораси худди ўлчагандай икки эндан ошмасди, баданга жуда эътибор билан тўқилаётган ва чизиқчали қизил гул солинаётган кашта нуқси урган эди: касал инграб юборар экан, хивчинчининг кўзлари йилтиллаб кетаётганини сезиб қолдик. Унинг юзида шафқатсиз бир кўникма билан мамнуният ифодаси қоришиб кетган, бошқа ҳолатда, бошқа бир жойда худди мана шу ҳолат инсонни таҳқирлашнинг энг тубан усули бўлиб кўринса-да, айнан шу ерда, биз турган ертўлада бу унчалик тубанлик бўлиб туюлмас, аксинча, унга хивчин жуда ярашар, унинг афти-ангорига касалнинг юзидаги ўзгариш билан унинг кўзидаги шодлик ифодаси бир пайтнинг ўзида пайдо бўлишига қараб туриб, у айнан мана шу шифохона учун ёки айнан савалаш учун турилган, деб ўйлаш мумкин эди. У савалашнинг бутун ҳадисини олганди; хивчинни енгил, ҳеч бир зўриқмай мўлжалига урарди; хивчин касалнинг баданига тушаркан, хивчинчининг юзида қандайдир интизорлик, бесабрлик балқир, касал инграб юборгач, бу ифода унинг бутун юзига тарқаб, ўрнини бу ингроқдан уйғонган мамнунлик эгалларди. Биз хивчинчи ўз хивчинини баланд кўтарар экан, у мана шу хивчинлар орасидаги оний лаҳзада бетоқат бўлиб касалнинг юракни эзадиган ва унга ҳузур бахш этадиган ингроғини жуда сориниб қолишини, шу оний лаҳза ҳам унга кўплик қилаётганини англаб қолдик. У иложи борича мана шу лаҳзани камайтиришга ва ингроқни эшитиб тезроқ роҳатланишга тиришиб, хивчинни унчалик юқори ҳам кўтармай тушурарди. Биз унинг ўз касбига жуда меҳр қўйганини ва касалнинг фарёди унга ҳузур бағишлашини ва мана шу лаззатни ҳаётнинг бошқа ҳеч қайси бир неъматига алмаштирмаслигини ҳис этиб, профессорнинг сўзлари ростлигига ишондик. Елкани қийма-қийма қилиб ташлаган хивчин визиллар экан, хивчинчи ана шу товушдан куч олаётгандай мушаклари яна ҳам бўртиб кетарди, биз профессорнинг баъзи хивчинчилар ўн соатлаб чарчоқ нималигини билмай ишлайди ва шунда ҳам улар эмас, касал тоб беролмагач, маълум кун тартибига бўйсунушга мажбур бўламиз, деганини эсладик. Хивчинчи ўз ишини кунт билан бажаради. Унинг савалашни касални сулайтириб ташлашга эмас, бутун баданда орриқ қўзвашга, профессор айтгандек, касалнинг сезги ва хаёлини баданга қайтаришга, яъни муолажага

мўлжалланганди, бу эса катта билим ва усталикни талаб этарди. Касални сулайтириш учун савалаш ваҳшийликдир, деганди профессор. Унга шифо бахш этиш учун савалаш эса мутлақо бошқа нарса, бу хил савалашда касалнинг ҳеч жойи синмайди, майиб бўлмайди, бу фақат мияни ҳушёр қилади, уни ҳар хил кераксиз силқиларидан тозалайди. Хивчинчи эса ўз хивчинининг кучидан завқ олаётгандек эди. У аввал елкадан пастга томон, сўнг пастдан елкага қараб, бир маромда, бир хил зарб билан, айнан аввалги жароҳатлар устидан саваларди. Шундай қилса оғриқ кучлироқ бўлар, хивчин баданни жизимлатиб юборарди, чамаси. Ҳавони кесиб ўтаётган хивчин товуши ва инграш фақат хивчинчига эмас, профессорга ҳам лаззат бағишларди, афтидан, унинг юзида ҳам инграшдан сўнг худди энди ёриша бошлаган тонги осмон сингари мамнунлик зоҳир бўлар, ҳар инграшга жавобан бу мамнунлик бутун юзни эгаллаб, кенгайиб борарди.

Азал-азалдан давоси йўқ деб келинган касалга шифо бахш этаётганидан, хавфли, ақли қусур, ўз хулёси билан қутурган ва бутун дунёни бузиб янчмоқчи бўлган одамни яна соғлом кишилар сафига қайтараётганидан ва баданда оғриқ қўзғалиб, касал инграш бошлаганидан у беҳад шод эди. Биз унинг энди мана шу ингроқ ва фарёдларсиз ҳаётини тасаввур ҳам қилмаслигини, хивчин ва фарёдлар унинг умрининг гўзал лаҳзаларига, мазмунига айланганига ишонгандик; ҳаётда ҳеч бир нарса ўзининг режалари ва орзулари амалга ошаётган палладек кишига ҳузур бахш этолмайди.

Хивчинчи баъзан нафас ростлаш учун бир неча дақиқа савалашдан тўхтар экан, касал йиринги қотиб қолган, тер седдай оқиб тушаётган юмуқ кўзларини очар ва тўғрисидаги унинг ингроғи ёзиб олинаётган ёзув аппарати қўйилган курсининг оёқларига тикилганча қотиб қоларди. Унинг пакки билан яхши қирилган тақир бошида кўм-кўк чакка томирлари яққол кўзга ташланар ва боши ҳам хивчиндан сачраган қон билан беланган эди, мана шу оний ором палласини яна кўпроқ чўзишни истаётгани шундоқ кўзларидан кўриниб турарди. У оғриғу инграшдан толиқиб, энди жимгина уйқуга кетгиси келгандай, бошини тирсагига қўйиб, кўзини юмар, бироқ бу юмуш калтаклаш давридагидек безовта ва бесаранжом эмас, аксинча атрофдагиларни шаф-

қат ва мурувватга чорловчи ҳолат эди. Бироқ салдан сўнг елкасига келиб тушган хивчиндан кўзлари ялт очилиб кетар ва у елкаси оша хивчинчига қарамоқчи бўлиб беҳуда уринар, беш-олти хивчиндан сўнг лабларини тишлаганча кўзларини юмиб оларди. Ялт этиб очилар экан, кўзларида барзангининг кўзларидаги жунун ва телбалик чарақлаб кетар, томирлари қоқшолдай бўртиб чиқарди. Гўё унинг касали ҳар калтак тушганда ялт этиб очилаётган кўзларидан отилиб ташқарига чиқиб кетаётгандай эди. «Унинг мулойимлашган ва ювош тортганига қарамай савалашни давом эттирамиз», — деганди профессор, — «чунки бу ювошлик ва ингроқлар алдамчидир, касал чинакам фарёд чексагина тузала бошлайди». Хонани зах, қон, тер ва яна қандайдир, касал чиқарган бўлса керак, қўланса ҳид тутиб кетганди; биз хонада узоқ туролмадик, бўғилиб, безовта бўлаётганимизни кўрган профессор бизни ташқарига етаклади.

— Бошқа касалларни кўришга тоблари қалай? — сўради профессор биз яна ертўла даҳлизига қайтиб чиққач. Бутун даҳлизни фарёд ва хивчиннинг визиллаши тутганди.

Биз йўқ дегандек бош чайқадик, шусиз ҳам шифохонада кўп қолиб кетган, мўлжалдаги вақтимиз алақачон тугаган эди.

— Ихтиёрларинг, — деди профессор жилмайган куйи. — Мен фақат сизлар зерикиб қолманглар, деб яна бирон хонага киритмоқчи эдим.

Биз узун тош ётқизилган йўлак бўйлаб пиллапояга, ундан кўтарилиб, бояги темир эшик орқали ташқарига чиқиб олдик. Эшик ёпилиши билан овозлар худди сеҳрлангандек бирдан тинди: бу ёғида на сас, на товуш эшитиларди. Биз кунимиз беҳуда ўтмаганидан ва шундай улур одам билан танишганимиздан беҳад хурсанд эдик, атрофимизда келишган санитарлар жилмайиб ўтишарди. Умуман, шифохона бизда яхши таассурот қолдирганди, узун даҳлизда ботаётган қуёшнинг сўлгин нурлари тўшалиб ётар, лекин бутун даҳлизни ёритишга энди ожизлик қилишини билгандай, секин-секин шифтга томон чекинмоқда эди.

Биз турли-туман ускуналар, қурилиш асбоблари, ҳандаклар билан тўлиб-тошган шифохона ҳовлисига чиққанимизда қават-қават қилиб, тигиз қуриб ташланган, роят кенг ва улкан иншоотларга кўзимиз тушди, узоқроқдаги биноларда қурилиш ҳали ҳам давом этар, кўтармаларнинг ғийқиллагани,

курувчиларнинг бақир-чақирлари эшитиларди; шифохона сал бўлмаса нақ кичкина шаҳарчага айланган эди. Биз киришда бу нарсаларга эътибор бермаган эдик, энди эса ҳар бир нарса профессор бошлаган улур ишдан даракчидай бўлиб туюлар; ҳеч нарсани кўздан қочирмасликка тиришардик.

— Шифохонамизга талаб кучайиб кетди, — деди профессор бизга иншоотлар оралаб борар эканмиз, — шунинг учун иншоотларимизни қуриб улгурмаяпмиз. Палапартишлик ва биноларнинг дағал кўриниши шундан. Бироқ кейинги тажрибалар шунини аниқладик, касалнинг муолажасига бу дағаллик ижобий таъсир қиларкан. Биз ана шу нарсани ҳисобга олиб, биноларни иложи борича кўримсиз ва аянчли кўринишда қураяпмиз.

Ростдан ҳам бинолар жуда кўпол кўринишда эди: кўплар тик турган бочкалар, баъзилари ўрмалайдиган қурт, баъзилари қўнғиз шаклида эди: шифохона ҳовлиси янги қурилишдан кўра харобага айлантирилган шаҳарга кўпроқ ўхшарди. Бироқ профессор ана шу кўринишнинг касал руҳига ниҳоятда ижобий таъсир қилиши, касал руҳи билан бу бесаришта манзара ўртасида қандайдир уйғунлик борлиги тўғрисида тинмай гапирарди. Унинг гаплари бу харобага ўхшаш иншоотларга ажиб бир улуворлик бахш этаётгандай, бинолар кўз олдимизда яна ҳам салобатлашиб борарди. Профессор ўта тартибли одам эди, у гапдан сира ҳам адашмасди, чунончи у бизга касаллик тарихи ва муолажа усулини тушунтирар экан, бирон марта ҳам тутилиб қолмаганди, ундан кейин биз у ҳар бир касалга ўз ўғли ёки яқин жигаридай жуда яхши муносабатда бўлиши ва уларнинг кўнглига озор бермасликка ҳаракат қилишини сезгандик. У ҳар жиҳатдан қобилиятли эди, унинг табиатида буюк одамларга хос бўлган барча хусусиятлар мужассамлашиб кетганди. Суқротона қиёфаси, миқти жуссаси, одамга доимо илиқ ва синовчан тикилиб турадиган кўзлари уни маҳобатли қилиб кўрсатарди: биз шифохонада ўтказган мана шу озгина вақт ичида унга шайдо бўлиб қолган, гарчи бунини ҳозир бир-биримиздан яширишга ҳаракат қилаётган бўлсак-да, юзимизда унга нисбатан чуқур ҳурмат порлай бошлаган эди.

— Мана бу бинони, — деди профессор биз энди қура бошланган улкан иншоотнинг олдига келгач, — муолажамиз ва

муваффақиятимиз авлодларни ҳам доим ҳайратга солиб, бизнинг холис ва улур ниятларимизни акс эттириб туриш учун бош мия шаклида қурмоқчимиз. Бу руҳий ҳолат бўлими бўлади: касални унинг қаршисига олиб келиб томоша қилдирамиз, сўнг худди касалнинг миясидаги каби нозарур қисмнинг чирогини ўчириб, қолган қисмларини равшанлаштирамиз. Бу тажриба тахминан бир ҳафтача давом этади, балким кўпроқдир. Бу бино қурилиб бўлгач, аниқ бўлади. Мана шу ҳолат касални муолажага тайёрлайди, у ҳам беихтиёр миянинг қолган қисми билан алоқани сусайтиради, билвосита бинога тақлид қила бошлайди. Бинонинг шуқуҳи ва салобати уни ром қилиб қўяди, шу тақлид ҳеч бир ташқи таъсирсиз касал ўзини муолажага тайёрлайди, бу муолажани осонлаштиради.

Биз бинонинг улканлиги, баҳайбатлигига қараб ҳайратланиб турар, профессор эса унинг ҳар бир қаватида жойлашажак ускуналарнинг афзаллигини тушунтирар, унинг бутун вужуди ҳозир нурли истиқбол билан чулғанган, гўё ўша олис куюшнинг ёрдулари ҳалитдан унинг чеҳрасига тушаётгандек ял-ял ёниб турарди.

— Ўйлайманки, бу ердан қутлур ниятлар билан чиқиб кетмоқдасизлар, — деди профессор бизни шифохонанинг торгина панжарали дарвозасига кузатиб чиққач.— Ишни энди бошладик. Биз жаҳоншумул воқеалар арафасида турибмиз. Бизнинг шифохона давримизнинг энг нодир ва шавкатли воқеаси бўлиб қолади, башарият ҳали бизлардан кўп миннатдор бўлади.

Биз унинг гапига ҳеч бир шубҳа қилмай, у билан самимий хайрлашдик. У токи муъолишдан бурилиб кетгунча изимиздан қўл силкиб қолди, биз ҳозир унинг юзини кўрмасакда, худди енгилмас шаҳарни забт этгани тўғрисидаги хушхабарни бутун дунё бўйлаб ёйиб чиқадиған чопарлар изидан қараб турган голиб шоҳдек изимиздан қараб турганини ичичимиздан сезиб борардик: қаршимиздаги гумбазда осирғиқ соат тўхтаб қолган, вақт қай маҳаллигини билиб бўлмас, оғимиз остида худди муолажа қилинаётган касалларнинг мунгли инграшидек хазон уюмлари гижирларди...

МУНДАРИЖА

Хуршид Дўстмаҳаммад.	Тўзон	132
Назарнинг умидбахш кемалари ... 3	Ўлик мавсум	142
Тун панжаралари	Оғриқ лаззати	152
Қора китоб	Зулмат салтанатига саёҳат ...	160
Тобут	Қайтиш	175
Маймун етаклаган одам	Муолажа	190

Адабий-бадиий нашр

НАЗАР ЭШОНҚУЛ

МАЙМУН ЕТАКЛАГАН ОДАМ

Қиссалар ва ҳикоялар

Муҳаррир С. НАЗАРОВ
Бадий муҳаррир Б. БОЗОРОВ
Тех. муҳаррир В. ДЕМЧЕНКО
Мусаҳҳиҳ Д. МИНГБОЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Е. НАЗАРОВА

Муқова «Artlol» дизайн марказида тайёрланди

ИБ 3959

Босишга 16.03.2004й.да руҳсат этилди. Бичими 84x108 1\32.
Босма тобоғи 6,625. Шартли босма тобоғи 11,13.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 201.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.